

ՍԱՄՎԵԼ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԱԳՐՈՎԵՐԱՄԾԱԿՈՒՄԸ**

ԵՐԵՎԱՆ 2010

Նվիրում եմ որդուս՝ Սերգեյի հիշատակին

**ՀՏԴ
ԳՄԴ
Ա**

**Հրատարակում էՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության
գիտատեխնիկական խորհրդի որոշմամբ**

Գրախոսողներ՝

տնտ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Աշոտ Բայազյան
տնտ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ Սերգեյ Սելոյան

Մասն. խմբագիր՝

տնտ. գիտ. դոկտոր Հրաչյա Ծպնեցյան

Ս. Ավետիսյան

**Հայաստանի գյուղատնտեսությունը և ազրովերամշակումը. -Եր.:
ԼԻՍՈՒՇ հրատարակչություն, 2010.-233 էջ:**

Գիրքը նվիրված է Հայաստանի գյուղատնտեսության և ազրովերամշակման ոլորտների ներկա վիճակին և զարգացման հնարավորություններին: Առանձնապես կարևորվել է գյուղատնտեսության ներուժը, ազրարային բարեփոխումների ընթացքը, ձեռքբերումները և հիմնախնդիրները: Գրքում համառոտ տեղեկատվություն է գետեղված նաև գյուղատնտեսության և ազրովերամշակման ոլորտի առաջատար կազմակերպությունների մասին:

Գիրքը կարող է օգտակար լինել Հայաստանի տնտեսության ազրարային ոլորտով հետաքրքրվողների, մասնագետների և ուսանողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	3
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	5
ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	7
1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐԶԵՐԸ	8
2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԱԾԸ	
ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ	20
3. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ: ՀԱՍԱԾԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ	24
4. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱ ՎԻճԱԿԸ	29
4.1. ՀՈՂԱՅԻՆ ՈԵՍՈՒՐՄՆԵՐ	32
4.2. ԶՐԱՅԻՆ ՈԵՍՈՒՐՄՆԵՐ ԵՎ ՈՌՈԳՍԱՆ ՀԱՍՏԱՐԳ	35
4.3. ԲՈՒՏԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ	38
4.3.1. ՀԱՅԱՀԱՏԻԿԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ	39
4.3.2. ԽԱՂՈՂԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՊՏՂԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ	44
4.3.3. ԲԱՆՁԱՐԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ	54
4.3.4. ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՄԾԱԿԱԲՈՒՅՆԵՐ	56
4.3.5. ԿԵՐԱՅԻՆ ՄԾԱԿԱԲՈՒՅՆԵՐ	57
4.4. ԱՆԱՍՆԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ	57
4.4.1. ՏԱՎԱՐԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ	61
4.4.2. ՈՉԽԱՐԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ	62
4.4.3. ԽՈՉԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ	64
4.4.4. ԹՈՉՆԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ	64
4.4.5. ՄԵՂՎԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ	68
4.4.6. ԶԿՆԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ	71
5. ԱԳՐՈՎԵՐԱՄԾԱԿՈՂ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ	77
6. ԱԳՐՈՊԱՐԵՆԱՅԻՆ ՈԼՈՐՏԻ ԱՌԱՋԱՏԱՐ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	82
7. ՊԱՐԵՆԱՅԻՆ ԱՊԱՀՈՎՈՒԹՅՈՒՆ	104
8. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄԵՔԵՆԱՅԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՆՅՈՒԹԱՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՄՊԱՍՄԱԿՈՒՄԸ	
9. ԱՆՏԱՌԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ	110
10. ԳԵՆԵՏԻԿ ՈԵՍՈՒՐՄՆԵՐ	119
11. ՕՐԳԱՆԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ	123

12. ԱԳՐՈՏՈՒԹԻՒԶՄ.....	127
13. ՄՆԵԴԻ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ	132
14. ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ	134
15. ԳՅՈՒՂԱՏՏԵՍԱԿԱՆ ՎԱՐԿԱՅԻՆ ԾՐԱԳՐԵՐ	138
16. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ	159
17. ՀՀ ԱԳՐՈԲԻԶՆԵՍԻՆ ԱԶԱԿՑՈՂ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	161
18. ՄԱԿ-Ի ՊԱՐԵՇԻ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱՏՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ (ՊԳԿ) ԳՈՐԾՈՒՄՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	180
19. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՑՎՈՒԹՅՈՒՆ	185
20. ԳՅՈՒՂԱՏՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱԶԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐ	219
19. ԳՅՈՒՂԱՏՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՏԵՍԼԱԿԱՆԸ ԵՎ ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	226
19. ՆԵՐԴՐՈՒՄԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ	230
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	233

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության կարևորագույն բնագավառներից մեկը ազրոպարենային համակարգն է: Երկրի տնտեսական զարգացման, պարենային անվտանգության, գյուղական բնակչության աղքատության հաղթահարման տեսանկյունից ազրարային ոլորտի դերակատարությունը բավականին մեծ է: Հատկանշական է, որ դեռևս մինչև Խորհրդային Սիության փլուզումը Հայաստանում ազրարային բարեփոխումների աննախադեպ քայլեր ձեռնարկվեցին: Սեփականաշնորհվեց հողը և արտադրության հիմնական միջոցները, օրենսդրական հիմքեր ստեղծվեցին սեփականության և տնտեսավարման բազմաձևության, գների ազատականացման, բանկային համակարգի, արտադրական և սոցիալական ենթակառուցվածքների զարգացման համար:

Այդ բարեփոխումներն ընթանում էին նախկին տնտեսական կապերի խարարվածության, հանրապետության արտաքին հաղորդակցության ուղիների շրջափակման և արցախյան գոյապայքարի պայմաններում, որի հետևանքով ծնվեցին բազմաթիվ հիմնախնդիրներ: Այդուհանդերձ, Հայաստանը դիմակայելով այդ դժվարություններին, պահպանեց ներքին կայունությունը և ակտիվ քաղաքական ու տնտեսական հարաբերություններ զարգացրեց աշխարհի բազմաթիվ երկրների և միջազգային կազմակերպությունների հետ:

Տակավին չլուծված շատ հիմնախնդիրներ կան, որոնց լուծման նպատակով երկրի Նախագահը և ՀՀ կառավարությունը հետևողական ազրարային քաղաքականություն են իրականացնում: Այս ասպարեզում Հայաստանին անշահախնդիր աջակցություն են ցուցաբերում բազմաթիվ միջազգային կազմակերպություններ, երկրներ, ինչպես նաև հայկական սփյուռքը: Մենք բարձր ենք գնահատում այդ աջակցությունը և առաջնորդվում ենք միջազգային հանրությանը բազմակողմանիորեն ինտեգրվելու նպատակներով:

Հայաստանի հյուրներ դրները բաց են բոլոր երկրների գործարարների, գրոսաշրջիկների, սփյուռքահայ հայրենակիցների, բարի կամքի տեր յուրաքանչյուր այցելու առջև:

Այս գիրքը միաժամանակ հրատարակվում է հայերեն և անգլերեն լեզուներով: Այն ընթերցողին կծանոթացնի Հայաստանի ազրարային ներուժին, անկախության հոչակումից հետո ունեցած ձեռքբերումներին և առկա հիմնախնդիրներին: Եվ թերևս

ցանկություն առաջացնի մասնակիցը հանրապետության երկրում ազրոքիզնեսի գարգացմանը:

Ծնորհակալություն եմ հայտնում բոլոր այն մարդկանց, ովքեր սիրահոժար իրենց աջակցությունը ցուցաբերեցին այս գրքի նյութերի ձեռքբերմանը:

Առանձնակի շնորհակալություն եմ հայտնում ԱՍՆ Գյուղեպարտամենտի հայաստանյան ծրագրերի համակարգող Ֆրեդ Զոնսթոնին և Ազրոքիզնեսի և գյուղի գարգացման կենտրոն հիմնադրամի (CARD) տնօրեն Գագիկ Սարդարյանին գրքի հրատարակմանը ցուցաբերած աջակցության համար:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայաստանի Հանրապետության տարածքը 29800 քառակուսի կիլոմետր է: Այն գտնվում է Հարավային Կովկասի և Առաջավոր Ասիայի սահմանագծում և գրաղեցնում է Հայկական բարձրավանդակի հյուսիս-արևելյան հատվածը:

Հայաստանը հյուսիսից սահմանակից է Վրաստանին, արևելքից՝ Աղբեցանին, հարավից՝ Իրանին և արևմուտքից՝ Թուրքիային: Երկրի տարածքի միջին բարձրությունը ծովի մակարդակից 1800 մետր է: Ամենաբարձր կետը Արագած լեռան գագաթն է (4090 մետր), իսկ ամենացածրը՝ Դեբեդ գետի հովիտը (380 մետր):

Բնակչությունը: Հայաստանի բնակչությունը 3250.5 հազ. մարդ է, որի 98 տոկոսը հայեր են: Հանրապետությունում ապրում են նաև ռուսներ, քրդեր, հույներ, եզրիներ, ասորիներ, ուկրաինացիներ և այլ ազգերի ներկայացուցիչներ: Մոտ 5 մլն հայեր ապրում են Հայաստանից դուրս, մասնավորապես՝ Ռուսաստանում, ԱՄՆ-ում, Վրաստանում, Ֆրանսիայում, Իրանում, Կանադայում, Լատինական Ամերիկայում և Սերմանիայում: Սփյուռքահայերն ակտիվ մասնակցություն ունեն այն երկրների հասարակական, տնտեսական և քաղաքական կյանքին, որտեղ բնակվում են: Այդուհանդերձ, նրանց գերակշիռ մեծամասնությունը սերտ կապեր են պահպանում Հայաստանի հետ և իրենց նպաստը բերում իրենց նախնյաց հայրենիքի շենացմանն ու միջազգային հեղինակության բարձրացմանը: Հայաստանի Հանրապետությունը սերտ կապեր է պահպանում բոլոր երկրների հայկական գաղթօջախների հետ և հնարավորին աջակցություն ցուցաբերում սփյուռքահայերի հոգևոր, մշակութային և կրթական խնդիրներին:

Պետական կառուցվածքը: Հայաստանը հանրապետություն է: Երկրի գլխավորը հանրապետության նախագահն է: Բարձրագույն օրենսդիր մարմինը Ազգային ժողովն է (խորհրդարանը), իսկ գլխավոր գործադիր մարմինը՝ կառավարությունը:

Վարչատարածքային բաժանումը: Հանրապետության վարչատարածքային միավորներն են մարզերը և համայնքները: Մարզերը կազմված են գյուղական և քաղաքային համայնքներից: Հայաստանը բաժանված է 10 մարզերի: Երևան քաղաքն ունի համայնքի կարգավիճակ և կանոնակարգվում է առանձին օրենքով: Մարզերում իրականացվում է պետական ինքնակառավարում: Հանրապետությունում կա 49 քաղաքային և 866 գյուղական համայնք:

Լեզուն: Հայաստանի պետական լեզուն հայերենն է, որն առանձին ճյուղ է հնդեվրոպական լեզվաբնութանիքում: Լայնորեն գործածվում է նաև ռուսերենը: Բնակչության մեծամասնությունը երկեզու է: Իր կարևորությամբ և տարածվածությամբ երրորդ լեզուն անգլերենն է:

Այրութեանը: Հայոց այրութեանը աշխարհի հնագույն այրութեաններից մեկն է: Այն ստեղծվել է Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից, 405 թվականին: Մեսրոպ Մաշտոցը հայերենի առաջին ուսուցիչն է: Նորաստեղծ այրութեանով գրված առաջին նախադասությունն է. «Ճանաչել զիմաստություն և զիրատ, ինանալ զբանս հանճարոյ»:

Կրոնը: Հայաստանն աշխարհում առաջինն է ընդունել քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն (301թ.): Բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը դավանում է Հայ առաքելական եկեղեցուն, որի հոգևոր կենտրոնը Էջմիածինն է (Արմավիրի մարզ):

Կլիման՝ Հանրապետության տարածքում առկա են կլիմայի գրեթե բոլոր տարատեսակները՝ չոր մերձարևադարձայինից մինչև ցուրտ, բարձր լեռնային: Օդի միջին տարեկան ջերմաստիճանը կազմում է 5.5°C : Ամառը բարեխառն է, հուլիս ամսվա միջին ջերմաստիճանը 16.7°C է, իսկ Արարատյան դաշտավայրում այն տատանվում է $24\text{-}26^{\circ}\text{C}$ -ի սահմաններում: Միջին տարեկան տեղումների քանակը կազմում է 592 մմ:

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐԶԵՐԸ ԱՐԱԳԱԾՈՏՆԻ ՄԱՐԶ

*Մարզկենտրոնը՝ ք. Աշտարակ
Տարածաշրջանները՝ Աշտարակ, Ապարան, Արագած, Թալին
Քաղաքները՝ Ապարան, Թալին*

ՀՀ Արագածոտնի մարզն արևմուտքից պետական սահմանով սահմանակից է Թուրքիային, հյուսիսում սահմանակից է ՀՀ Շիրակի և Լոռու մարզերին, արևելքից՝ ՀՀ Կոտայքի մարզին, հարավ-արևելքից՝ մայրաքաղաքին և հարավից՝ ՀՀ Արմավիրի մարզին:

Արագածոտնի մարզի հիմնական ցուցանիշները

Տարածքը	2756 քառ. կմ
ՀՀ տարածքում մարզի տարածքի տեսակարար կշիռը	9.3 %
Քաղաքային համայնքներ	3
Գյուղական համայնքներ	111
Քաղաքներ	3
Գյուղեր	117
Բնակչության թվաքանակը 2010թ. հունվարի 1-ի դրությամբ այդ թվում՝	141.6 հազ. մարդ
քաղաքային	33.1 հազ. մարդ
գյուղական	108.5 հազ. մարդ
Քաղաքային բնակչության տեսակարար կշիռը	23.4 %
ՀՀ բնակչության ընդհանուր թվաքանակում մարզի բնակչության տեսակարար կշիռը, 2009թ.	4.4 %
Գյուղատնտեսական նշանակության հողեր (2009թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ)	217770.2 հա
այդ թվում՝ վարելահող	53904.8 հա

Մարզի տնտեսության հիմքն արդյունաբերությունը և գյուղատնտեսությունն են: Արդյունաբերությունը մասնագիտացված է սննդամթերքի և շինանյութերի արտադրության ուղղություններում: Մարզի աշխարհագրական դիրքը և բնակչիմայական պայմանները նպաստավոր են ինչպես բուսաբուծության (հացահատիկ, կարտոֆիլ, պտուղ և այլն), այնպես էլ անասնաբուծության համար:

ԱՐԱՐԱՏԻ ՄԱՐԶ

*Մարզկենտրոն՝ ք. Արտաշատ
Տարածաշրջաններ՝ Արարատ, Արտաշատ և Մասիս
Քաղաքներ՝ Արտաշատ, Արարատ, Վեդի և Մասիս*

Մարզը հյուսիսից սահմանակից է Երևանին, ՀՀ Արմավիրի և Կոտայքի մարզերին, արևելքից՝ ՀՀ Գեղարքունիքի մարզին, հարավ-արևմուտքից՝ ՀՀ Վայոց ձորի մարզին և հարավից պետական սահմանով սահմանակից է Թուրքիային:

Արարատի մարզի հիմնական ցուցանիշները

Տարածքը	2089 քառ. կմ
ՀՀ տարածքում մարզի տարածքի տեսակարար կշիռը	7.0 %
Քաղաքային համայնքներ	4
Գյուղական համայնքներ	93

Քաղաքներ	4
Գյուղեր	94
Բնակչության թվաքանակը 2010թ. հունվարի 1-ի դրությամբ <i>այդ թվում՝</i>	279.1 հազ. մարդ
քաղաքային	82.3 հազ. մարդ
գյուղական	196.8 հազ. մարդ
Քաղաքային բնակչության տեսակարար կշիռը	29.5 %
ՀՀ բնակչության ընդհանուր թվաքանակում մարզի բնակչության տեսակարար կշիռը, 2009թ.	8.6 %
Գյուղատնտեսական նշանակության հողեր (2009թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ)	156542.3 հա
<i>այդ թվում՝ վարելահող</i>	26120.0 հա

Մարզի տարածքում գտնվում է Խոսրովի պետական արգելոցը (ծովի մակերևույթից 1600-2300 մ բարձրության վրա):

Արարատի մարզի տնտեսության հիմքը գյուղատնտեսությունն է: Այն հիմնականում մասնագիտացված է խաղողագործության, պտղաբուծության և բանջարաբուծության ուղղությամբ:

Մարզի բազմաճյուղ արդյունաբերության հիմնական և գլխավոր ուղղությունը մշակող արդյունաբերությունն է, որի մեջ առավել զարգացած են հետևյալ երեք ճյուղերը.

- ա) սննդամթերքների և ըմպելիքի արտադրություն (մրգերի, բանջարեղենի վերամշակում և պահածոյացում, թորած ալկոհոլային խմիչքների արտադրություն),
- բ) ծխախոտի արտադրություն (ծխախոտի խմորում՝ ֆերմենտացիա),
- գ) ոչ մետաղական հանքային արտադրանքի արտադրություն (ցեմենտի, կրի, ասբոցեմենտային իրերի արտադրություն, քարի հատուկ և վերամշակում):

ԱՐՄԱՎԻՐԻ ՍԱՐՁ

*Մարզկենտրոնը՝ ք. Արմավիր
Տարածաշրջանները՝ Արմավիր, Էջմիածին և Բաղրամյան
Քաղաքները՝ Վաղարշապատ, Արմավիր, Սեծանոր*

Մարզը հյուսիսից սահմանակից է Արագածոտնի մարզին, արևելքից՝ Երևանին, հարավ-արևելքից՝ Արարատի մարզին և արևմուտքից՝ Թուրքիային:

Աղյուսակ 3

Արմավիրի մարզի հիմնական ցուցանիշները

Տարածքը	1242 քառ. կմ
ՀՀ տարածքում մարզի տարածքի տեսակարար կշիռը	4.2 %
Քաղաքային համայնքներ	3
Գյուղական համայնքներ	94
Քաղաքներ	3
Գյուղեր	95
Բնակչության թվաքանակը 2010թ. հունվարի 1-ի դրությամբ <i>այդ թվում՝</i>	284.3 հազ. մարդ
քաղաքային	101.7 հազ. մարդ
գյուղական	182.6 հազ. մարդ
Քաղաքային բնակչության տեսակարար կշիռը	35.8 %
ՀՀ բնակչության ընդհանուր թվաքանակում մարզի բնակչության տեսակարար կշիռը, 2009թ.	8.7 %
Գյուղատնտեսական նշանակության հողեր (2009թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ)	96976.1 հա
<i>այդ թվում՝ վարելահող</i>	41980.3 հա

ՀՀ Արմավիրի մարզը հանրապետությունում առանձնանում է իր զարգացած գյուղատնտեսությամբ և արդյունաբերությամբ: Մարզի աշխարհագրական դիրքը և բնակչության պայմանները նպաստավոր են ինչպես բուսաբուծության (բազմամյա տնկարկներ, բանջարեղեն), այնպես էլ անասնաբուծության զարգացման համար:

Արդյունաբերությունը մասնագիտացված է Էլեկտրաէներգիայի (հայկական ատոմային Էլեկտրակայան), սննդամբերքի և շինանյութերի արտադրության ուղղություններում:

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՉԻ ՄԱՐԶ

Մարզկենտրոն՝ ք. Գավառ

*Տարածաշրջաններ՝ Գավառ, Ծամբարակ, Մարտոնի, Սևան և Վարդենիս
Քաղաքներ՝ Գավառ, Ծամբարակ, Մարտոնի, Սևան, Վարդենիս*

ՀՀ Գեղարքունիքի մարզը հյուսիսից սահմանակից է ՀՀ Լոռու և Տավուշի մարզերին, արևելքից պետական սահմանով սահմանակից է Աղրքեցանին, հարավից՝ ՀՀ Վայոց ձորի, հարավ-արևմուտքից՝ ՀՀ Արարատի և արևմուտքից՝ ՀՀ Կոտայքի մարզերին:

Աղյուսակ 4

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՉԻ մարզի հիմնական ցուցանիշները

Տարածք	5349 քառ. կմ
---------------	---------------------

ՀՀ տարածքում մարզի տարածքի տեսակարար կշիռը	18 %
Քաղաքային համայնքներ	5
Գյուղական համայնքներ	87
Քաղաքներ	5
Գյուղեր	93
Բնակչության թվաքանակը 2010թ. հունվարի 1-ի դրությամբ այդ բվում՝	241.6 հազ. մարդ
բաղարային	79.7 հազ. մարդ
գյուղական	161.9 հազ. մարդ
Քաղաքային բնակչության տեսակարար կշիռը	33.0 %
ՀՀ բնակչության ընդհանուր թվաքանակում մարզի բնակչության տեսակարար կշիռը, 2009թ.	7.4 %
Գյուղատնտեսական նշանակության հողեր (2009թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ)	348286.5 հա
այդ բվում՝ վարելահող	80966.4 հա

ՀՀ Գեղարքունիքի մարզում է գտնվում Սևանա լիճը, որը ոչ միայն մարզի, այլև հանրապետության համար ունի առանձնահատուկ կարևորություն: Այն Հարավային Կովկասի քաղցրահամ ջրերի ամենամեծ ավազանն է: Լիճն էական ազդեցություն ունի ողջ մարզի ոչ միայն բնապահպանական հավասարակշռության, այլ նաև տնտեսության վրա:

Մարզի տարածքում է գտնվում «Սևան» ազգային պարկը (կազմավորվել է 1978թ.): Այն զբաղեցնում է Սևանի միջլեռնային գոգավորության հատակը կազմող Սևանա լճի և դրա հատակից ազատված տարածքները : Մակերեսը կազմում է 150.1 հազ. հա, որից 24.9 հազ. հա-ն՝ առափնյա ցամաքային տարածքներն են: Լիճը շրջափակված է Արեգունու, Գեղամա, Վարդենիսի, Փամբակի և Սևանի լեռնաշղթաների լանջերով: Այստեղ պահպանվել են բույսերի 1600 և կենդանիների 330 տարատեսակներ:

Մարզի տնտեսության առաջատար ճյուղը գյուղատնտեսությունն է, հատկապես հացահատիկի, կարտոֆիլի, բանջարեղենի և անասնաբուծական մթերքի արտադրությունները:

Մարզի արդյունաբերության հիմնական ուղղությունը հանքագործական արդյունաբերությունն է: Կարևոր նշանակություն ունի նաև մշակող արդյունաբերությունը, որի մեջ առավել մեծ տեսակարար կշիռ ունի սննդամթերքի արտադրությունը:

ԼՈՌՈՒ ՄԱՐԶ

*Մարզկենտրոնը՝ ք. Վանաձոր
Տարածաշրջանները՝ Սպիտակ, Ստեփանավան, Տաշիր, Թումանյան, Գոգարք
Քաղաքները՝ Վանաձոր, Սպիտակ, Ստեփանավան, Ալավերդի, Տաշիր,
Թումանյան, Շամլուտ*

ՀՀ Լոռու մարզը հյուսիսից պետական սահմանով սահմանակից է Վրաստանին, հարավից՝ ՀՀ Կոտայքի և Արագածոտնի մարզերին և արևմուտքից՝ ՀՀ Շիրակի մարզին:

Աղյուսակ 5

Լոռու մարզի հիմնական ցուցանիշները

Տարածքը	3789 քառ. կմ
ՀՀ տարածքում մարզի տարածքի տեսակարար կշիռը	12.7 %
Քաղաքային համայնքներ	8
Գյուղական համայնքներ	105
Քաղաքներ	8
Գյուղեր	122
Բնակչության թվաքանակը 2010թ. հունվարի 1-ի դրությամբ <i>այդ բվում՝</i>	281.6 հազ. մարդ
քաղաքային	165.1 հազ. մարդ
գյուղական	116.5 հազ. մարդ
Քաղաքային բնակչության տեսակարար կշիռը	58.6 %
ՀՀ բնակչության ընդհանուր թվաքանակում մարզի բնակչության տեսակարար կշիռը, 2009թ.	8.7 %
Գյուղատնտեսական նշանակության հողեր (2009թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ) <i>այդ բվում՝ վարելահող</i>	250794.0 հա
	41992 հա

Մարզի տնտեսության առաջատար ճյուղերը գյուղատնտեսությունն ու արդյունաբերությունն են: Գյուղատնտեսության ոլորտում առանձնանում են հացահատիկի, կարտոֆիլի, բանջարեղենի և անասնապահական մթերքի արտադրությունները:

Մարզի արդյունաբերության հիմնական ուղղությունները մետաղագործական արդյունաբերությունն ու մսամթերքի արտադրությունն են:

ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶ

*Մարզկենտրոնը՝ ք. Հրազդան
Տարածաշրջանները՝ Հրազդան, Կոտայք, Նահիշ
Քաղաքները՝ Հրազդան, Արտվան, Չարենցավան, Բյուրեղավան, Ծաղկաձոր,
Եղվարդ, Նոր Հաճըն*

ՀՀ Կոտայքի մարզը հարավ-արևմուտքից սահմանակից է մայրաքաղաքին, արևմուտքից՝ ՀՀ Արագածոտնի, հյուսիսից՝ Լռու, հյուսիս-արևելքից՝ Տավուշի, արևելքից՝ Գեղարքունիքի և հարավից՝ Արարատի մարզերին:

Աղյուսակ 6

Կոտայքի մարզի իհմնական ցուցանիշները

Տարածքը	2093 քառ. կմ
ՀՀ տարածքում մարզի տարածքի տեսակարար կշիռը	7 %
Քաղաքային համայնքներ	7
Գյուղական համայնքներ	60
Քաղաքներ	7
Գյուղեր	62
Բնակչության թվաքանակը 2010թ. հունվարի 1-ի դրությամբ	280.7 հազ. մարդ
այդ թվում՝	
քաղաքային	157.5 հազ. մարդ
գյուղական	123.2 հազ. մարդ
Քաղաքային բնակչության տեսակարար կշիռը	56.1 %
ՀՀ բնակչության ընդհանուր թվաքանակում մարզի բնակչության տեսակարար կշիռը, 2009թ.	8.6 %
Գյուղատնտեսական նշանակության հողեր (2009թ. հունվարի 1-ի դրությամբ)	161571.4 հա
այդ թվում՝ վարելահող	37878.2 հա

ՀՀ Կոտայքի մարզը համեմատաբար զարգացած ու բազմաճյուղ տնտեսություն ունեցող մարզերից է: Մարզի տնտեսության ընդհանուր ծավալում գերակշռողն արդյունաբերությունն է: Մարզը բացառիկ դեր ունի հատկապես էներգետիկայի և զբոսաշրջության զարգացման բնագավառում:

Մարզի գյուղատնտեսությունը մասնագիտացված է քոչնաբուծության, պտղաբուծության, կաթնային տավարաբուծության և հացահատիկի արտադրության ուղղությամբ:

ՇԻՐԱԿԻ ՄԱՐԶ

*Մարզկենտրոնը՝ ք. Գյումրի
Տարածաշրջանները՝ Արքիլ, Ախուրյան, Աճի, Անասիա, և Աշոցք
Քաղաքները՝ Գյումրի, Արքիլ, Մարալիկ*

ՀՀ Շիրակի մարզը պետական սահմանով արևմուտքից սահմանակից է Թուրքիային, հյուսիսից՝ Վրաստանին, արևելքից՝ ՀՀ Լոռու և հարավից՝ ՀՀ Արագածոտնի մարզերին:

Մարզկենտրոնը՝ Գյումրին Երևանից հետո հանրապետության երկրորդ խոշոր քաղաքն է: Այն կրթական, մշակութային և ազգային արհեստագործության խոշոր կենտրոն է:

Աղյուսակ 7

Շիրակի մարզի հիմնական ցուցանիշները

Տարածքը	2680 քառ. կմ
ՀՀ տարածքում մարզի տարածքի տեսակարար կշիռը	9.0 %
Քաղաքային համայնքներ	3
Գյուղական համայնքներ	116
Քաղաքներ	3
Գյուղեր	127
Բնակչության թվաքանակը 2010թ. հունվարի 1-ի դրությամբ այդ թվում՝	281.5 հազ. մարդ
քաղաքային	169.7 հազ. մարդ
գյուղական	111.8 հազ. մարդ
Քաղաքային բնակչության տեսակարար կշիռը	60.3 %
ՀՀ բնակչության ընդհանուր թվաքանակում մարզի բնակչության տեսակարար կշիռը, 2009թ.	8.7 %
Գյուղատնտեսական նշանակության հողեր (2009թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ)	229449.6 հա
այդ թվում՝ վարելահող	79838.2 հա

Թուրքիայի հետ սահմանային Ախուրյան գետի վրա կառուցվել է Ախուրյանի ջրամբարը (1982թ.), որն իր ծավալով (526 մլն մ³) խոշորագույնն է հանրապետությունում:

ՀՀ Շիրակի մարզի արդյունաբերության առաջատար ճյուղերն են սննդամբերքի, ներառյալ՝ խմիչքի, մանածագործական և ոչ մետաղական հանքային արտադրությունը: Հայտնի են Արթիկի և Անիի տուֆ քարն ու պեմզան:

Մարզի գյուղատնտեսության հիմնական ճյուղերն են հացահատիկային մշակաբույսերի, կարտոֆիլի, բանջարեղենի մշակումն ու անասնաբուծությունը: Գյուղատնտեսության հեռանկարային և զարգացող ճյուղերից է մեղվարուծությունը:

ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶ

Մարզկենտրոն՝ ք. Կապան

**Տարածաշրջանները՝ Կապան, Գորիս, Սիսիան և Մեղրի
Քաղաքները՝ Կապան, Գորիս, Սիսիան, Մեղրի,
Ազարակ, Ջաջարան և Դաստակերտ**

ՀՀ Սյունիքի մարզը գտնվում Հայաստանի Հանրապետության հարավային մասում: Մարզը հյուսիսից սահմանակից է ՀՀ Վայոց ձորի մարզին, հարավից պետական սահմանով՝ Իրանի Իսլամական Հանրապետությանը, արևմուտքից՝ Նախիջևանին և արևելքից՝ Ադրբեյչանին:

Աղյուսակ 8

Սյունիքի մարզի հիմնական ցուցանիշները

Տարածքը	4505 քառ. կմ
ՀՀ տարածքում մարզի տարածքի տեսակարար կշիռը	15.1 %
Քաղաքային համայնքներ	7
Գյուղական համայնքներ	102
Քաղաքներ	7
Գյուղեր	127
Բնակչության թվաքանակը 2010թ. հունվարի 1-ի դրությամբ այդ բվում՝	152.8 հազ. մարդ
բաղարային	103.7 հազ. մարդ
գյուղական	49.1 հազ. մարդ
Քաղաքային բնակչության տեսակարար կշիռը	67.9 %
ՀՀ բնակչության ընդհանուր թվաքանակում մարզի բնակչության տեսակարար կշիռը, 2009թ.	4.7%
Գյուղատնտեսական նշանակության հողեր (2009թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ) այդ բվում՝ վարելահող	333855.8 հա
	43790.4 հա

Օգտակար հանածոներով հանրապետության ամենահարուստ մարզն է: Դրանցից կարևորագույններն են գունավոր (պղինձ, մոլիբդեն, ցինկ, կապար) և ազնիվ (ոսկի, արծաթ) մետաղները, ինչպես նաև ոչ մետաղային օգտակար հանածոները:

Կապան քաղաքից հարավ՝ Ծավ գետի կիրճում, գտնվում է բնական սոսիների ոելիկտային աշխարհում ամենամեծ պուրակը, որը գրաղեցնում է 60 հա տարածություն (ծառերի տարիքը հաշվում է հարյուրամյակներով): Այդ եզակի պուրակի որոշ ծառերի տրամագիծը հասնում է 3 մ-ի, իսկ բարձրությունը՝ 40-45 մ-ի:

Քաղաքից 4 կմ հեռավորության վրա՝ Ողջի գետի աջ ափին, գտնվում է թափուտ անտառներով գեղատեսիլ Շիկահողի պետական արգելոցը:

Իր քաղաքաշինական ավանդույթներով և գեղատեսիլ բնությամբ առանձնանում է Գորիս քաղաքը: Այստեղ և շրջակա մի քանի գյուղերում պահպանվել են քարանձավային բնակելի շինությունները:

Գյուղատնտեսությունը հիմնականում մասնագիտացված է բուսաբուծության (մասնավորապես՝ հացահատիկային մշակաբույսերի և կարտոֆիլի արտադրություն) և անասնաբուծության (մասնավորապես՝ խոշոր եղջերավոր անասունների բուծում) ուղղությամբ:

ՎԱՅՈՑ ԶՈՐԻ ՄԱՐԶ

*Սարգեսնարոնը՝ ք. Եղեգնաձոր
Տարածաշրջանները՝ Վայք և Եղեգնաձոր
Քաղաքները՝ Եղեգնաձոր, Ջերմուկ և Վայք*

ՀՀ Վայոց ձորի մարզը հարավից սահմանակից է Նախիջևանին, հյուսիսից՝ ՀՀ Գեղարքունիքի, արևելքից՝ ՀՀ Սյունիքի և արևմուտքից՝ ՀՀ Արարատի մարզերին:

Աղյուսակ 9

Վայոց ձորի մարզի հիմնական ցուցանիշները

Տարածքը	2308 քառ. կմ
ՀՀ տարածքում մարզի տարածքի տեսակարար կշիռը	7.8 %
Քաղաքային համայնքներ	3
Գյուղական համայնքներ	41
Քաղաքներ	3
Գյուղեր	52
Բնակչության թվաքանակը 2010թ. հունվարի 1-ի դրությամբ	55.8 հազ. մարդ
այդ թվում՝	
քաղաքային	19.3 հազ. մարդ
գյուղական	36.5 հազ. մարդ
Քաղաքային բնակչության տեսակարար կշիռը	34.6 %
ՀՀ բնակչության ընդհանուր թվաքանակում մարզի բնակչության տեսակարար կշիռը, 2009թ.	1.7 %
Գյուղատնտեսական նշանակության հողեր (2009թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ)	209193.3 հա
այդ թվում՝ վարելահող	16203.8 հա

ՀՀ Վայոց ձորի մարզն ունի կենդանական և բուսական բազմազան աշխարհ: Տարածքի 6.7 %-ը կամ 13240.1 հա-ն կազմում են բնական անտառները:

ՀՀ Վայոց ձորի մարզում է գտնվում հանրապետության խոշոր առողջարանային Զերմուկ քաղաքն իր համանուն հանքային ջրով։ Մարզի խորհրդանիշերից մեկը խաղողի հնագույն Արենի սորտից ստացվող կարմիր գինին է։

Մարզի տնտեսության ընդհանուր ծավալում գերակշռողը գյուղատնտեսությունն է։ Գյուղացիական տնտեսությունները հիմնականում զբաղվում են անասնաբուծությամբ, որի արտադրանքը կազմում է գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի ծավալի 60.0 %-ը։ Գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի ծավալում որոշակի տեսակարար կշիռ ունեն նաև խաղողագործությունը, պտղաբուծությունը և բանջարաբուծությունը։

ՏԱՎՈՒՇԻ ՍԱՐՁ

*Մարզկենտրոնը՝ ք. Խջևան
Տարածաշրջանները՝ Խջևան, Տավուշ, Նոյեմբերյան, Դիլիջան
Քաղաքները՝ Խջևան, Նոյեմբերյան, Այրում, Բերդ և Դիլիջան*

ՀՀ Տավուշի մարզը հարավ-արևելքից և հարավից սահմանակից է ՀՀ Գեղարքունիքի և Կոտայքի, արևմուտքից՝ ՀՀ Լոռու մարզերին և պետական սահմանով հյուսիսից և արևելքից՝ Վրաստանին ու Աղբքաջանին։

Աղյուսակ 10

Տավուշի մարզի հիմնական ցուցանիշները

Տարածք	2704 քառ. կմ
ՀՀ տարածքում մարզի տարածքի տեսակարար կշիռը	9.1 %
Քաղաքային համայնքներ	5
Գյուղական համայնքներ	57
Քաղաքներ	5
Գյուղեր	60
Թնակության թվաքանակը 2010թ. հունվարի 1-ի դրությամբ	134.3 հազ. մարդ
այդ թվում՝	
քաղաքային	52.6 հազ. մարդ
գյուղական	81.7 հազ. մարդ
Քաղաքային թնակչության տեսակարար կշիռը	39.2 %
ՀՀ թնակչության ընդհանուր թվաքանակում մարզի թնակչության տեսակարար կշիռը, 2009թ.	4.1 %
Գյուղատնտեսական նշանակության հողեր (2009թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ)	111933.2 հա
այդ թվում՝ վարելահող	25288.9 հա

Մարզի ընդհանուր մակերեսի 40.3 %-ը գքաղեցնում են խառն անտառները, որոնք աչքի են ընկնում բուսական և կենդանական աշխարհի բազմազանությամբ: Բնության նախաստեղծ վիճակի պահպանության, առավել հարատացման և տեղական պայմաններում նոր տեսակների ստացման նպատակով Աղստևի ավազանում ստեղծված է Դիլիջանի պետական արգելոցը և Խջեանի անտառային այգին (դենդրոպարկը):

Մարզի տնտեսության առաջատար ճյուղը գյուղատնտեսությունն ու ազրովերամշակումն է: Անասնաբուծության մեջ զարգացած ճյուղեր են խոշոր եղջերավոր անասնաբուծությունն ու խոզաբուծությունը, իսկ բուսաբուծության մեջ՝ հացահատիկային մշակաբույսերի մշակությունն ու խաղողագործությունը: Վերջին տարիներին զարգացում է ապրում նաև մեղվաբուծությունը:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԱՌԸ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

1991թ. սեպտեմբերի 21-ին Հայաստանը անկախացավ Խորհրդային Միությունից: Մինչև այդ պատմական օրը՝ ավելի քան երկու տարի, Հայաստանում ընթանում էին բուռն քաղաքական գործընթացներ, որոնց արդյունքում իր մենաշնորհային դիրքը կորցրեց կոմունիստական կուսակցությունը և երկու կառավարման համակարգում որոշիչ տեղ նվաճեցին ազգային հենք ու ժողովրդավարական ուղղվածություն ունեցող քաղաքական կուսակցությունները:

Խորհրդային Միության փլուզումը քայրայեց Հայաստանի տնտեսության հիմքը կազմող հզոր արդյունաբերությունը: Արդյունքում, արդեն իսկ անկախության հոչակման հաջորդ երկու տարիներին ՀՆԱ-ն կրճատվեց ավելի քան 50 տոկոսով: Այդպիսի տնտեսական անկումը բնորոշ էր նախկին ԽՍՀՄ բոլոր երկրներին: Սակայն Հայաստանում այն առավել սուր դրսնորվեց, որը խորհրդային անմրցունակ ծանր արդյունաբերության քայրայումից բացի, պայմանավորված էր 1988թ. կործանարար երկրաշարժի հետևանքներով և Լեռնային Ղարաբաղի հականարտության առկայությամբ: Այդ շրջանում սկսված հողի սեփականաշնորհման գործընթացը և ընտանեկան գյուղացիական տնտեսությունների ձևավորումը մասնակիորեն մեղմեց տնտեսական անկման բացասական ազդեցությունները: Գյուղատնտեսությունը բնակչության զգակի մասի համար դարձավ գրաղվածության բավականին մեծ ոլորտ և ապրուստի հայթայթման հիմնական միջոց:

1993թ. դրությամբ գյուղատնտեսական արտադրանքը կազմում էր սրբնթաց կրճատված ՀՆԱ-ի ավելի քան 50 տոկոսը: Ակսած 1994 թվականից, գործուն քայլեր ձեռնարկվեցին երկրի տնտեսության կայունացման ուղղությամբ: Նախ, կոչտ հարկաբյուջետային և դրամավարկային քաղաքականության շնորհիվ զավեց գերսածը և կարգավորվեց բյուջետային ծախսումների վերահսկողությունը: Միաժամանակ, առևտրի և գների ազատականացումը, փոքր և միջին ձեռնարկատիրության խրախուսումը, պետական ձեռնարկությունների մասնավորեցման գործընթացի ակտիվացումը, ինչպես նաև գործարարության համար անհրաժեշտ օրենսդրական հիմքերի ձևավորումը լուրջ ազդակներ հանդիսացան մրցակցության զարգացման և շուկայական հարաբերությունների արմատավորման համար:

Վերջին տարիներին կառավարության ուշադրությունը հիմնականում սևո-

ված է ընդհանուր գործարար միջավայրի բարելավման և ներդրումների խթանման խնդիրների վրա: Մինչև 2008 թվականը մակրոտնտեսական միջավայրը բարենպաստ էր տնտեսության զարգացման համար: Դրա խոսուն վկայությունն են տնտեսական աճի ցուցանիշները: 2008 թվականից համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը նկատելիորեն ազդեց Հայաստանի տնտեսության վրա: Ըստ էության 2009 թվականին գրանցվեց 14.4 տոկոսի անկում, որը վերջին տասնամյակում աննախադեպ էր (աղյուսակ 11):

Աղյուսակ 11

ՀՀ հիմնական մակրոտնտեսական ցուցանիշներ

	2007թ.	2008թ.	2009թ.	2010թ.
	փաստացի		ծրագիր	
Անվանական ՀՆԱ (մլրդ դրամ)	3148.7	3646.1	3165.5	3214.6
ՀՆԱ-ի իրական աճ (%)	13.8	6.8	-14.4	1.2
Անվանական ՀՆԱ (մլն ԱՄՆ դրամ)	9204.5	11919.3	8713.2	8328
ՀՆԱ-ի դեֆլյատոր (%)	4.1	8.4	1.5	2.0
Սղաճ (ժշգ-ի վերջ) (%)	6.6	5.2	6.5	3.0
Սղաճ (միջին, %)	4.4	9.0	3.4	3.2
Փոխարժեք (ՀՀ դրամ/ԱՄՆ դրամ, միջին)	342.1	305.9	363.3	386.4
Պետական բյուջեի ընդամենը եկամուտներ (մլրդ դրամ)	588.0	759.2	676.4	742.1
Պետական բյուջեի ընդամենը եկամուտներ /ՀՆԱ (%)	18.7	20.8	21.4	23.1
Պետական բյուջեի հարկային եկամուտներ /ՀՆԱ (%)	15.4	16.4	15.9	17.7
Պետական բյուջեի ընդամենը ծախսեր (մլրդ դրամ)	634.7	760.6	824.7	935.5
Պետական բյուջեի ընդամենը ծախսեր /ՀՆԱ (%)	20.2	20.9	26.1	29.1

**) Ապրանքների և ծառայությունների արտահանում/ներմուծում:

Որպես կանոն գյուղատնտեսության և ագրովերամշակման ոլորտի ՀՆԱ-ի բացարձակ թվերով ավելացումը զուգակցվում է ընդամենը ՀՆԱ-ի մեջ դրանց տեսակարար կշռի նվազումով (աղյուսակ 12): Դա օրինաչափ երևույթ է և վկայում է տնտեսության մյուս ոլորտների հզորությունների աստիճանական վերականգնման և ընդլայնման մասին:

Աղյուսակ 12

Հայաստանի Հանրապետության ՀՆԱ-ի աճի տեմպը և ազրոպարենային համակարգում ստեղծված համախառն ներքին արդյունքի տեսակարար կշիռը

Ոլորտները	Տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ի նկատմամբ, %								
	2001թ.	2002թ.	2003թ.	2004թ.	2005թ.	2006թ.	2007թ.	2008թ.	
ՀՆԱ-ի աճի տեմպը, %	9.6	12.9	13.9	10.1	13.9	13.2	13.8	6.8	-14.4

Գյուղատնտեսություն	25.0	23.6	21.5	22.6	18.8	18.1	18.0	15.7	16.2
Արդյունաբերություն	20.3	20.4	21.5	19.1	18.7	15.1	15.7	13.0	13.6
որից՝ գյուղատնտեսական հումք վերամշակող արդյունաբերություն	7.8	9.2	8.0	10.3	8.8	4.8	4.9	4.4	4.8
Ընդամենը ՀՀ ազրուարենային համակարգը	32.8	32.8	29.5	32.9	27.6	22.5	21.9	20.1	21.0

2003թ. կառավարությունն ընդունեց Աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագիրը, որն ըստ էության լինելով երկրի զարգացման ռազմավարական երկարաժամկետ փաստաթուղթ՝ ամփոփում է պետության հիմնական գերակայությունները և ուղենիշ հանդիսանում ոլորտային զարգացման ծրագրերի և պետական բյուջեի կազմման համար: Հետագայում այդ փաստաթուղթը լրամշակվեց և ըստ էության դարձավ հանրապետության Կայուն զարգացման ծրագիրը:

Հայաստանի տնտեսության զարգացմանը մեծ չափով նպաստում է արտաքին ներդրումների և արտահանման ծավալների ավելացումը: Սիանգամայն դրական միտում է, որ արտահանման կառուցվածքում վերատին սկսել է աճել արդյունաբերական արտադրանքի քամինը, սակայն ի տարբերություն խորհրդային ժամանակների, այժմ հիմնականում զարգանում է վերամշակող արդյունաբերությունը, հատկապես՝ գյուղատնտեսական մթերքների մշակման ոլորտը (աղյուսակ 13):

Աղյուսակ 13

Հայաստանի Հանրապետության առևտրային հաշվեկշռի ցուցանիշները (մլն ԱՄՆ դոլար)

	2003թ.	2004թ.	2005թ.	2006թ.	2007թ.	2008թ.
Ապրանքների արտահանում	679.6	727.2	973.9	985.1	1157.4	1069.1
որից՝ պարենամբերքի արտահանում	81.1	83.5	114.7	121.9	171.8	208.0
Ապրանքների ներմուծում	1279.5	1362.7	1801.7	2191.6	3281.8	4411.6
որից՝ պարենամբերքի ներմուծում	223.8	285.6	315.9	343.4	539.3	755.8
Առևտրի հաշվեկշռ	-599.9	-635.5	-827.8	-1206.5	-2124.4	-3342.5
որից՝ պարենամբերքի առևտրի հաշվեկշռ	-142.7	-202.1	-201.8	-221.5	-367.5	-547.8

ՀՀ կառավարության տնտեսական քաղաքականության կարևոր գերակայություններից է արտահանման ուղղվածության արտադրությունների խթանումը։ Ներկայումս ձևավորված առևտրային հաշվեկշռի բացասական սալդոն ավելի քան 3 անգամ գերազանցում է արտահանման ծավալը, որը երկրի տնտեսական անվտանգության տեսանկյունից անհանգստության հիմքեր է ստեղծում։ Պարենամբերքի ներմուծումը շուրջ 3.6 անգամ գերազանցում է արտահանմանը, որը նույնպես պարենային անվտանգության առումով լուրջ հիմնախնդիր է։

3. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ: ՀԱՄԱՌԱՋԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Ըստ Սուրբ Գրքի, Մեծ ջրհեղեղից հետո Նոյը իջավ Արարատ լեռան վրա հանգրվանած տապանից, Հայաստանի սրտում՝ Արարատյան դաշտավայրում, խաղողի այգի տնկեց ու գինովցավ՝ իր այգու խաղողից պատրաստած գինին վայելելով։ Լեզե՞նդ է այս պատմությունը, թե՞ իրողություն։ Կարծում ենք, իրողություն է, քանզի Հայկական լեռնաշխարհում առկա բազմաթիվ ժայռապատկերները, ուրարտական շրջանից պահպանված ոռոգման ջրանցքները, հնագիտական պեղումներով հայտնաբերված 3-6 հազար տարվա վաղենություն ունեցող կարասներում պահպանված խաղողի կորիզները և ցորենի սերմերը վկայում են, որ Հայաստանում գյուղատնտեսությունը հազարամյակների պատմություն ունի։

Ամտիկ պատմիչներ Հերոդոտոսը (5-րդ դար Ք.Ա.), Քսենոֆոնը (5- 4-րդ դդ. Ք.Ա.), Ստրաբոնը (1-ին դ. Ք.Ա. - 1-ին դ. Ք.Հ.) իրենց աշխատություններում արժեքավոր տեղեկություններ են բողել Հայաստանի, նրա բնակիչների զբաղմունքի և գյուղատնտեսության վերաբերյալ։

Հայաստանի տարածքում ձևավորված ամենահին ուրարտական պետությունն ուներ ոչ միայն զարգացած մետաղամշակություն և ճարտարապետություն, այլև երկրագործության մշակույթի ու ջրանցքաշինության նախորդ ժամանակաշրջանների համեմատ բարձր տեխնիկա։ Երկրագործության բնագավառում դարակազմիկ երևույթներ էին երկարեւ խոփի օգտագործումը և սառը մամլան եղանակով բուսայուղերի ստացումը։

Դեռևս Հին Հայաստանում զարգացած էր հացահատիկի, բանջարեղենի, խաղողի, պտղի և ձիթատու բուսատեսակների մշակությունը։ Հայաստանը, Առաջավոր Ասիայի իր հարևան երկրների հետ, քաղաքակիրք հասարակությանը տվել է հացահատիկային մշակաբույսերի, հատկապես ցորենի մի քանի տեսակներ։ Հացահատիկային մշակաբույսերի ցանքատարածքով առանձնապես աչքի էին ընկնում Շիրակի, Մուշի և Ալաշկերտի դաշտերը։ Բրինձը հիմնականում մշակվում էր Արաքս, Արածանի և Եփրատ գետերի հովիտներում։ Հոյն պատմիչ Քսենոֆոնի վկայությամբ՝ իմքն առաջին ամգամ Հայաստանում է տեսել այն խմիչքի գործածությունը, որը տեղացիներն ստանում էին գարուց։

Այս, հավանաբար Հայաստանը եղել է զարեջրի հայրենիքներից մեկը, քանի որ մ.թ.ա. IX-VI դդ. հուշարձանների պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են զարեջրի ամբողջական պահեստներ և զարեջուր պատրաստելու արհեստանոցներ։

Հայաստանի կլիմայական պայմանները նպաստավոր էին այգեգործության զարգացման համար: Առաջավոր Ասիայի երկրներում հատկապես մեծ պահանջարկ ունեին հայկական ծիրանը, դեղձը և խաղողը, ինչպես նաև այս պտուղներից պատրաստված ջիրն ու շամիչը:

Դիտեցեք Հայաստանի հնագույն եկեղեցիների ու խաչքարերի զարդարանդակները, այցելեցեք իր տեսակի մեջ եզակի գրապահոցներից մեկը՝ Երևանի հին ձեռագրերի ինստիտուտ Մատենադարանը, և այնտեղ պահպանվող հագարամյա մանրանկարներից ձեզ կծպտան հայկական խաղողը, նուռը, ծիրանը, դեղձն ու խնձորը:

Պատմությունից հայտնի է, որ մ.թ.ա. 4-րդ դարում Ալեքսանդր Մակեդոնացին, վերադառնալով արևելյան արշավանքներից, Հայաստանից Հունաստան տարավ արևահամ ծիրանի կորիզներ ու տնկիներ և նոր միրգը անվանակոչեց «հայկական

Հին Հռոմի հայտնի ստրատեգ Լուկուլլոսը, որը Հայոց արքայից արքա Տիգրան Սեծի զորքերի դիմադրությանը չղիմանալով՝ նահանջեց մինչև Սիցերկրական ծովի ափերը, Հայաստանից Հռոմ տարավ Արարատյան դաշտի ծիրանենու տնկիներն ու անվանակոչեց «Հայկական սալոր»

Լուկուլլոսից հետո իշխանության եկած մեկ այլ հանրաճանաչ հռոմեացի՝ Պոմպեյոսը, հաշտություն կնքեց Հայաստանի հետ, որի արդյունքում երկու երկրների միջև ակտիվորեն զարգացան առևտրային կապերը: Հայ վաճառականներն իրենք սկսեցին Հռոմեական կայսրությունում տարածել ծիրանենու մշակությունը՝ պահպանելով «հայկական սալոր» անվանումը: Հետագայում ծիրանենին տարածվեց Արևմտյան և Հարավային Եվրոպայում, իսկ Եվրոպացի վերաբնակիչների միջոցով՝ նաև Ամերիկայում: 18-րդ դարի շվեդ մեծ բուսաբան Կարլ Լինեյը համաշխարհային դասակարգում տալով բույսերին՝ ծիրանի գիտական անվանման

-րդ դարի ֆրանսիացի հանրահայտ գիտնական Ժան Բատիստ Լամարկը, զարգացնելով բույսերի դասակարգումը, որոշեց, որ ծիրանը ոչ թե սալորի ցեղի տարատեսակ է, այլ ինքնուրույն դասա

Ինչպես նշվեց, խաղողի մշակությունը Հայաստանում կապված է դեռևս Նոյ Նահապետի հետ: Մատենագրական վկայությունների համաձայն, հայկական խաղողի գինին եղել է արտահանման կարևորագույն ապրանքներից մեկը:

Տեխնիկական մշակաբույսերից Հայաստանում դեռևս անհիշելի ժամանակ-ներից մշակվել է բամբակը, կտավատը, քունջութը, կանեփը և հլածուկը: Հայաստանում մշակվող բամբակը ոչ միայն բավարարում էր ներքին շուկայի կարիքները, այլև արտահանվում որպես անմշակ հումք: Պակաս նշանակություն չունեին նաև քունջութը, կտավատը, կանեփը և հլածուկը: Դրանց մշակության հիմքի վրա ստեղծվել էին բազմաթիվ ձիթհանքեր:

Ձիթհանության մասին հիշատակություններն ավելի հաճախակի են դառնում X-XIII դարերի սկզբնադրյուրներում: Ակադեմիկոս Մարի Կողմից Անիում հայտնաբերված ձիթհանքերից մեկը այնքան խոշոր էր, որ նա այն անվանեց գործարան:

Հայաստանի բնակչությունը հազարամյակներ շարունակ զբաղվել է նաև անասնապահությամբ:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ վայրի տավարի և ոչխարի ընտելացման օջախներից մեկը եղել է Հայկական լեռնաշխարհը: Լեռնային արոտները, ընդարձակ խոտհարքերը և ալպյան մարգագետինները նպաստավոր պայմաններ են եղել անասնապահության համար: Ավելին, ներկայիս Հայաստանի լեռներում դեռևս կարելի է հանդիպել վայրի ոչխարի՝ մուֆլոնի, որը հայկական ոչխարի ցեղատեսակների հեռավոր նախնիներից է: Բացի տավարից և ոչխարից, պահել են մեծ քանակությամբ այծեր, ընտանի թռչուններ, ձիեր, ջորիներ և էշեր:

Հարթավայրային, հատկապես ճահճուտ վայրերում զարգացած է եղել գոյնաբուծությունը: Այսուհանդերձ, Հին Հայաստանի անասնաբուծության ամենահոչակված ճյուղը ձիաբուծությունն էր: Պահպանվել են պատմական վկայություններ, որ Հայկական լեռնաշխարհից մեծ քանակությամբ «նժույգ» տեսակի ձիեր էին արտահանվում: Իսկ Պարսից Աքեմենյան արքայից արքաները Հայաստանից որպես հարկ տարեկան վերցնում էին 20 հազար ձի: Ստրաբոնը հիացմունքով է գրել Հայաստանի ձիերի մասին, շեշտել, որ դրանք ունեն բարձր հասակ և «անզուգական զեղեցկություն»: Զիու ազնիվ տեսակով հոչակված նահանգներից մեկը Արցախն էր (Լեռնային և Դաշտային Ղարաբաղը), ինչպես նաև իր խիզախ հեծելազորով հայտնի Սյունաց աշխարհը:

Հոռմի հանրահոչակ ֆորումի պատի վրա հոռմեական կայսրության շորս հնագույն քարտեզներ են պահպանվել: Դրանցից երեքի վրա Հայկական լեռնաշ-
մեկի

վրա գրառում չկա: Պարզապես այդ մեկը վերաբերվում է այն շրջանին, երբ Հայաստանը Հոռմեական կայսրության իշխանության ներքո չի եղել: Այո, գտնվելով մեծ տերությունների, հատկապես՝ Իրանի և Բյուզանդիոնի շահերի բախման կիզակետում, Հայաստանը մշտապես ենթարկվել է ասպատակությունների, Հայոց պետականությունը պարբերաբար վտանգվել է և երկիրը բաժան-բաժան արվել հզորների միջև: Գտնվելով պարսկական, բյուզանդական, հետագայում՝ արաբական, թուրքական, ռուսական տիրապետության ներքո, Հայաստանը շատ բան է կորցրել, բայց պահպանել է իր ազգն ու հավատքը: Դրանով համերձ, պահպանել է իր ազգային մշակույթն ու կենցաղը, որի անբաժանելի բաղադրիչներից մեկը գյուղատնտեսական մշակույթն է:

Նորագույն շրջանում Հայաստանի գյուղատնտեսության զարգացմանը բնորոշ են հետևյալ փուլերը:

1918թ. հոչակվեց Հայաստանի առաջին հանրապետությունը: Թեև երկիրը գտնվում էր ծայրահեղ աղքատ վիճակում, և դամոկլյան սրի նման կախված էր պատերազմի վերսկսման սպառնալիքը, կառավարությունը կարճ ժամանակահատվածում գործուն քայլեր ձեռնարկեց հողաբաժանման միջոցով գյուղացիներին աջակցություն ցուցաբերելու ուղղությամբ:

1920թ. նոյեմբերին Հայաստան մտավ բոլշևիկյան Ռուսաստանի բանակը և հայ համայնավարների աջակցությամբ հաստատեց խորհրդային իշխանություն: Ինչպես ամբողջ Խորհրդային Միությունում, այնպես էլ Հայաստանում գյուղատնտեսությանը մեծ վնաս հասցրեց անհատական գյուղացիական տնտեսությունների ունեցողկումը, բռնի կոլեկտիվացումը և հողի նկատմամբ պետական մենաշնորհի հաստատումը: Այդուհանդերձ, Հայաստանում իրականացվեցին ոռոգման, հողերի մելիորացման, այգետնկման խոշոր ծրագրեր, որոնց շնորհիվ երկրի ազրոպարենային ոլորտը աստիճանաբար դարձավ տնտեսության հզոր ճյուղերից մեկը: Դրան նպաստեցին նաև սննդի և թերև արդյունաբերության զարգացումը, մեքենատրակտորային հավաքակազմի կարողությունների հզորացումը, ազրաբային գիտության և կրթության արդիական համակարգի ստեղծումը:

Անցյալ դարի 80-ական թվականի վերջերին հանրապետության տնտեսու-

թյան երկրորդ խոշոր ոլորտը ազրուարդյունաբերական համալիրն էր: Վերջինիս բաժին էր ընկնում հասարակական ամբողջական արդյունքին 21 տոկոսը, նյութական արտադրության մեջ զբաղվածների 27 և հիմնական ֆոնդերի 26 տոկոսը:

Հայաստանի ազրուարդյունաբերական համալիրը ներառում էր 1139 անուն տարբեր ձեռնարկություններ և կազմակերպություններ: Դրանցից 865-ը գյուղատնտեսական, իսկ 135-ը սննդի արդյունաբերության ձեռնարկություններ էին:

Հայաստանը յուրաքանչյուր տարի միութենական ֆոնդին էր ուղարկում կամ այսօրվա հասկացությամբ արտահանում էր թարմ միրգ և բանջարեղեն, խորդենույուղ, ալկոհոլային խմիչքներ (հատկապես կռնյակ և գինիներ), տարբեր տեսակի պահածոներ և հանքային ջուր:

Այդ տարիներին խոշոր շափերի պետական ներդրումներ կատարվեց գյուղի սոցիալական զարգացման ուղղությամբ, որը նպաստեց գյուղերում կրթական, առողջապահական, մշակութային հաստատությունների զարգացմանը, գազափիկացման և ճանապարհաշինական ծրագրերի իրականացմանը:

Դրա հետ մեկտեղ, խորհրդային գյուղատնտեսությանը բնորոշ էր հողի նկատմամբ սեփականության իրավունքի և հողօգտագործողի իրավունքի տարանցատվածությունը, գյուղի և քաղաքի միջև անհամարժեք փոխանակությունը, որի հետևանքով խիստ ակտիվացավ գյուղական բնակչության արտահոսքը:

4. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱ ՎԻճԱԿԸ

1991թ. գարնանը, դեռևս մինչև անկախության հռչակումը, հաշվի առնելով ոլորտի կարևորությունը, ընտրվեց հողի և գյուղատնտեսական արտադրության մյուս միջոցների, սպասարկող ենթակառուցվածքների, գյուղմթերք իրացնող ու վերամշակող կազմակերպությունների մասնավորեցման բաղաքանությունը: Արդյունքում, ներկայումս ագրոպարենային ոլորտում ձևավորվել է շուկայական հարաբերություններով կարգավորվող ազատական տնտեսական համակարգ, որը ներառում է շուրջ 340 հազար գյուղացիական տնտեսություններ, գյուղատնտեսական առևտրային կազմակերպություններ, գյուղատնտեսության սպասարկման, գյուղմթերքի իրացման ու վերամշակման բազմաթիվ մասնավոր ընկերություններ:

Ներկայումս Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության կարևորագույն ոլորտներից մեկը՝ ագրոպարենային համակարգը, տալիս է երկրի համախառն ներքին արդյունքի մոտ 21.0, այդ թվում գյուղատնտեսությունը՝ շուրջ 16.2 տոկոսը (2009թ.):

Հանրապետության գյուղատնտեսական արտադրությունում հիմնական հողօգտագործողները գյուղացիական տնտեսություններն են, որոնց սեփականաշնորհվել է վարելահողերի 71.7 %-ը, բազմամյա տնկարկների՝ 78.3%-ը, խոտհարքների՝ 48.4 %-ը:

Արդյունքում՝ գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի ավելի քան 98 տոկոսը արտադրվում է մասնավոր հատվածի կողմից:

Տնտեսավարման նոր պայմաններում, երբ արմատապես փոխվել է հողօգտագործման համակարգը, և մշակովի հողատարածությունները մասնատվել են ավելի քան 1.2 մլն հողակտորների, առանձնահատուկ կարևորություն է ստանում գյուղատնտեսության արտադրական և սպասարկող ենթակառուցվածքների արդիականացումը: Միջազգային փորձը վկայում է, որ տնտեսության մյուս ճյուղերի զարգացումը և գյուղատնտեսության ոլորտում ինտենսիվ տեխնոլոգիաների կիրառումը բնականոն ձևով հանգեցնում են տնտեսավարող սուբյեկտների թվաքանակի կրծատման, մեկ տնտեսության հաշվով հողատարածության մեծացման և ի հաշիվ աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման՝ զբաղվածների թվի նվազեցման: Հանրապետության գյուղատնտեսության ոլորտում այս օրինաչափությունները դեռևս ցայտուն դրսնորումներ շումեն: Ուստի փոքր հողակտորների վրա արդյունա-

վետ տնտեսավարմանը պետք է նպաստեն ճյուղի սպասարկող ծառայությունների և շուկայական ենթակառուցվածքների ընդլայնումն ու մրցունակության բարձրացումը: Դա կոռպերացիայի զարգացման, տնտեսությունների խոշորացման հետ միասին, փոքր հողակտորների հետ կապված դժվարությունների հաղթահարման ամենաարդյունավետ ուղին է:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հետևողականորեն իրականացնում է ոռոգման համակարգերի զարգացման, հողերի մելիորատիվ վիճակի բարելավման, արոտավայրերի ջրարբիացման, գյուղատնտեսական մշակաբույսերի վնասատուների դեմ կենտրոնացված պայքարի, գյուղական ենթակառուցվածքների զարգացման և կարևոր այլ ծրագրեր: Դրանց արդյունքում դրական միտումներ կան հացահատիկի, կարտոֆիլի, բանջարեղենի արտադրության, այգեգործության, ինչպես նաև անասնապահության բնագավառում: Գյուղատնտեսական հումք արտադրող և վերամշակող ընկերությունների միջև ընդլայնվում են պայմանագրային հարաբերություններ, որոնք հուսալի նախապայման են ստեղծում լոլիկի, պտղի, խաղողի և կաթի արտադրության ավելացման և եկամտաբերության բարձրացման համար:

Վերջին տարիներին խաղողի հումք վերամշակող կազմակերպությունների կարողությունների մեծացման, նոր տեխնոլոգիաների կիրառման և շուկայահանման գործընթացների ակտիվացման շնորհիվ նկատելիորեն ավելացել է հումքի պահանջարկը և ակտիվացել այգետնկումները: Արդյունավետ կառավարման և արտաքին շուկաների պահանջներին համապատասխանեցման արդյունքում ոգելից և ոչ ոգելից խմիչքի արտահանման ծավալները 1996-1998թթ. համեմատ 2008թ. ավելացել է ավելի քան 10.0 անգամ:

Ազրարային բարեփոխումների առաջին տարիներին խիստ կրճատվեց անասնապահության ճյուղի արտադրական կարողությունները: Բուսաբուծության հետ համեմատած, այս ճյուղում արտադրական ներուժի վերականգնումը առավել ծախսատար և երկարաժամկետ գործընթաց է: Այդուհանդերձ, կաթի, մսի, բրդի և ձվի շուկայական մեծ պահանջարկը, վարկավորման հնարավորությունների ընդլայնումը, պետական աշակեցությամբ հակահամաճարակային միջոցառումների իրականացումը և անասնաբուժական ծառայության բարելավումը նպաստել են անասնապահության ճյուղի կայունացմանը:

Գյուղատնտեսական հումքի վերամշակման համակարգում ևս 1991-1997թթ. շեշտակիորեն նվազեց արտադրական հզորությունների օգտագործման մակարդակը և արտադրության ծավալները: Սակայն 1998 թվականից հետո, լրացուցիչ ներդրումների, արտադրանքի մրցունակության բարձրացման և արտահանման ընդլայնման շնորհիվ, զգալիորեն բարելավվել է այս համակարգի վիճակը: Հայաստանի Հանրապետության արդյունաբերության համախառն արտադրանքի մեջ 2009թ. սննդի արդյունաբերության տեսակարար կշիռը կազմել է 35.2 տոկոս, իսկ ընդհանուր մշակող արդյունաբերության մեջ՝ 49.8 տոկոս:

Գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակման համակարգի գործունեության ակտիվացումը և արտահանման ծավալների ավելացումը որոշակիորեն նպաստել է գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացման հիմնախնդրի մեղմացմանը և տնտեսությունների ապրանքայնության մակարդակի բարձրացմանը:

Այս ուղղությամբ դրական տեղաշարժերն առավել զգալի կլինեին, եթե հիմնովին լուծվեր գյուղատնտեսության վարկավորման և ռիսկերի ապահովագրման հիմնախնդիրները: Թեև առևտրային բանկերի, միկրոֆինանսավորող կազմակերպությունների և մասամբ վարկային ակումբների միջոցով տարեցտարի ավելանում են գյուղատնտեսությանը հատկացվող վարկային միջոցները, բայց դեռևս այն բավարարում է պահանջարկի մոտ 10 %-ը: Այդուհանդերձ, աստիճանաբար ձևավորվում է սպասարկման և շուկայական ենթակառուցվածքների այնպիսի համակարգ, որը համահունչ է ազատական տնտեսության սկզբունքներին: Կարևորագույն ձեռքբերում է տնտեսավարող սուբյեկտների գործելառքի և մտածողության փոփոխությունը, եթե արտադրողն այլևս իր արտադրական խնդիրների լուծումն ամբողջականորեն չի կապում պետական հովանավորչության հետ: Այդուհանդերձ, սա ամեննեին էլ չի նշանակում, որ գյուղատնտեսության պետական աջակցության անհրաժեշտությունը վերացել է: Հայտնի է, որ գրեթե բոլոր երկրներում պետականորեն գյուղատնտեսության աջակցության լայնամասշտաբը ու բազմաբնույթ ծրագրեր են իրականացվում: Դա պայմանավորված է ճյուղային առանձնահատկություններով: Դրանք հայտնի են, բայց անհրաժեշտ է շեշտադրել ևս մի կարևոր հանգամանք, եթե բիզնեսի մյուս ոլորտներում գործարարը տարբեր պատճառներով տանով է տալիս, ապա նա վատագույն դեպքում սնանկանում ու հեռանում է բիզնեսից: Գյուղատնտեսության մեջ այդ երևոյթը, բացի տնտեսական հետևանքից, նաև լուրջ սոցիալ-ժողովրդագրական հիմնախնդիրներ է ստեղծում: Այստեղ, ցածր

Եկամտաբերությունը և տարբեր ռիսկերի ազդեցությամբ պայմանավորված վճառերը, ուղղակիորեն գյուղացուն հարկադրում են հեռանալ գյուղից: Ուստի, բնակչատահական չէ, որ վերջին երեք տասնամյակների ընթացքում աշխարհի շատ երկրներում ընդունվում է գյուղատնտեսության բազմաֆունկցիոնալության սկզբունքը և պետության ազրարային քաղաքականությունը համապատասխանեցվում այդ սկզբունքի պահանջներին: Այսինքն՝ գյուղատնտեսությունը դիտարկվում է ոչ թե որպես նյութական արտադրության սովորական, այլ առանձնահատուկ ոլորտ, որի գործառույթը չի սահմանափակվում միայն գյուղատնտեսական արտադրանքների արտադրությամբ: Այդ կարևոր առաքելության հետ միասին, գյուղատնտեսության կայուն զարգացումն ապահովում է գյուղական տարածքների զարգացում, գյուղական լանդշաֆտների և ռեկցեացիոն ռեսուրսների, գյուղի՝ որպես ազգային դիմագծի, կենցաղի, ավանդույթների ու ծեսերի նախասկզնական կրողի, պահպանություն ու գարգացում:

Գյուղատնտեսության կարևորության այսպիսի ընկալումով Հայաստանում հետևողական աշխատանքներ են տարվում ազրարային բարեփոխումների խոշորացման և գյուղական համայնքների զարգացման ուղղությամբ:

4.1. ՀՈՂԱՅԻՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐ

Հայաստանը սակավահող երկիր է: Գյուղատնտեսական օգտագործելի հողատարածությունները կազմում են հանրապետության տարածքի 71.3 տոկոսը, իսկ վարելահողերը՝ ընդամենը 15.2 տոկոսը: Բնակչության մեջ շնչին բաժին է ընկնում 0.657 հա գյուղատնտեսական օգտագործելի հող և 0.14 հա վարելահողեր:

Այստեղից էլ այն հրամայականը, որ Հայաստանի գյուղատնտեսության զարգացման հիմնական ուղին հողային ռեսուրսների ինտենսիվ օգտագործումն է, այսինքն՝ միավոր հողատարածության հաշվով առավելագույն հնարավոր ավելացված արժեքի ստեղծումը:

Հայաստանը լեռնային երկիր է: Իսկ լեռնային երկրներում բնակլիմայական պայմանները, ըստ ուղղաձիգ բարձրության, փոխվում են փոքր տարածության վրա: Այստեղից էլ՝ հողատեսքերի բազմազանությունը:

Հայ բանաստեղծ Գևորգ Էմինը շատ պատկերավոր է ներկայացրել Հայաստանի հողակլիմայական գոտիների բազմազանությունը. «Երբ Արարատյան դաշ-

տում աշնանամուտ է, և արդեն հասունանում ու արևով է լցվում խաղողն ու շիկանում դեղձը, լեռների ստորոտում դեռևս ամառ է կամ ամռան սկիզբը, - այնտեղ ցորենը նո՞ր է սկսում դեղնել:

Այդ նույն պահին լեռնալանջերի ալպիական արոտներում աճում է փարթամ խոտն ու ծաղկում են կակաչները:

Ավելի վերև, ձյունը դեռ նոր է սկսում հալվել, և երևում են առաջին ձնծառիկներն ու մանուշակները, իսկ ամենից վերև, լեռան գագաթին՝ հավերժական ձյուն

ճիշտ նույն պահին, Սեղրու ձորում, տապից խանձված քարերի արանքում, ճեղքում է նուռը և մեղրով են լցվում թուզն ու ճապոնական արմավը:

Արագածի գագաթին հալվող ձյուներից գոյացած վտակը, մինչև մայր Արաքսին հասնելը, նոյն օրն իր ճամփին կարող է տեսնել տարվա բոլոր չորս եղանակները՝ ձմեռ, գարուն, ամառ, աշուն ...»:¹

Հայաստանը քարերի երկիր է: Այդ պատճառով, շեշտադրելով հայ գյուղացու աշխատասիրությունը, մեզ անվանում են քարից հաց քամող ժողովուրդ: Պատկերավոր ու տեղին է ասված: Դրա ապացույցը Արագածոտնի մարզի նախկին Թալինի և Աշտարակի տարածաշրջանների, Կոտայքի մարզի նախկին Նաֆրիի և Արմավիրի մարզի նախկին Բաղրամյանի տարածաշրջանների այն հազարավոր հեկտար քարաստաններն էին, որոնք մելիորացվելուց հետո այսօր դարձել են փարթամ այգիներ և բերքառատ դաշտեր: Դեռևս մելիորացման ենթակա զգալի տարածություններ կան, սակայն այսօր պետական միջոցներով այդ աշխատանքների իրականացումը խիստ դժվար է: Այդուհանդերձ, պետական բյուջեի հաշվին իրականացվում են «Հողերի մելիորատիվ վիճակի պահպանման և քարելավման» և «Բնական կերահանդակների (արոտների) քարելավման և ջրաբհացման» ծրագրերը, որոնց նպատակն է վերականգնել դեգրադացված ջրաէկոհամակարգերը, կանխարգելել հեղեղները, դրենաժային ցանցերի կառուցման և շահագործման միջոցով կանխել հողերի գերխոնավացման և երկրորդային աղակալման վտանգը, ինչպես նաև լեռնային արոտները ապահովել անասունների համար խմելու ջրով:

¹ Գևորգ Էմին, Յոթ երգ Հայաստանի մասին: «Հայաստան» իրատարակչություն, Երևան, 1974թ. էջ 109-110:

Գյուղատնտեսական արտադրության արդյունավետ կազմակերպմանը դեռևս լրջորեն խոչընդոտում է գյուղացիական տնտեսությունների փոքր չափերը և գյուղատնտեսության ոլորտում տնտեսավարման տարրեր ձևերի արմատավորման դանդաղ ընթացքը: Ներկայում մեկ գյուղացիական տնտեսությանը միջին հաշվով բաժին է ընկանում 1.4 հա գյուղատնտեսական հողատեսքեր, այդ թվում՝ 1.1 հա վարելահող, որը հնարավորություն չի ընձեռում իրականացնել արդյունավետ տնտեսավարում և ինտենսիվ տեխնոլոգիաների կիրառում: Միաժամանակ, Հայաստանի Հանրապետության Ազգային վիճակագրական ծառայության տվյալների համաձայն, վարելահողերի շուրջ 33 տոկոսը նպատակային նշանակությամբ չի օգտագործվում: Այդ հողատարածության մի մասը գտնվում է հայ-աղբեջանական սահմանի վտանգավոր գոտում: Վերջին տարիներին ականազերծման ծրագրերի շնորհիվ որոշ հողատարածություններ ներգրավվել են արտադրական շրջանառության մեջ: Սակայն առանձին հանդամասերում դեռևս անվտանգ չէ հողագործի աշխատանքը:

Այսպիսին է Հայաստանը: Երկրի աշխատասեր ժողովուրդը իր ստեղծարար աշխատանքով ու արդար քրտինքով է շենացնում այս հողը:

Հատկապես վերջին 30-40 տարների ընթացքում մեծ աշխատանք է կատարվել նախկինում անօգտագործելի հողերի մելիորացման և ոռոգման համակարգերի ընդլայնման ուղղությամբ: Անկախության առաջին տարիների դժվարությունները աստիճանաբար հաղթահարվում են, և հողը նորից դառնում է ամենաթանկ կապիտալը: Դրա վկայությունն է գյուղատնտեսության ոլորտում գործարարության աննախադեպ ակտիվացումն ու ներդրումների կտրուկ ավելացումը:

Աղյուսակ 14

Հայաստանի Հանրապետության հողային պաշարներն ու դրանց կառուցվածքը (01.07.2009թ.)

Հողի տեսակները	Զբաղեցրած տարածքը, հազ. հա	Կառուցվածքը, %	Այդ թվում՝ ոռոգման ենթակա հողատարածությունը	
			տարածությունը, հա	Կառուցվածքը, %
1. Գյուղատնտեսական նշանակության հողեր	2120.31	100	155.76	100
այդ թվում՝ վարելահողեր	449.41	21.20	122.42	78.60
բազմամյա տնկարկներ	32.56*	1.54	31.84	20.44

խոտհարք	127.35	6.01	1.50	0.96
արոտավայրեր	1116.56	52.66	-	-
այլ հողեր	394.43	18.60	-	-
2. Անտառային հողեր	369.76	-	0.43	-

*) չի ներառում տնամերձերի բազմամյա տնկարկները:

Հանրապետության հողային պաշարների կառուցվածքում 2006 թվականից հետո ... տոկոսային կետով ավելացավ արոտավայրերի տեսակարար կշիռը: Այսպիսի փոփոխությունը պայմանավորված էր նոր հաշվառման արդյունքում արոտավայրերի տարածության ..... հազ. հա ավելացումով: Իհարկե, օրյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով մինչև 2006 թվականը արոտավայրերի ..... տարածությունը իրական պատկերը չէր ներկայացնում: Դրա հետ միասին մեր կարծիքով վիճելի է ՀՀ կառավարությանն առընթեր անշարժ գույքի կադաստրի պետական կոմիտեի կողմից ներկայացվող ցուցանիշը և այն վերանայման կարիք ունի:

4.2. ԶՐԱՅԻՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐ ԵՎ ՌՈՌԳՄԱՆ ՀԱՍՏԿԱՐԳ

Հայաստանում բուսաբուծության ճյուղի համախառն արտադրանքի ավելի քան 80 տոկոսը ստացվում է ռոռոգվող հողատարածությունից: Հետևաբար, ռոռոգումը և ջրային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործումը երկրի տնտեսության կարևոր գերակայություններից են:

Հայաստանի տարածքին, ինչպես շատ լեռնային երկրներում, բնորոշ է զարգացած, բայց անհամասեռ ջրագրական ցանցը: Երկրում կան 9480 փոքր և միջին գետեր՝ 23000 կմ երկարությամբ, դրանցից միայն 379 գետեր ունեն 10 կմ և ավելի երկարություն: Գետային ցանցի խտությունը փոփոխվում է մեծ միջակայքում՝ 0-2.5 կմ/կմ² հանրապետությունում միջինը կազմելով մոտ 0.8 կմ/կմ²: Որպես կանոն, Հայաստանի գետերը Հարավային Կովկասի երկու խոշոր գետերի՝ Արաքսի և Քուտի վտակներն են:

Հանրապետության տարածքում մակերևությային ջրերի վերականգնվող պաշարները տարեկան կազմում են 7.2 մլրդ խմ: Այս ջրերից օգտագործվում են մոտ 2.3 մլրդ խմ (նախկինում 4 մլրդ խմ), որից 2 մլրդ խմ (նախկինում 3 մլրդ խմ)՝ ռոռոգման և արտադրության մյուս ոլորտների մատակարարման, իսկ 430.0 մլն խմ (նախկինում 550 մլն խմ)՝ խմելու և կենցաղային նպատակների համար:

Հանրապետության տարածքում իր մեծությամբ և ժողովրդատնտեսական

նշանակությամբ ամենակարևոր բնական ջրային օբյեկտը Սևանա լիճն է: «Երկնքի կապույտից պոկված մի կտոր, որ հրաշքով ընկել է այս լեռների մեջ», - այսպես է բնութագրել Սևանա լիճը ոռու հայտնի գրող Մաքսիմ Գորկին:

Այս, ծովի մակերևույթից մոտ 1900 մ բարձրության վրա 1.2 հազ. քառ. կմ մակերեսով տարածվում է լճի հայելին: Մինչև 1949-1962թթ. Սևանա լճի ջրերի անխնա բացքողումը ջրի ծավալը կազմել է 58.5 մլրդ խմ: Զարաքաստիկ այդ 13 տարիների ընթացքում Սևանա լճից ջրի բացքողումը տարեկան միջին հաշվով կազմել է 1400 մլն խմ, որի պատճառով ջրի ծավալը նվազել է մինչև 33.0 մլրդ խմ, իսկ մակարդակը իջել է 19.6 մ-ով: Դա մեծ վնաս է հասցրել լճի էկոհամակարգին՝ դառնալով հիմնական հիդրոլոգիական չափանիշների ապակայունացման պատճառ: Սևանա լճից նման տեմպերով ջրի բացքողումը կարծ ժամանակահատվածում կարող էլին հասցնել լճի ճահճացման ու վերջնական անկման, եթե 1961թ. Հայաստան չայցելեր Խորհրդային Սիության ղեկավար Նիկիտա Խրուչչովը: Լեզենդներ են պատմում, թե ինչպես է Նիկիտա Խրուչչովը որոշում կայացրել խիստ սահմանափակել լճից ջրի բացքողումը և, որ ամենազլիսավորն է, նրա ցուցումով ԽՍՀՄ կառավարությունը որոշել է Սևանի փրկության համար կառուցել 49 կմ երկարությամբ քունել, որը հնարավորություն կտար Արփա գետի հոսքից տարեկան 250 մլն խ մ ջուր փոխադրել Սևան:

Իրողությունն այն է, որ ժամանակին Հայաստանի ղեկավար Յակով Զարոբյանի հետ Խրուչչովը նավակով հասել է մինչև լճի կենտրոնը: Ջրի կատարյալ մաքրությամբ ու Սևանի աննկարագրելի գեղեցկությամբ նրա հիացմունքը հասել է գագաթնակետին, երբ Յա. Զարոբյանը մի մետաղադրամ է նետել ջուրը, և երկար ժամանակ նկատելի է եղել, թե ինչպես է այն սուզում ջրի խորքը: Հիացմունքի այդ պահին Յա. Զարոբյանն ասել է, որ մի քանի տարի հետո բնության այս հրաշքը կպատվի ջրհոտներով և ի վերջո կդառնա ճահիճ:

«Ոչ մի կապիտալիստ իրեն քոյլ չի տա այդպիսի անտնտեսվարություն», - զայրացել է Խորհրդային պետության ղեկավարը և պահանջել անհապաղ առաջարկություններ ներկայացնել Սևանա լճի փրկության համար:

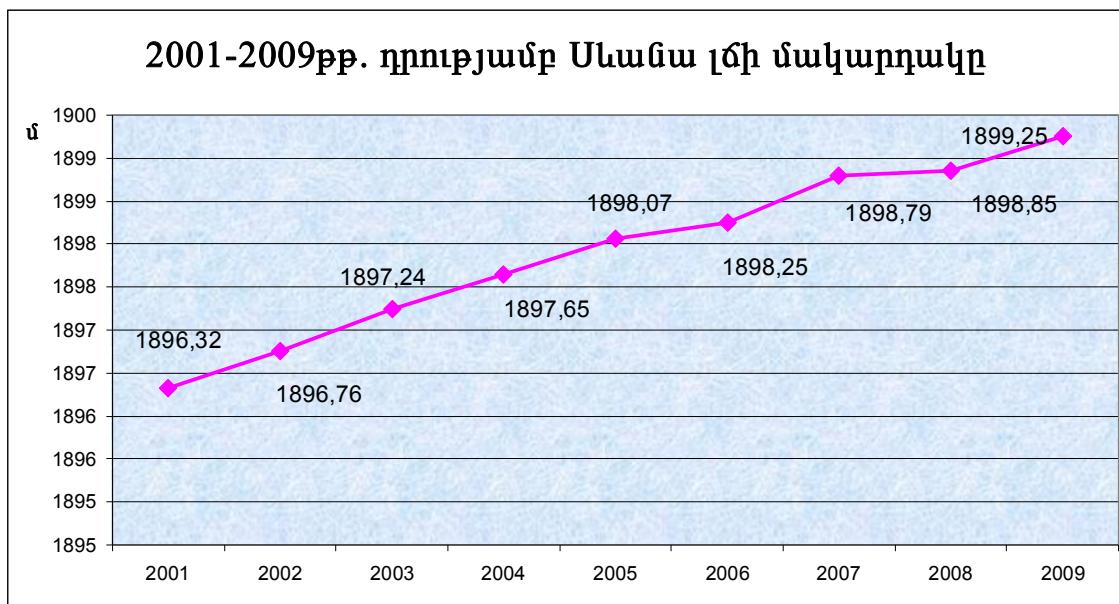
Սիա, այսպես է ծնվել Արփա-Սևան քունելի կառուցման որոշումը, որն արդեն իսկ 1962թ. սկիզբ է դրել հիրավի համաժողովրդական ու հսկայածավալ շինարարության:

Արփա-Սևանը շահագործման հանձնվեց 1981 թվականին: Դա հնարավո-

բություն տվեց մինչև 1990թ. լճի մակարդակը բարձրացնել 0.9 մ-ով: Սակայն 1991-2000թթ. Հայաստանին պատուհասած էներգետիկ ճգնաժամի հաղթահարման նպատակով կտրուկ ավելացավ Սևանա լճից էներգետիկ նպատակով ջրի բացքումը, որի հետևանքով ջրի մակարդակը կրկին իջավ 1.5 մ-ով:

Գծապատկեր ....

Գծապատկեր ...

Լճի ջրային պաշարների համալրման նպատակով կառուցվեց Որոտան-Արփա քումելը, որը շահագործման հանձնվեց 2004թ. վերջին: Այս քումելով հնարավոր է տարեկան 165 մլն խմ ջուր Որոտան գետից ուղղել դեպի Սևան:

Ներկայում խիստ սահմանափակված է Սևանա լճից ջրի բացքողումը, որը նպաստում է լճի մակարդակի բարձրացմանը և էկոլոգիական հավասարակշռության

վերականգնմանը: Ավելին, «Սևանա լճի պահպանման մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի պահանջներին համապատասխան Հանրապետության Նախագահի հրամանագրով ստեղծվել է Սևանա լճի հիմնախնդիրների ուսումնասիրության հեղինակավոր հանձնաժողով, որը քննարկում է Սևանի մակարդակի բարձրացման և դրա պատճառով ի հայտ եկած հարցերը:

Հայաստանի ջրային պաշարների կանոնակարգված օգտագործման համար ամենակարևոր հիդրոտեխնիկական կառույցները ներկայումս գործող 74 ջրամբարներն են: Այստեղ կուտակվում է 1272 մլն խմ ջուր, որը արտաքին հոսքի ընդամենը 17.7 տոկոսն է: Կլիմայի գլոբալ փոփոխության հետևանքների հաղթահարումը և հանրապետության տնտեսական զարգացման շահերը պահանջում են մշակել ռազմավարական ծրագիր և ջրամբարներում կուտակվող ջրի ծավալը հասցնել մինչև 3 մլրդ խմ-ի: Դա է պահանջում աշխարհում քաղցրահամ ջրի պահանջարկի կտրուկ ավելացումը, հանրապետության գյուղատնտեսության, էներգետիկայի և բնապահպանական հիմնախնդիրների լուծումը:

4.3. ԲՈՒՏԱԲՈՒՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ծովայական հարաբերությունների անցման ժամանակահատվածում սեփական արտադրության առաջին անհրաժեշտության գյուղատնտեսական նթերքներով հանրապետության բնակչության ապահովման, ռեսուրսների մատակարարման, արտադրանքի իրացման ու ճանապարհների շրջափակման և այլ խնդիրների հետ կապված՝ զգալի փոփոխություններ կրեցին ինչպես գյուղատնտեսության ճյուղային, այնպես էլ բուսաբուծության ու անասնաբուծության ներճյուղային կառուցվածքը: Գյուղատնտեսության ճյուղային կառուցվածքը ներկայումս (2009թ.) հետևյալն է. բուսաբուծություն՝ 62.3 %, անասնապահողորյուն՝ 37.7 %, 1990թ. համապատասխանաբար՝ 49,4 և 50,6 %-ի դիմաց: Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքատարածություններն անցումային ժամանակաշրջանի սկզբի հետ համեմատած կրեցին հետևյալ փոփոխությունները՝ հացահատիկի ցանքատարածությունները ընդլայնվեցին ավելի քան 24 տոկոսով, շուրջ 43 տոկոսով ավելացան կարտոֆիլի մշակության տակ դրվող տարածքները: Դրա հետ մեկտեղ, շուրջ շորս անգամ կրծատվեցին կերային մշակաբույսերի տարածքները:

Բուսաբուծության ճյուղում դրական միտումներ կան հացահատիկի, կարտոֆիլի, բանջարեղենի արտադրության բնագավառում: Գյուղատնտեսական հումք

արտադրող և վերամշակող կազմակերպությունների միջև աստիճանաբար ձևավորվում են փոխահավետ պայմանագրային հարաբերություններ, որոնք հուսալի նախապայմաններ են ստեղծում լոլիկի, պտղի և խաղողի արտադրության ավելացման և եկամտաբերության բարձրացման համար:

4.3.1. ՀԱՅԱՀԱՏԻԿԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի Հանրապետությունում հողի սեփականաշնորհումը իրականացվեց 1991-1996թթ.: Նորանկախ հանրապետության համար դրանք ծանր տարիներ էին:

ԳՅՈՒՄՐԻԻ ՍԵԼԵԿՑԻՈՆ ԿԱՅԱՆ

Կայանը հիմնադրվել է 1924 թվականին Հայաստանի լեռնային և նախալեռնային գրտիների համար բուսաբուծական մշակաբույսերի սելեկցիոն սրտերի ստացման ու բազմացման նպատակով:

Ավելի քան ութ տասնամյա գործունեության ընթացքում Գյումրիի սելեկցիոն կայանը դարձել է ցորենի, զարու, հատիկաընդեղեն և բանջարաբոստանային մշակաբույսերի սելեկցիայի և սերմաբուծության հեղինակավոր գիտարտարական կենտրոն:

Կայանում առ այսօր ստեղծվել են գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ավելի քան 40 սրտեր, որոնցից 7-ը ստեղծվել են վերջին 10 տարիներին, աշնանացան ցորենի՝ Լենինականի 5, Նիքաս, Մակար, զարնանացան ցորենի՝ Շիրակի 2, Անի, Գոհար, զարնանացան զարու՝ Գյումրի:

Ներկայումս, ամեն տարի կայանի գիտական բաժիններում փորձարկվում են տարբեր մշակաբույսերի ավելի քան 1500 փորձանմուշներ (ցորենների՝ 350, զարիների՝ 630, ոսպի՝ 218, սիսենի՝ 156, լոռու՝ 12, առվույտի՝ 75, կորնզանի՝ 57) և այլն:

Սելեկցիոն տնկարաններում առկա են հեռանկարային տասնյակ սրտանմուշներ, որոնք ոչ միայն մրցակցում են համաշխարհային մեծ ճանաչում ունեցող սրտերի հետ, այլև գերազանցում են դրանց՝ իրենց ազդութեանաբական ու տնտեսական յուրահատկություններով ու հատկանիշներով:

Այսպես օրինակ՝ 2007-2009թթ. հանրապետություն ներկրված աշնանացան ցորենի Սելեկցիա, Զաստավա Օղեսսկայա, Պրիմա սրտերը մեր պայմաններում ապահովել են 41-50 գ/հա քերք, այն դեպքում, եթե մեր կայանում ստեղծված Նիքաս և Լենինականի 5 սրտերը ապահովել են 55-60 գ/հա քերք, կամ զարնանացան զարու Մամյուկ, Սկարենտ, Նիտրան, Զերսի, Վակուլա սրտերը մեր սրտերի համեմատությամբ ուշահաս են, քափող (Վակուլա) և քերքատվությամբ էլ 5-7 գ/հա զիջում են մեր Նուտանս 115 և Գյումրի սրտերին:

2000թ. նոյեմբերից կայանը դեկավարում է գյուղատնտեսական արտադրության հմուտ կառավարիչ և գիտնական Ռուբեն Կարախանյանը:

Կայանը սերտ կապերի մեջ է և համագործակցում է գյուղատնտեսության գիտության համաշխարհային կենտրոնների՝ ԻԿԱՐԴԱ-ի, ՍԻՍՍԻՏ-ի, Ռուսաստանի Դաշնության Վիր և Կրասնոդարի՝ Լուկյանենկոյի անվան գ/հ ինստիտուտի, Ռուսական Հանրապետության, Օդեսայի և Բսակովի գիտական հաստատություններից ստացված տարբեր մշակաբույսերի սրտանմուշներ փորձարկվում են կայանում, որոնցից լավագույններն ընտրվում և ներգրավվում են ընտրասերման աշխատանքներում, որպես դոնոր և ստացված հիբրիդային սրտագեններով համարում կայանում բուծվող մշակաբույսերի ելանյութը:

Վերջին տասնամյակում գիտարտարական ձեռքբերումների շնորհիվ բարձրացել է կայանի հեղինակությունը ոչ միայն հանրապետությունում, այլև արտասահմանում: Դրա վկայությունն է կայանի գիտաշխատողների մասնակցությունը միջազգային գիտաժողովներին, որտեղ նրանք հանդիս են գալիք գիտական գեկույցներով ու հաղորդումներով:

Կայանը կարևոր կենտրոն է գյուղատնտեսական ուսումնական հաստատությունների ուսանողների գործնական հմտությունների ձեռքբերման և խորհրդատվական ծառայության կողմից ֆերմերների փորձացուցարական աշխատանքների կազմակերպման համար:

Բուսաբուծության հիմնական ցուցանիշները 2003-2009թթ.

	Զափի միավորը	Տարիները						
		2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Հացահատիկային մշակաբույսերի ցանքատարածությունը	հազ. հա	200.8	206.8	209.6	182.4	176.2	172.8	171.6
միջին բերքատվությունը*	գ/հա	15.4	22.1	18.9	11.7	25.7	24.0	21.8
համախառն բերք	հազ. տոննա	310.0	456.9	396.2	212.5	452.5	415.4	374.9
Կարտոֆիլի ցանքատարածությունը	հազ. հա	32.3	35.7	34.4	33.0	31.7	34.3	32.0
միջին բերքատվությունը*	գ/հա	157.1	161.5	164.0	163.5	184.2	189.1	185.5
համախառն բերք	հազ. տոննա	507.5	576.4	564.2	539.5	583.9	648.6	593.6
Բանջարեղենի ցանքատարածությունը	հազ. հա	23.1	22.3	22.5	24.4	25.6	24.2	23.9
միջին բերքատվությունը*	գ/հա	246.5	269.4	295.0	319.7	330.2	341.0	343.0
համախառն բերք	հազ. տոննա	569.4	600.8	663.8	780.0	845.3	825.3	819.8
Բուսամային մշակաբույսերի ցանքատարածությունը	հազ. հա	4.1	4.0	3.9	4.0	5.9	5.4	6.2
միջին բերքատվությունը*	գ/հա	281.5	282.3	302.1	337.3	349.7	337.4	348.5
համախառն բերք	հազ. տոննա	115.4	112.9	117.8	134.9	206.3	182.2	216.1
Պտղի և հատապտղի տարածությունը	հազ. հա	25.7	34.7	34.9	35.4	38.0	36.7	37.0
միջին բերքատվությունը**	գ/հա	40.1	32.8	90.4	80.8	68.5	86.6	89.8
համախառն բերք	հազ. տոննա	103.1	113.7	315.6	286.0	260.2	317.8	332.2
Խաղողի տարածությունը	հազ. հա	13.1	14.9	14.9	15.7	15.9	16.8	16.5
միջին բերքատվությունը**	գ/հա	62.3	99.9	110.3	128.3	137.7	110.6	126.4
համախառն բերք	հազ. տոննա	81.6	148.9	164.4	201.4	218.9	185.8	208.6
Կերային մշակաբույսերի տարածքը	հազ. հա	53.0	55.3	60.9	65.6	65.0	65.3	63.2

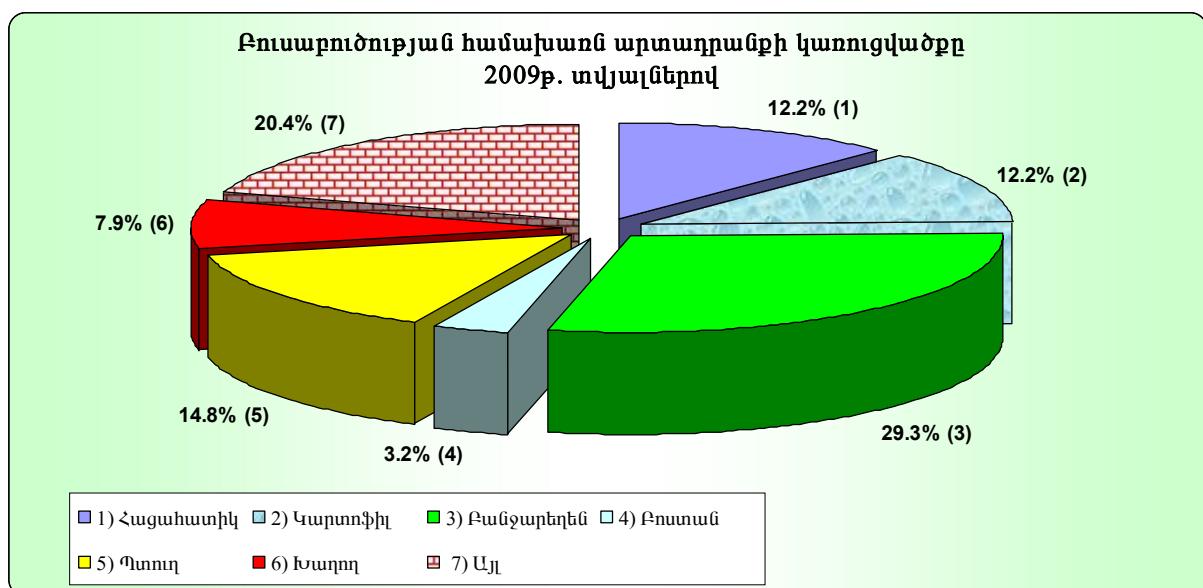
*) հաշվարկված է ցանված տարածության հաշվով:

**) հաշվարկված է բերքատու հասակի այգիների տարածության հաշվով:

Խորհրդային Սիության վիլուգումից հետո խաթարվել էր տասնամյակներ շարունակ կենտրոնացված վարչակրամայական կառավարման պայմաններում ձևավորված աշխատանքի միջազգային բաժանման և ինտեգրացիոն կապերի համակարգը: Հանրապետության արտաքին հաղորդակցության ուղիները շրջափակված էին, դարձարադարձ հակամարտությունը վերաճել էր ազգամիջյան ռազմական բախումների և ծայրաստիճան դժվարացել էր պարենային հացահատիկի

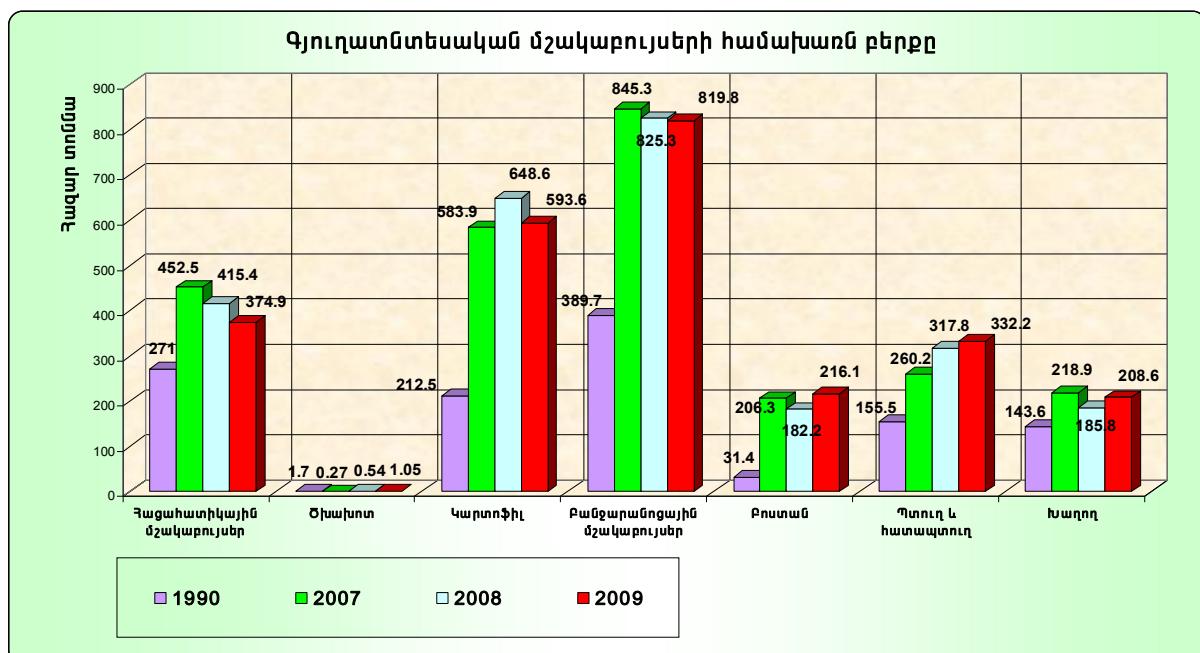
Աերկրումների խնդիրը:

Այս իրավիճակի թելաղրանքով գյուղացիական տնտեսությունների սեփականաշնորհված հողակտորները զբաղեցվում էին հիմնականում հացահատիկային մշակաբույսերով: Ավելին, քանի որ գրեթե չեր շահագործվում ագրովերամշակող կազմակերպությունների հզորությունը, զանգվածաբար սկսեցին քանդել խաղողի այգիները և կտրուկ սահմանափակել տեխնիկական մշակաբույսերի, այդ թվում՝ վերամշակման համար նախատեսվող բանջարանոցային մշակաբույսերի ցանքատարածությունները: Արդյունքում, եթե 1990թ. հացահատիկային մշակաբույսերի տարածությունը 138.2 հազ. հա էր, ապա 1993թ. հասավ 206.0 հազ. հեկտարի, որը կազմում էր ամբողջ ցանքատարածության շուրջ 54 տոկոսը: Հետագա տարիներին ցանքատարածությունների կառուցվածքում հացահատիկային մշակաբույսերի տեսակաբար կշիռը միջին հաշվով կազմեց ավելի քան 63 տոկոս: Իհարկե, այսպիսի կառուցվածքը տնտեսական արդյունավետության տեսանկյունից հիմնավորված չէ և լուրջ բարելավման կարիք ունի: Բավական է նշել, որ «Հազարամյակի մարտահրավերներ» ծրագրի հայատանյան գրասենյակի մասնագետների և ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության գյուղատնտեսության աջակցության մարզային կենտրոնների (ԳԱՄԿ) մասնագետների կատարած հարցումները ցույց տվեցին, որ մեկ հեկտարի հաշվով ամենափոքր եկամուտ ստացվում է հացահատիկային մշակաբույսերից:

Սխալ կլինի կարծել, թե հողագործը հաշվարկ չի կատարում: Կատարում է, և նրա հաշվարկը հիմնված է արդի իրականության վրա: Գիտենալով հանդերձ, որ

հեկտարից փոքր եկամուտ է ստանալու, նա այնումենայնիվ նախընտրում է հացահատիկը: **Ինչո՞ւ:** Պատճառն այն է, որ գյուղացին աշնանը որոշակի դրամական մուտքեր է ունենում և կարողանում է աշնանացան կատարել, երկրորդ՝ հացահատիկը մեծ ծախսատարություն և աշխատատարություն չի պահանջում, երրորդ՝ դա երաշխիք է, որ իր ընտանիքը կապահովվի հանապազօրյա հացով, իսկ բերքի մի մասը կհանի շուկա: **Տնտեսագիտության տեսանկյունից** այնքան էլ արդյունավետ չէ նման գործարարությունը: **Բայց գյուղատնտեսական արտադրության եկամտաբերության բարձրացումը պահանջում է ոլորտի ներդրումային պայմանների էական բարելավում:** Մասնավորապես, հաշվի առնելով պարենային ցորենով հանրապետության իմքնարավության մակարդակի բարձրացման ռազմավարական նշանակությունը, **օրվա հրամայական** է այս ոլորտի ինտենսիվացման բազմակողմանի պետական աջակցություն: Ի դեպ, Արարատյան դաշտում հացահատիկի ցանքատարածությունները պետք է սահմանափակվեն մինչև ագրոտեխնիկական պահանջներին՝ համապատասխան արդյունավետ ցանքաշրջանառության և կուլտուրաշրջանառության նվազագույն նորմաները: Արարատի և Արմավիրի մարզերի 69,9 հազ, հա վարելահողերից հացահատիկային մշակաբույսերին պետք է հատկացնել ոչ ավել, քան 15,0 հազ. հեկտար:

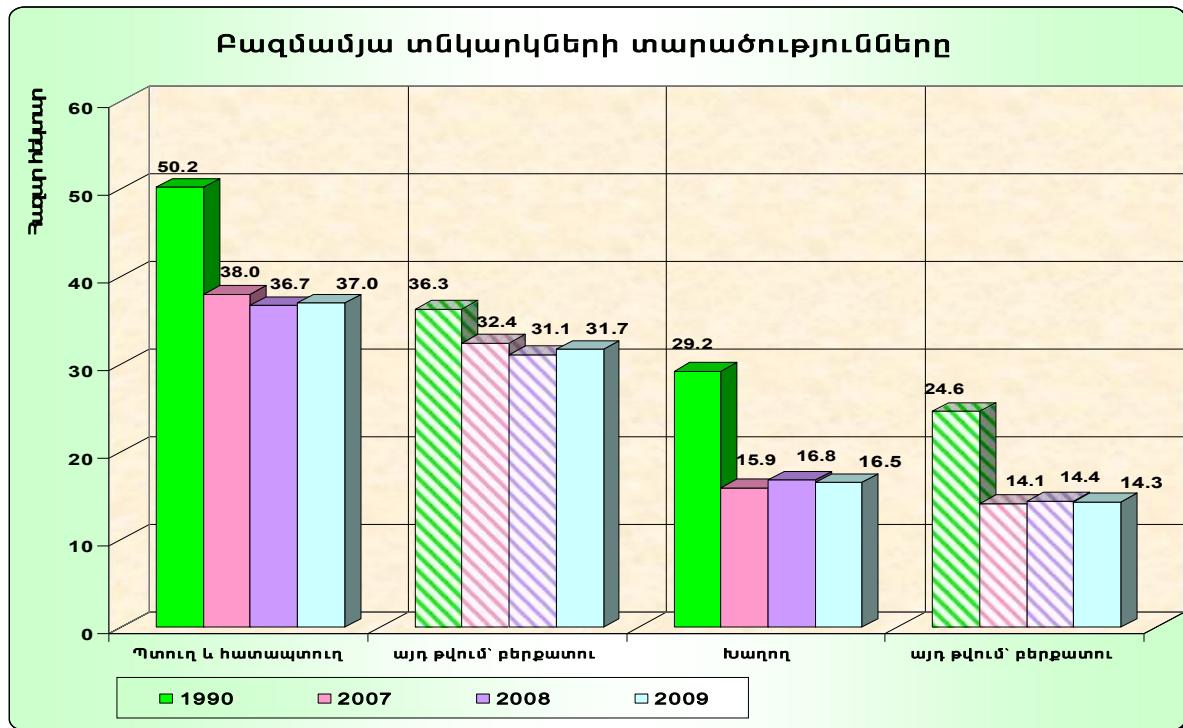
Հացահատիկային տնտեսության զարգացման վերլուծությունը թույլ է տալիս կանխատեսել, որ հանրապետության մյուս մարզերում հացահատիկային մշակաբույսերի ցանքատարածությունները կկազմեն 175.0 հազ. հեկտար: Արտադրու-

թյան ծավալների ավելացման հիմնական ուղին ինտենսիվ տեխնոլոգիաների կիրառումն է: Մասնավորապես, մինչև **2020թ.** նախատեսվում է սերմնաբուժության համակարգի բարելավման, ազրոտեխնիկական պահանջների կատարման, ոռոգելի տարածքների ընդլայնման և պետության կողմից ֆինանսական աջակցության շնորհիվ հանրապետությունում պարենային ցորենի ինքնաբավության մակարդակը հասցնել 75-80 տոկոսի:

4.3.2. ԽԱՂՈՂԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՊՏՂԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Խաղողագործությունը և պտղաբուծությունը Հայաստանի գյուղատնտեսության գերակա ենթաճյուղերից են: Հայերը հնուց ի վեր զբաղվել են խաղողագործությամբ և պտղաբուծությամբ: Հայկական «արևահամ» կոնյակների և գինիների բարձր որակը մեծապես պայմանավորված է խաղողի տեղական սորտերի առանձնահատկություններով: Դեռևս անցյալ դարի 80-ական թվականների կեսերից Խորհրդային Սիությունում իրականացված հակաալկոհոլային պայքարի, իսկ 1990-97թթ. գինու և կոնյակի արտահանման դժվարությունների հետևանքով մեծապես տուժեց խաղողագործության ճյուղը: Զանդվեցին ավելի քան 7 հազ. հեկտար խաղողի այգիներ: 1998 թվականից հետո խաղողի իրացման հետ կապված դժվարություններն աստիճանաբար հաղթահարվեցին: Ներկայումս տարեցտարի մեծանում է այդ արժեքավոր հումքի պահանջարկը:

Հայ գիտնականները շրջանացրել են խաղողի բարձր բերքատու, ցրտադիմացկում տեխնիկական և սեղանի նոր սորտեր: Ներկայումս իրականացվում են մաքրասորտ խաղողի այգիների հիմնման և առաջադիմական տեխնոլոգիաների ներդրման ծրագրեր:

Երկրի ուղղաձիգ գոտիականության շնորհիվ մրգերի հասունացումը տեղի է ունենում տարբեր ժամկետներում, որը հնարավորություն է տալիս երկարաձգել բարմ մրգերի շուկայահանման ժամանակահատվածը և նվազեցնել վերամշակող կազմակերպություններում հումքի մթերման սեզոնային լարվածությունը։ Տարբեր բարձրություններում բնակիմայական պայմանների առանձնահատկությունների շնորհիվ Հայաստանի բնությունը պարզեւում է մրգերի ու հատապտուղների առանձնահատուկ համային հատկանիշներ ունեցող տեսակներ։

Հայաստանը հատկապես հարուստ է ծիրանով, դեղնով, խնձորով, սալորով, տանձով, սերկսիլով, ընկույզով, նուշով, թզով և այլ մրգերով։

Ցրտադիմացկուն սորտերի ստացման նպատակով այժմ իրականացվում են սելեկցիոն աշխատանքներներ, ինչը կնպաստի այդ պտուղների տնկարկների ընդարձակմանը, աշխարհագրության ընդլայնմանը և, ի վեջու, տեղական և արտաքին շուկաներ թարմ մրգերի երկարաժամկետ մատակարարմանը։

Հանրապետության խաղողագործության և պտղաբուծության զարգացման հիմնական գործոննը ինտենսիվ տեխնոլոգիաների կիրառումն է։

Խաղողագործության ոլորտում դրա լավագույն օրինակը արգենտինահայ գործարար Էղվարդը Էռմելյանի նախաձեռնությամբ Արմավիրի մարզի Քաղրամյանի տարածաշրջանի նախկինում անմշակ հողերի վրա իրականացվող

«Տեռասա Արմենիա» ծրագիրն է, որն արժանի է ավելի մանրամասն ներկայացման:

«Տեռաս դե Արմենիա» ՓԲԸ-ն Հայաստանում իր գործունեությունն սկսել է 2004թ. նոյեմբեր ամսից: Ի սկզբանե ընկերությունը փնտրում էր մեկ ամբողջական ընդարձակ հողատարածք արևոտ մի դաշտավայրում, Երևանից ոչ շատ հեռու: Արդյունքում Արմավիրի մարզի Բաղրամյան և Արևադաշտ գյուղերի հարևանությամբ ձեռք բերվեց ներկայիս 2301 հա մակերեսով անմշակ հողատարածքը:

Շուկայի ուսումնասիրության և գյուղատնտեսական (հողի, ոռոգման ջրի, կիմայի և տեղագրական) հետազոտությունների հիվան վրա մշակվել է 15-ամյա զարգացման պլան: Նախատեսվում է նշված ժամանակահատվածում իրացնել հողատարածքի առնվազն 80%-ը, իսկ մնացած 20%-ը չափազանց քարքարոտ և գյուղատնտեսական առումով անպիտան լինելու պատճառով օգտագործել ենթակառուցվածքների կառուցման գոտու համար:

Ընկերության տարածքը ցանկապատված է քարերով՝ հին սովորութիւն համաձայն: Տնկվել են նաև բազմաթիվ քարդիներ՝ այգիները հյուսիս-արևմտյան քամիներից պաշտպանելու համար:

Առաջնահերթ խնդիր էր **ջրի ապահովումը**: Այսօր ընկերությունն ունի ոռոգման ջրի երկու տեղական մատակարար՝ Քարակերտի Զրօգտագործողների Ընկերությունը (ԶՕԸ) և Շենիկի Զրօգտագործողների Ընկերությունը (ԶՕԸ): Քարակերտի Զրօգտագործողների Ասոցիացիան ջուրը մատակարարում է MX7 կոչվող բետոնե բաց ջրանցքով՝ $2.700 \text{ m}^3/\text{ժ}$ առավելագույն թողունակությամբ: Շենիկը ջուրը մատակարարում է բարձր ճնշման տակ՝ $1.200 \text{ m}^3/\text{ժ}$ առավելագույն թողունակության ջրատարով:

Ընկերության տարածքում՝ ծովի մակարդակից ամենամեծ բարձրության վրա, կառուցվել է երկու ջրամբար՝ 90.000 m^3 և 105.000 m^3 լընդհանուր ծավալով՝ խաղողի առաջին (400 ha) և երկրորդ (150 ha) այգիները ջրով ապահովելու համար: Այս համակարգը մեղմացնում է ոռոգման ռիսկերը, քանի որ ԶՕԸ-երի կողմից ջրի առաջարկը և ընկերության պահանջարկը, թե՛ ջրի մատակարարման ծավալի, և թե՛ ժամկետների առումով տարբեր են: Զրամբարների հատակը մեկուսացնելու համար օգտագործվել է հանրապետությունում բոլորովին նոր մի տեխնոլոգիա՝ **գեռտեքստիլ գործվածքի** և բարձր խտության պոլիէթիլենային բաղանքի համադրությամբ՝ ջրի ամենամշին արտահոսքն անգամ կանխելու նպատակով:

Այգետնկումները կատարվում է փուլերով և տնկումների տեխնոլոգիան անընդհատ կատարելագործվում է:

Առաջին փուլը, որ արդեն ավարտին է հասցեի, 400 հա խաղողի այգու տունկն էր, որտեղ միջշաքքային հեռավորությունը 2.7 և միջպայմանը՝ 1.2 մ է:
Այսինքն 1 հա-ի հաշվով տնկվել է 3086 վազ:

Երկրորդ փուլը, որ ներկայումս ընթացքի մեջ է, 50 հա վազերի տնկումն է:
Հաշվի առնելով դաշտում անցկացված փորձաքննության արդյունքները՝ լմկերությունը որոշել է կրճատել շարքերի միջև հեռավորությունը մինչև 2.2 մ:
Այգիների ինտենսիվ մշակության և կարիլային ոռոգման համակարգի ներդրման պայմաններում վազերի խտացումը հնարավորություն կտա հասել ավելի բարձր արդյունքների: Նոր տեխնոլոգիայով 1 հա-ի վրա տնկվելու է 3788 վազ:

Եթե խաղողի այգու տնկումների առաջին փուլում օգտագործվում էր տեղական բետոնն ինասյուներ, ապա երկրորդ փուլում դրանք փոխարինվում են ներկրված ցինկապատ ձողերով, որոնք ավելի հարմար են մեքենայացված բերքահավաքի համար:

Ներկայումս հիմնվում է երկֆրոնտոն թարմային համակարգով չորս հեկտար

սեղանի խաղողի այգի, որը, թեև կպահանջի ավելի շատ ձեռքի աշխատանք, բայց կապահովի բարձր բերքատվություն և որակ:

Երրորդ փուլում (2011թ.) նախատեսվում է հիմնել ևս 100 հա տեխնիկական սորտերի խաղողի այգիներ:

Ինչպես նշվեց ամբողջ տարածքը (ներառյալ դաշտապաշտպան և դեկորատիվ հատվածը) ոռոգվում է կաթիլային համակարգով՝ ապահովելով բարձր արդյունավետություն, ջրի և էներգիայի զգալի խնայողություն: Առաջիկայում ոռոգման կաթիլային համակարգի մի զգալի մասը գործի կղովի բնական ճնշման շնորհիվ՝ օգտագործելով դաշտում գոյություն ունեցող բերությունները:

Ընկերությունը նախատեսում է խաղողի հիմնական մասը՝ 95 տոկոսը մատակարարել տեղական կոնյակի գործարաններին, իսկ մնացած 5 տոկոսը օգտագործել սեղանի բարձրորակ գինիների ստացման փորձնական ծրագրի համար:

Այգետարածքի որոշ հատվածներում տնկված են տեղական խաղողի՝ Ռուկեհատ, Գառան Դմակ, Ռկածիթելի, Կանգուն սորտեր, իսկ մնացած մասում ֆրանսիական պատվաստված՝ Շենին, Ռուի Բլանկ, Ֆոլ Բլանշ, Կոլոմբար և Ալիգոտե սորտեր են:

Բացի այդ, ևս 20 հեկտարի վրա բարձրորակ գինի ստանալու նպատակով տնկվել է՝ Կաբեոննետ Սավինյոն, Սիրահ, Սեոլուտ, Կոտ Մալբեկ, Մառսելան, Պինու Գրիս, Վիոնիեռ, Մուսկատ Օստոննել, Շաոդոննե, Սավինյոն Բլանկ սորտերի խաղողի տնկիներ:

Ներկայումս Հայաստանը գյուղատնտեսական տեխնիկա չի արտադրում, այդ իսկ պատճառով «Տիեզրա դե Արմենիա» ՓԲԸ-ն անհրաժեշտ մեքենաները

-

կփորձարկվի էտի և բերքահավաքի նպատակով ձեռքբերված տեխնիկան:

Հերթիցիդմերի օգնությամբ լուրջ պայքար է մղվում մոլախոտերի դեմ: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում երիտասարդ վագերի բները քիմիական նյութերից և մեխանիկական վնասվածքներից պաշտպանելուն: Շարքերի միջև աճած մոլախոտերը հնձվում են մեքենայով:

Հայաստանի կլիման մայրցամաքային է: Ամռանը ջերմաստիճանը հասնում է

40°C-ի, իսկ ձմռանը կարող է իջնել մինչև -30°C: Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտություն է առաջանում ամեն տարի աշնան վերջին քաղել խաղողի վագերը՝ դրանք ցրտահարությունից պաշտպանելու համար: «Տիեռաս դե Արմենիա» ՓԲԸ-ն ներկայում յուրացնում է ԱՍՆ-ի Միջգանի համալսարանում կիրառվող խաղողի այգու քաղման և այգեբացի մեքենայացման տեխնոլոգիան:

Ընկերությունը նաև տնկել է խնձորի այգի, կառուցել ազարակատում, համեմատաբար փոքր տարածքով հիմնել է ծիրանի, դեղձի, սալորի, ընկույզի, բալի, կեռասի այգի, աճեցրել է բանջարեղեն, կառուցել է փոքրիկ ջերմոց:

Ընկերությունը առաջնային կարևորություն է տալիս մարդկային ներուժի արդյունավետ օգտագործմանը: Այստեղ նույնպես կիրառվում է առաջադիմական համակարգ: Ընկերությունն ամբողջովին հոգում է յուրաքանչյուր աշխատողի և նրա ընտանիքի առողջապահության խնդիրները (ներառյալ ընդհանուր բժշկական զննությունը, աշխատողների վիճակի բարելավումը, մշտական բժշկական վերահսկողությունը), որը հովանափորվում է **FIDECS** հիմնադրամի կողմից (դեկավար՝ լոկտոր Դանիել Ստամբուլյան):

Աշխատանքի վարձատրությունը ուղակիորեն կապված է յուրաքանչյուր աշխատողի մասնակցության մակարդակից: Աշխատակիցների անձնական շահագրգությունը բարձրացնելու նպատակով տրվում է նաև տարեկան պարզեցում:

Ընկերությունը մտահոգվում է իր աշխատողների գյուղատնտեսական գիտելիքների և հմտությունների բարելավման հարցերով: Այդ նպատակով կազմակերպվում է ուսուցում, որն անցկացվում է տեղացի և արտերկրից հրավիրված լավագույն մասնագետների կողմից:

Աշխատողներին տրամադրվում է կեսօրյա նախաճաշ, նրանք ապահովվում են արտահագուստով, անհրաժեշտ գործիքներով, կազմակերպվում է աշխատավայրից տուն, տանից-աշխատավայր տեղափոխումը:

«Տիեռաս դե Արմենիա» ՓԲԸ-ի հայկական ընկերության հիմնադիրը արգենտինահայ ձեռնարկատեր Էդուարդ Էռնելյանն է: Բացի այս ծրագրից, նա շոշափելի ներդրումներ է կատարում Հայաստանի բանկային համակարգի, փոստի և բաղաքացիական ավիացիայի օարգացման ոլորտներում: Շնորհիվ Է. Էռնելյանի ներկայումս Երևանի օդանավակայանը ոչնչով չի գիծում աշխարհի շատ օդանավակայանների պայմաններին:

Հանրապետության պտղաբուծության, մասնավորապես ծիրանի արտադրության ոլորտը ևս անհրաժեշտություն ունի նմանատիպ ներդրումային ծրագրերի:

Արարատի և Արմավիրի մարզերում ծիրանենու սորտային կառուցվածքում միջին հաշվով 85 տոկոսը բաժին է ընկնում Երևանի սորտին: Սա միանգամայն բացատրելի է, քանի որ այս սորտը բավականին բերքատու է, ունի խոշոր, գրավիչ ապրանքային տեսք և լավագույն համային հատկանիշներ ունեցող պտուղ: Այդուհանդերձ, տնտեսական առումով **մեկ** սորտի այսպիսի գերակշռությունը չի արդարացվում, քանի որ այգիների՝ գերազանցապես ծովի մակերևույթից 700-1000 մ բարձրության վրա տեղաբաշխվածության պայմաններում Երևանի սորտի միաժամանակյա ծաղկումը հաճախ համընկնում է **վայ** գարնանային ցրտահարությունների և անձրևային օրերի հետ: Այսպիսի դեպքերում մոտ **50** տոկոսով վճասվում է ծիրանի բերքը: Եթե անգամ տարին բարենպատ է, այս սորտի այգիներում բերքի միաժամանակյա հասունացումը առաջացնում է բերքահավաքի աշխատանքների կազմակերպման լարվածություն՝ դառնալով 20-25 տոկոս կորստի պատճառ: Մյուս կողմից էլ հասունացման որոշակի փուլում ծիրանենու բերքի բափվելու վտանգը, սեղոնային առաջարկի զգալիորեն գերազանցումը շուկայական պահանջարկին և սառնարանային սահմանափակ կարողությունները շուկայական գների կտրուկ տատանումների պատճառ են դառնում: Հետևաբար, ծիրանի այգիների աշխարհագրությունը և սորտային կազմը բազմազանեցման (դիվերսիֆիկացման) մեջ կարիք ունի: Վերջինս հնարավորություն կընձեռի մեղմացնել արտադրական ռիսկերը, երկարացնել թարմ ծիրանի շուկայահանման ժամկետները և ավելացնել միավոր տարածությունից ստացվող եկամուտը:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, ըստ ծովի մակերևույթից բարձրության ծիրանենու տարբեր սորտերի շրջանացումը հնարավորություն կընձեռի շուկային մատակարարել թարմ ծիրան սկսած մայիսի 3-րդ տասնօրյակից մինչև օգոստոսի 1-ին տասնօրյակը (աղյուսակ 16): Ավելին, Գեղարքունիքի մարզի Սարտունու և Վարդենիսի տարածաշրջաններում, Լոռու մարզի Սպիտակի տարածաշրջանում (Մեծ Պառնի) սիրող այգեգործները մինչև սեպտեմբերի 1-ին տասնօրյակը ծիրանի բերք են ստանում:

Աղյուսակ 16

Սորտերի անվանումը	Տեղանքի բարձրությունը			
	մինչև 700մ	700-1000մ	1000-1500մ	1500-1800մ

Նախիջևանի կարմիր	մայիսի 3-րդ տասնօրյակ	հունիսի 1-2-րդ տասնօրյակ	հունիսի 2-3-րդ տասնօրյակ	օգոստոսի 1-ին տասնօրյակ
Նախիջևանի դեղին	հունիսի 1-ին տասնօրյակ	հունիսի 1-2-րդ տասնօրյակ	հունիսի 2-3-րդ տասնօրյակ	օգոստոսի 1-ին տասնօրյակ
Մասիսի	հունիսի 2-րդ տասնօրյակ	հունիսի 2-3-րդ տասնօրյակ	հուլիսի 1-ին տասնօրյակ	հուլիսի 2-րդ տասնօրյակ
Երևանի	հունիսի 2-րդ տասնօրյակ	հունիսի 2-3-րդ տասնօրյակ	հունիսի 3-րդ հուլիսի 1-ին տասնօրյակ	հուլիսի 2-րդ տասնօրյակ
Արագածի	հունիսի 2-3-րդ տասնօրյակ	հուլիսի 1-ին տասնօրյակ	հուլիսի 1-2-րդ տասնօրյակ	հուլիսի 2-3-րդ տասնօրյակ
Սաքեռի	հունիսի 2-3-րդ տասնօրյակ	հուլիսի 1-ին տասնօրյակ	հուլիսի 1-2-րդ տասնօրյակ	հուլիսի 2-3-րդ տասնօրյակ
Սպիտակ ծիրան	հունիսի 2-3-րդ տասնօրյակ	հունիսի 3-րդ հուլիսի 1-ին տասնօրյակ	հուլիսի 1-2-րդ տասնօրյակ	հուլիսի 2-3-րդ տասնօրյակ
Ծողեր	հունիսի 2-3-րդ տասնօրյակ	հունիսի 3-րդ հուլիսի 1-ին տասնօրյակ	հուլիսի 1-2-րդ տասնօրյակ	հուլիսի 2-3-րդ տասնօրյակ

Կարևոր խնդիր է ցածրած տեսակներով այգետնկումները: Ներկայումս ծիրանենու բարձրությունը հասնում է 5-8 մ-ից, իսկ սաղարթի լայնությունը կազմում է **5-7** մ: Այսպիսի ճնապիրումը մշակության և բերքահավաքի լուրջ դժվարություններ է ստեղծում: Մասնավորապես՝ դժվարանում են բուժման և էտի աշխատանքները, անհավասար լուսավորության պայմաններում պտուղները հավասարաչափ չեն հասունանում, իսկ ամենազլիսավորը՝ սահմանափակ է ընտրովի բերքահավաքի հնարավորությունը, մեծ է բերքի կորուստը:

Կլոնային պատվաստականների միջոցով ստացված ցածրած տնկիներով այգետնկումների դեպքում կարելի

քանչյուր հեկտարի վրա ունենալ ավելի քան 600 ծառ: Դա հնարավորություն կտա կիրառել ոռոգման, ցրատահարությունից ու կարկտահարությունից պաշտպանելու առաջավոր տեխնոլոգիաներ և յուրաքանչյուր տարի ստանալ ավանդական այգիների բերքատվությանը 3-4 անգամ գերազանցող բերք:

Ցածրած տնկիների արտադրությունը պահանջում է գիտատար տեխնոլոգիաների կիրառումով տնկարանային տնտեսության ստեղծում, որի առաջնեկը հանրապետությունում «Նորատունկ տնկարան» ՍՊԸ-ն է:

«Նորատունկ տնկարան» ՍՊԸ

Հիմնադրվել է 2003 թվականին Կոտայքի մարզի Առինջ գյուղում՝ նպատակ ունենալով պտղատու տնկիների արտադրության կազմակերպումը և այն լավագույն ավանդույթների պահպանումը, որը երկար տարիներ իրականացնում էր հանրապետությունում գործող տնկարանային տնտեսությունների արտադրական միավորումը իր 13 տնտեսություններով:

Նախապես հիմնադրվելով փոքր հողակտորի վրա, այնուհետև տնկարանի արտադրական տարածքների ընդայնմանը զուգընթաց, ընդլայնում է նաև աշխարհագրությունը: Այսօր «Նորատունկ» արտադրությունը կազմակերպվում է Կոտայքի, Արարատի, Արագածոտնի մարզերում:

Ընկերությունը արտադրում է կորիզավոր և հնդավոր 10 պտղատեսակների թվով 63 սորտերի տնկիներ, որոնք ներառում են ինչպես հանրապետությունում ժողովրդական սելեկցիայի արդյունքում ստեղծված լավագույն պտղատեսակների բազմաթիվ սորտեր, այնպես էլ համաշխարհային տեսականություն լավագույն ձևեր: Մշտապես բարձացվում է սորտային կազմը և համարվում է միջազգային շուկայում մեծ պահանջարկ ունեցող տեսակներով: Համագործակցելով եվրոպական և ասիական երկրների պտղաբուծական կենտրոնների հետ ներկրվում և մեր հանրապետության պայմաններում փորձարկվում ու շրջանացվում են ինչպես նոր սորտեր, այնպես էլ պատվաստակալներ: Մասնավորապես մեծ հաջողություն ունի ծիրաննենու, դեղձնենու, սալորնենու և նշենու կլոնային պատվաստակալների արտադրությունը: Լինելով առաջատարը հատկապես ծիրաննենու ցածրած պատվաստակալների արտադրության բնագավառում, արդեն իսկ ընտրության միջոցով կազմակերպել է ծիրաննենու հայկական տեսակների պատվաստումը 3 տեսակի կլոնային պատվաստակալների վրա, որոնք դրսերել են գերազանց ցուցանիշներ՝ հարմարվողականության և համակեցության առումով:

Գաղտնիք չէ, որ այս պատվաստակալները մի շարք առավելություններ ունեն սերմնարույսների նկատմամբ և իմտենսիվ այգեգործության զարգացումն անհնար է առանց այդ տեսակների ներդրման:

Ընկերությունում սելեկցիայի արդյունքում ստեղծվել և պետական գրանցում է ստացել ծիրաննենու երեք, դեղձնենու երկու և սալորնենու մեկ նոր սորտ:

Ընկերությունն սկսել է հատապտուղների բարձրորակ տնկանյութի արտադրությունը, որի պակասը վաղուց զացվում էր հանրապետությունում:

4.3.3. ԲԱՆԶԱՐԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի ազրուկոլոգիական պայմանները, աշխարհագրական դիրքը և բանջարեղենի բազմաբնույթ օգտագործումը հանգեցրել է բանջարեղենի տեսականու բազմազանության: Հայաստանում աճեցվում են բանջարեղենի հետևյալ տեսակները՝ լոլիկ, վարունգ, կաղամբ, սոխ, սմբուկ, բողկ, գազար, սխտոր, թարխուն, ծներեկ, սպանախ, պղպեղ, լոբի, ծաղկակաղամբ, շաղամ, բանջարանոցային բողկ, մաղաղանոս, համեմ, ռեհան և այլն: Բոստանային մշակաբույսերից առավել տարածված են ձմերուկը, սեխը, դդումը, դդմիկը: Բացի այդ, վերջին տարիներին լուրջ ուսումնասիրություններ են կատարվում նաև վայրի տերեարանջարեղենի կուլտուրական մշակության ուղղությամբ:

Զեռուցվող և արևային ջերմատներում աճեցվում են ծաղիկներ, լոլիկ, վարունգ, պղպեղ և բարձր պահանջարկ ունեցող այլ մշակաբույսեր:

Հայաստանում բանջարաբուծությունը զյուղատնեսության առաջատար ճյուղերից մեկն է և ունի հազարամյա պատմություն ու հարուստ ավանդույթներ:

Գյուղատնեսության արտադրության ոլորտում վերջին տարիներին տեղի ունեցած փոփոխությունների, առաջին հերթին հողի սեփականաշնորհման շնորհիվ զգալիորեն ավելացել են բանջարային մշակաբույսերի տակ գրաղեցրած ցանքատարածությունները:

Հանրապետությունում, համաձայն 2009թ. վիճակագրական տվյալների, բանջարանոցային մշակաբույսերի ցանքատարածությունները կազմում են 23914 հա, որից լոլիկ՝ 6231, վարունգ՝ 2549 և այլ բանջարեղեն՝ 7056 հա: Բոստանային մշակաբույսերի ցանքատարածությունները կազմում են 6163 հա, որից 22 հա-ն սերմնադաշտեր են: Բանջարանոցային մշակաբույսերի ցանքատարածությունների 80%-ը գրաղեցնում են հիմնական մշակաբույսերը՝ լոլիկ, տաքեղ, վարունգ, բաղրիջան: Բացի այս մշակաբույսերից, հանրապետության տարբեր մարզերում մշակում են բազուկ, գազար, սոխ, սխտոր և կանաչեղեն, որոնք մշակվում են փոքր տարածքների վրա :

Վերջին տարիներին հանրապետության բանջարաբուծության ոլորտում արտադրության զգալի աճ է նկատվում, առաջավոր ֆերմերային տնտեսություններում լոլիկի բերքատվությունը հասնում է 700-900, տաքեղինը՝ 300-400, վարունգինը՝ 250-300, կաղամբինը՝ 350-500 և բոստանային մշակաբույսերինը՝ 350-400 գ/հա-ի :

Ֆերմերային տնտեսությունների կայունացման և շուկայական հարաբերությունների արագ զարգացման պայմաններում հրատապ է դառնում զյուղատնտեսական մշակաբույսերի դիվերսիֆիկացիայի հարցը : «Հազարամյակի մարտահրավերներ-Հայաստան» ծրագրի «Զրից դեպի շուկա» բաղադրիչի աջակցությամբ բանջարային մշակաբույսերի տեսականու մեջ արդեն իրենց ուրույն տեղն են գրավում բարձր սննդային և բուժիչ հատկանիշներով օժտված ոչ ավանդական մշակաբույսերը, որոնք ինչպես բարմ, այնպես էլ վերամշակված ձևով արդեն իսկ պահանջարկ ունեն սպառողական շուկայում: Այդպիսի մշակաբույսերի թվին են պատկանում կաղամբազգիներից՝ բրյուսելյան, չինական, պեկինյան և կարմրագլուխ կաղամբները, ինչպես նաև բրոկկոլին և կոլտարին, իսկ տերևաբանջարներից՝ մշակովի հազարի տարրեր ձևեր և գույններ ունեցող տեսակները:

Հանրապետության Արարատի և Արմավիրի մարզերում ավելացել են նաև երկրորդ բերքի ստացման նպատակով բանջարաբուստանային մշակաբույսերի ցանքերը: Դրանց թվին են պատկանում ծաղկակաղամբը, բանջարային սոյան, լոբին, դդմիկը, վարունգը և հազարը:

Մեր հանրապետության աշխարհագրական դիրքը և կլիմայական պայմանները միանգամայն նպաստավոր են ջերմատններում բանջարային (վարունգ, պոմիդոր, տաքդեղ) և դեկորատիվ (մեխակ, հերբերա) բույսերի լիարժեք մշակության և բարձր բերքի ստացման համար: Ներկայումս ջերմատնային տնտեսությունները արագ զարգանում են ինչպես ինտենսիվ, այնպես էլ էքստենսիվ ճանապարհով: Երկու դեպքում էլ կարևոր նշանակություն ունի արտադրության տեխնոլոգիայի, մշակաբույսերի տեսակի և սորտերի ճիշտ ընտրությունը: Բարձրորակ սերմերի և տնկանյութի ստացման առումով այս ոլորտում Հայաստանի գործարարները հաջողությամբ համագործակցում են Հոլանդիայի գիտական և ֆերմերային կազմակերպությունների հետ:

Զերմատնային տնտեսությունները տարածված են հանրապետության համարյա բոլոր մարզերում և զբաղեցնում են շուրջ 75 հա տարածություն: Զերմատներից 60%-ը զբաղվում են բանջարեղենի (պոմիդոր, վարունգ, տաքդեղ) և 40%-ը ծաղիկների (մեխակ, հերբերա, վարդ և այլն) արտադրությամբ:

Բավականին արագ տեմպերով ավելանում է համեմատաբար քիչ ծախսատար Արարատյան դաշտավայրի գարնանային և աշնանային բաղամբապատ ջերմոցների տարածությունը:

4.3.4. ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿԱԲՈՒՅՍԵՐ

Հայաստանում ավանդաբար մշակվել են մի շարք տեխնիկական մշակաբույսեր: Արդյունաբերական վերամշակման առումով հատկապես կարևորվել է ծխախոտը, շաքարի ճակնդեղը և խորդենին:

Հայաստանի անկախացումից հետո զգալիորեն կրծատվել է ծխախոտի տարածությունը, իսկ շաքարի ճակնդեղի և խորդենին մշակությունը փաստորեն վերացել է:

2010 թվականի կեսերին շահագործման կհանձնվի Շիրակի մարզի Ախուրյան **հաճայնիքի** տարածքում կառուցվող շաքարի գործարանը, որի նախագծային հզորությունը 220 հազ. տոննա սպիտակ շաքար է: Գրանից 40 հազ. տոննան արտադրվելու է շաքարի ճակնդեղի, իսկ մնացածը՝ շաքարեղեգնի բերովի հումքից: Հետևաբար, ավելի քան 20 տարի հետո, Հայաստանում վերականգնվելու է շաքարի ճակնդեղի մշակությունը: Վերջինս բավականին բարդ գործընթաց է, քանի որ նախկին տեխնոլոգիայով, որտեղ մեծ տեսակարար կշիռ էր կազմում ձեռքի աշխատանքը, ֆերմերները դժվար թե զբաղվեն շաքարի ճակնդեղի մշակությամբ: Ուստի գործարանի սեփականատերը («Լուսաստղ Շուգար» ՍՊԸ) նախատեսում է բարձր բերքատու սորտերի սերմերի, շաքարի ճակնդեղի մշակության համար անհրաժեշտ տեխնիկայի և բունաքիմիկատների ներկրություն: Ի դեպ այս միջոցները գյուղացուն տրամադրվելու է կանխավճարի ձևով, որի արժեքը վճարվելու է հանձնված բերքից: Արդեն իսկ սկսվել է գործարանի և ֆերմերների միջև պայմանագրերի կնքման գործընթացը, որտեղ առաջին անգամ երաշխավորվում է հումքի ամբողջական մթերումը և մեկամյա ժամկետում վճարումը: Այս ժամկետը խախտելու դեպքում գործարանը պարտավորվում է յուրաքանչյուր ուշացրած օրվա հաշվով ապրանքի արժեքի 0.01 տոկոսի չափով տույժի վճարում: Համայիր մեքենայացման և բարձր բերքատու սորտերի շրջանացման պայմաններում շաքարի ճակնդեղի մշակությունը կապահովվի բարձր եկամտաբերություն և կնպաստի գյուղական աղբատության հաղթահարմանը: Բացի այդ կվերանա շաքարի ներկրման անհրաժեշտությունը և նախադրյալներ կատեղծվի շաքարի ճակնդեղի մշակության շրջաններում անասնակերի ավելացման համար:

Վարդարույր խորդենին բարձրարժեք երերայուղատու մշակաբույս է և մինչև անցյալ դարի 80-ական թվականների վերջերը հաջողությամբ մշակվում էր Արմավիրի մարզի Էջմիածնի և Հոկտեմբերյանի նախկին շրջանների տնտեսություն-

Աերում: Ցավոք, բարձր շահութաբերությամբ այդ մշակաբույսը մեր օրերում մոռացված է, մինչդեռ որակյալ եթերայուղի պահանջարկը միջազգային շուկայում գնալով ավելանում է: Առանձնահատող ուշադրության է արժանի նաև սոյայի մշակության կազմակերպումը: Սոյան տակավին տարածում չի ստանում Հայաստանում: Մինչդեռ, թե՛ արտերկրի, և թե՛ տեղական սորտերը մեր պայմաններում բարձր բերքատվություն և որակական հատկանիշներ են ապահովում:

4.3.5. ԿԵՐԱՅԻՆ ՄՇԱԿԱԲՈՒՅՍԵՐ

Հայաստանում անասնապահության կերի բազայի հիմնական աղբյուրը շուրջ 1246 հազ. հա կազմող բնական կերահանդակներն են և 58-60 հազ, հա ցանովի կերային մշակաբույսերը:

Վերջին տարիներին հանրապետության կառավարությունը սկսել է բնական կերահանդակների ջրարբիացման ոչ մասշտաբային ծրագրեր իրականացնել: Դա, անշուշտ, կարևոր քայլ է հանրապետության արոտավայրերի օգտագործման արդյունավետության բարձրացման ճանապարհին: Սակայն այդ ծրագրերն ընդգրկում են արոտավայրերի սուկ 5-8 տոկոսը: Տևականորեն չօգտագործվելու և բարելավման աշխատանքներ չկատարելու պատճառով խիստ տուժել են հեռագնա արոտավայրերը: Դրան հակառակ, գերնորմատիվային ծանրաբեռնվածության հետևանքով ամայանում ու էրողիայի են ենթարկվում բնակավայրերին մոտ գտնվող արոտավայրերը:

Սիստեմավորված արածեցման և բարելավման աշխատանքների իրականացման պարագայում Հայաստանի ալյուան արոտները որակյալ կաթի ու դրանից պատրաստվող բարձրորակ պանրի տեսակների արտադրության մեծ ներուժ ունեն:

Ցանովի կերային մշակաբույսերից նախապատվությունը տրվում է առվոյտին, կորնգանին, հատիկի և սիլոսի եզրապացորենին, ինչպես նաև կերի ճակնդեղին:

4.4. ԱՆԱՍՆԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանում անասնաբուծության առավել զարգացած ճյուղերն են տավարաբուծությունը, խոզաբուծությունը, թռչնաբուծությունը և ոչխարաբուծությունը:

Անցումային շրջանում լրջորեն տուժեց Հայաստանի անասնապահությունը: Սեփական կերարտադրության և ներկրվող կերերի ծավալների սահմանափակման հետևանքով զգալիորեն կրճատվեց անասնագլխաքանակը և անասնապահական մթերքի արտադրությունը: Սակայն վերջին հինգ տարիներին նկատելի է անասնագլխաքանակի ավելացման և մթերատվության բարձրացման միտում: Սկսել են ձևավորվել խոշոր անասնապահական ֆերմերային տնտեսություններ, որոնց մեծ մասը գրաղվում է նաև կարի վերամշակմամբ:

Հայաստանի ալպյան գոտու բնակլիմայական պայմանները բարենպաստ են շվեյցարական և ոռքֆոր տեսակների պանդրների արտադրության համար, որոնք մեծ պահանջարկ են վայելում:

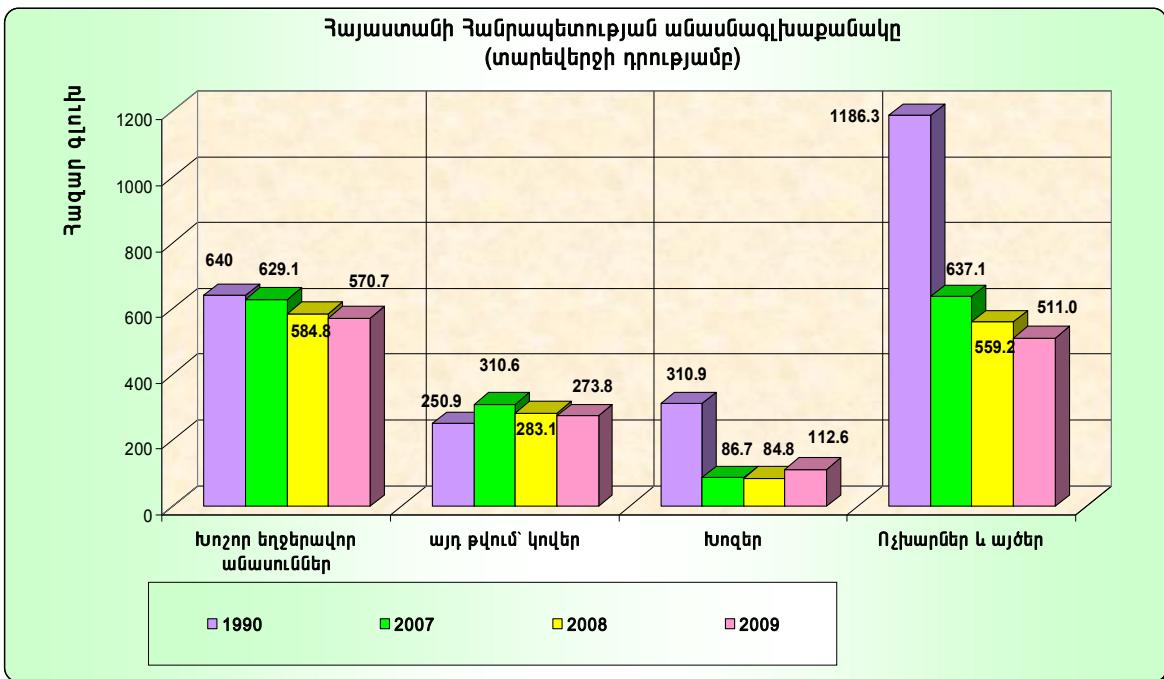
Հայաստանի Հանրապետությունում իրականացված ազրարային բարեփոխումների արդյունքում 1991-1993թ. գրեթե ողջ անասնագլխաքանակը փոխանցվեց գյուղացիական և գյուղացիական կողեկտիվ տնտեսություններին:

1997 թվականին, 1990թ. համեմատությամբ, ածան հավերի և խոզերի գլխաքանակը նվազեց շուրջ 4 անգամ, ոչխարինը՝ 3 անգամ, իսկ տավարինը՝ գրեթե կիսով չափ: Այդ նույն ժամանակահատվածում հանրապետությունում մսի արտադրության ծավալը կրճատվեց ավելի քան 2 անգամ (այդ թվում թոշնամսինը՝ 10 անգամ), կարինը՝ շուրջ 40 % -ով, իսկ ճիշնը՝ գրեթե 3,4 անգամ:

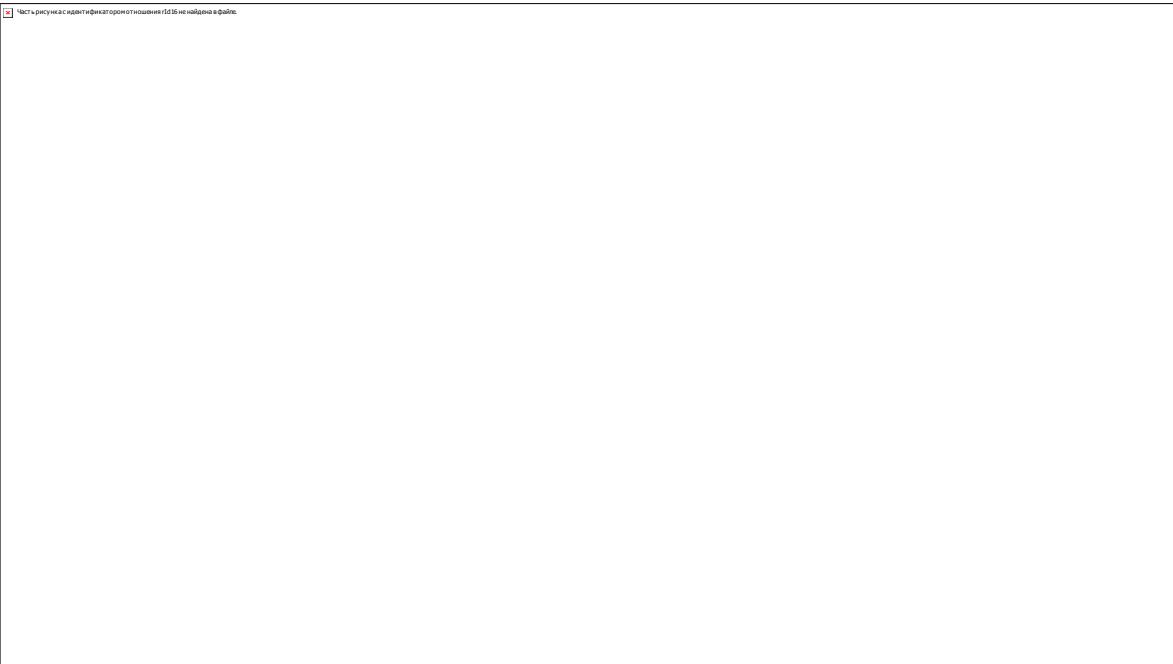
Անասնաբուծության ոլորտում կայունացման դրսևորումներն երևան եկան միայն 1998-2002 թվականներին, երբ դադարեց անասնագլխաքանակի նվազման միտումը, իսկ անասնաբուծական մթերքի արտադրության տարեկան ծավալները ոչ միայն պահպանվեցին, այլև նկատվեց թեև աննշան, սակայն կայուն աճ:

Հանրապետության անասնաբուծության ոլորտի համար թերևս բեկումնային փուլ կարելի է համարել 2003-2007 թվականները, ինչը բնութագրվեց գյուղատնտեսական տարբեր տեսակի կենդանիների գլխաքանակի և անասնաբուծական մթերքի արտադրության ծավալների նկատելի աճով:

Այսպես, 1998թ-ի համեմատությամբ, 2007թ-ին տավարի գլխաքանակն աճել է 33 % -ով, այդ թվում կովերինը՝ 20 % -ով, ոչխարներինը և այծերինը՝ 21,5 % -ով, իսկ խոզերինը՝ շուրջ 2,7 անգամ: Սակայն այս միտումը հետագա երկու տարիներին չի պահպանվել և գրեթե բոլոր անասնատեսակների գլխաքանակը նկատելիորեն պակասել է:

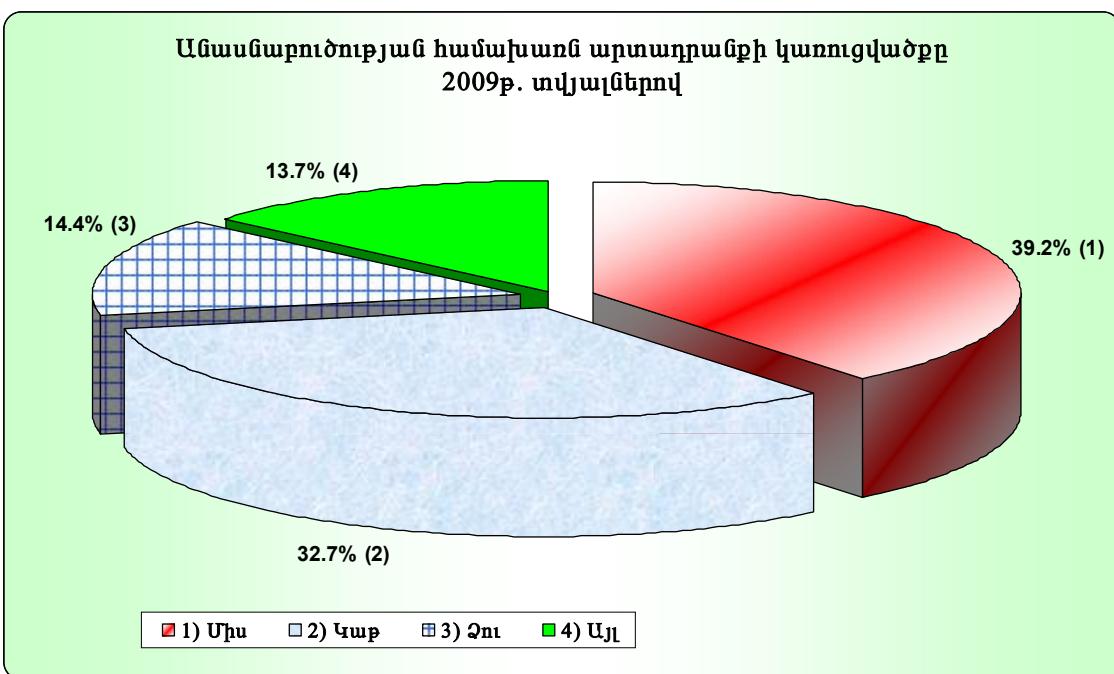

Գրեթե նույն օրինաչափությամբ էլ փոփոխվեցին անասնաբուծական մթերքի արտադրության տարեկան ծավալները: Սկզբնական փուլում դրանք կրում էին անկայուն բնույթ, սակայն սկսած 2003թ-ից ինչպես կաթի, այնպես էլ մսի և ձվի արտադրության ցուցանիշները ոչ միայն կտրուկ ավելացան, այլև նախորդ տարվա տվյալները գերազանցելու միտումները կրեցին հաստատուն բնույթ:

Աղյուսակ 17

	Չափի միավորը	Տարիներ						
		2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Խոշոր եղջերավոր աճատևների գյուղաճակը	հազ. գլուխ	565.8	573.3	592.1	620.0	629.2	584.8	570.6
այդ թվում՝ կովեր	,,–,,	291.0	290.1	297.1	307.1	310.6	283.0	273.9
Խողեր	,,–,,	85.4	89.1	137.5	152.8	86.7	84.8	112.6
Ոչխարներ և այծեր	,,–,,	628.5	603.3	591.6	632.9	637.1	559.2	551.0
Թռչուն	,,–,,	5023.8	4861.7	4954.1	4098.1	4450.0	4188.2	4200.0
Անասնապահական մթերքներ								
Ընդամենը կաթ	հազ. տոննա	513.7	555.2	594.6	620.0	641.2	661.9	653.0
Սիս (կենդանի քաշով)	հազ. տոննա	92.0	94.6	99.1	117.1	122.2	125.9	126.2
Բնորդ	տոննա	1180	1202	1306	1222	1298	1332	1230
Զու	մլն հատ	502.2	563.0	518.2	463.7	525.4	576.1	630.1
Արտադրողականու- թյունը								
Մեկ կովի կաթնատվությունը	կգ	1728	1772	1877		1957	1992	2157
Մեկ ոչխարի բրդատվությունը	,,–,,	2.2	2.2	2.2		2.2	2.2	2.2
Մեկ հավի ձվատվությունը	հատ	180	188	145		172	188	195

4.4.1. ՏԱՎԱՐԱՔՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի Հանրապետության անասնապահության ամենազարգացած ճյուղը տավարաբուծությունն է: Վերջինիս քաժին է ընկնում գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի ավելի քան 25 տոկոսը:

Ներկայումս հանրապետությունում բուծվող տավարի գլխաքանակի 98%-ը «Կովկասյան գորշ» ցեղի կենդանիներն են, որոնց միջին կաթնատվությունը կազմում է 1990 կգ:

Ազրարային բարեփոխումների առաջին տասնամյակում տոհմային աշխատանքի և արհեստական սերմնավորման բացակայությունը հանգեցրեց այդ կենդանիների ցեղային հատկանիշների որոշակի կորստի: Ուստի Կովկասյան գորշ ցեղի նախիրներում զտացեղ կենդանիները քիչ են և կազմում են մոտ 36 %: Միայն առանձին խոշոր ֆերմերային տնտեսություններում (Մոլտի-Ազրո, Շահումյանի «Ազրոսպասարկում» և այլն) պահպանվել են զտացեղ կենդանիների նախիրներ: Այս ցեղն ունի կաթնամսային ուղղություն, գերազանց հարմարված է տեղի բնակլիմայական պայմաններին և հիանալի օգտվում է լեռնային արոտներից: Մակայն, անգամ լիարժեք կերակրման և լավագույն պահպածքի դեպքում, ցեղի գենետիկական ներուժը բավարարում է տարեկան ստանալ 4-4.5 հազ. կգ կաթ: Նկատի ունենալով այս հանգամանքը, ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարությունը տավարաբուծության զարգացման ռազմավարությունը կառուցել է երկու հիմնական առանցքների վրա՝ առաջին բարելավել Կովկասյան գորշ ցեղի կենդանիների տոհմային հատկանիշները և երկրորդ՝ արտերկրից ներկրել Հայաստանի պայմաններին հարմարվող, բարձր մթերատու տոհմային կենդանիներ:

ՀՀ կառավարությունը 2007թ. մարտին հաստատել է «Հայաստանի Հանրապետության տավարաբուծության զարգացման 2007-2015թթ. ծրագիրը», որով նախատեսվում է մինչև 2015թ. արտերկրից յուրաքանչյուր տարի ներկրել առնվազն 1000 գլուխ սիմենթալ, հոլշտինյան և շվից ցեղի տոհմային երինջներ: Արդեն իսկ 2007-2008թթ. այս ծրագրի իրականացումը տվել է իր դրական արդյունքները: Սի շարք անասնապահական առևտրային կազմակերպություններ, չսահմանափակվելով պետության կողմից տարածամկետ վճարման պայմանով տրամադրվող գլխաքանակով, սեփական միջոցների հաշվին ներկրում են լրացուցիչ գլխաքանակ:

Ի դեպք ֆերմերները խանդավառված են այս ծրագրով և խոստովանում են, որ ներդրված միջոցների փոխառությունը բավականին բարձր է: Օրինակ, «Արզնի» տոհմային տնտեսությունում, որի հիմնադիրը փորձառու կազմակերպիչ Մ. Զանվելյանն է, ներկրված առաջնաժին կովերից օրական ստացվում է ավելի քան 35-40 կգ կաթ:

4.4.2. ՈՉԽԱՐԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Սեր երկրում ոչխարաբուծությունն ունի հազարամյակների պատմություն, ինչի արդյունքում այն դարձել է ոչ միայն անասնաբուծության ավանդական ճյուղ, այլև իր ազդեցությունն է քողել մեր ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական կյանքում, մշակութային արժեքների ստեղծման գործընթացում և, անգամ, ժողովրդական բանահյուսության մեջ: Այս ոլորտի զարգացումը պայմանավորված է ոչխարաբուծության վարժան համար խիստ նպաստավոր բնակլիմայական պայմանների և, առաջին հերթին, լեռնային արոտավայրերի ընդարձակ տարածքների առկայությամբ:

Մինչև անցյալ դարի 80-ական թվականները մեր երկրում ոչխարի գլխաքանակը հետզհետեւ ավելանալով հասավ գրեթե 2,3 միլիոնի, որից հետո նկատվեց գլխաքանակի նվազման միտում և 1991թ-ին կազմեց 1,0 միլիոն, իսկ արդեն 1998թ-ին՝ 521 հազար: Փաստորեն, 1981-1998 թվականների ընթացքում ոչխարների գլխաքանակը հանրապետությունում նվազեց ավելի քան 4 անգամ:

Վերջին տարիներին նկատվում է ոչխարների գլխաքանակի որոշակի աճ, ինչի շնորհիվ 2009 թվականին հանրապետությունում ոչխարների և այծերի գլխաքանակը կազմել է շուրջ 560,0 հազար գլուխ: Ըստ Էության հանրապետությունում ոչխարաբուծության զարգացման ներուժը օգտագործվում է 25-30 %-ի սահմաններում: Սա այն դեպքում, եթե այդ ճյուղի ցածր ոխսայնությունը և բարձր եկամտաբերությունը բավականին նպաստավոր է գյուղատնտեսության և թերթ արդյունաբերության զարգացման համար: Ավելին, վերջին երկու տարիներին ակտիվացել է Հայաստանից Իրանի Իսլամական Հանրապետություն կենդանի ոչխարների արտահանումը: Աստիճանաբար աճող պահանջարկը նպաստել է ոչխարի մսի գնի, հետևաբար նաև ոչխարաբուծության եկամտաբերության բարձրացմանը:

Այնուամենայնիվ պետք է փաստել, որ ըստ մարզերի ոչխարների գլխաքանակը ուղիղ համեմատական չէ այդ մարզերի բնատնտեսական հնարավորություններին, ինչի հետևանքով կտրուկ փոխվել է արոտավայրերի օգտագործման մակարդակը:

Արդյունքում մի շաբթ տարածաշրջններում ընդհանրապես չեն օգտագործվում լեռնային և, հատկապես, բարձր լեռնային արոտավայրերը, մինչդեռ բնակավայրերին մերձակա սահմանափակ արոտավայրերն օգտագործվում են գերծանրաբեռնված: Այս հանգամանքը ոչ միայն հանգեցրել է արոտավայրերի օգտագործման արդյունավետության նվազմանը, այլև բնապահպանական առումով կարող է հանգեցնել անցանկալի հետևանքների, քանզի ոչխարների տևական արածեցումը առաջացնում է ինչպես հողատարման (երողին) երևոյթներ, այնպես էլ արոտավայրերի բուսածածկում արժեքավոր բույսերի անհետացման պատճառ կարող է հանդիսանալ:

Աղյուսակ 18

ՀՀ-ում արոտավայրերի ծանրաբեռնվածությունը (1982-2009թթ.)

1 հա-ի հաշվով՝ ըստ մարզերի

Մարզերի անվանումը	Ընդամենը ոչխար և այծ, գլուխ		Արոտների ծանրաբռնվածությունը, գլուխ/հա	
	1982թ.	2009թ.	1982թ.	2009թ.
Արագածոտն	319075	78874	2,31	0,57
Արարատ	144037	69558	1,83	0,88
Արմավիր	79720	59812	3,53	2,65
Գեղարքունիք	480975	100117	2,71	0,56
Լոռի	225413	34853	1,54	0,24
Կոտայք	138731	39523	1,65	0,47
Շիրակ	333638	71593	2,66	0,57
Սյունիք	264546	68236	1,51	0,39
Վայոց Ձոր	175836	18016	1,61	0,17
Տավուշ	81558	16122	1,33	0,26
ք. Երևան	4448	2514	3,71	2,1
Ընդամենը	2256350	559218	2,02	0,5

Վերջին երեք տասնամյակների լնդացքում հիմնականում գլխաքանակի կրծատման պատճառով արոտավայրերի ծանրաբեռնվածության միջին մակարդակը նվազել է ավելի քան չորս անգամ (աղյուսակ 17):

Վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանի Հանրապետությունում առկա բնական կերահանդակների լիարժեք օգտագործման դեպքում ոչխարների առավել նպաստավոր գլխաքանակը կարող է տատանվել 1,0 միլիոնի սահմաններում: Ընդ որում, ոչխարների գլխաքանակի աճին զուգահեռ անհրաժեշտ է իրականացնել արոտավայրերի ջրարբիացման և մակերեսային բարելավման միջոցառումներ, ինչի արդյունքում ոչխարների գլխաքանակը առաջիկա տասը

տարիների ընթացքում 560 հազարից կարելի է հասցնել մինչև 1,1 միլիոնի:

4.4.3. ԽՈՉԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Մինչև 1991թ. խոզաբուծությունը զարգանում էր հիմնականում արդյունաբերական տիպի խոշոր համալիրներում, որտեղ օգտագործվում էին բտման ժամանակակից տեխնոլոգիաներ: Խոշոր պետական տնտեսությունների վերացումից հետո, մասնավոր գյուղացիական տնտեսությունները դարձել են խոզի մաս հիմնական արտադրողները: Այս ճյուղում վերջին նվաճումը վայրի վարազի և ընտանի էղի տրամախաչումից ստացված նոր ցեղատեսակն է: Սովոր լինելով տեղական պայմաններին, այն ապահովում է բարձր մթերատվություն: Այդուհանդեռ, ելնելով մեր ժողովոյի նախասիրություններից, հանրապետությունում նպատակահարմար է զարգացնել մսաճարպային խոզաբուծությունը: Այդ նպատակով անհրաժեշտ է եվրոպական երկրներից հանրապետություն ներկրել խոզերի մասային ուղղության համաշխարհային լավագույն դասական ցեղերի տոհմային վարագներ: Նախկինում կուտակված փորձը ցույց է տվել, որ մեր հանրապետությունում առավել բարձր ցուցանիշներ են ստացվել լանդրաս, դյուրոկ և պետրեն ցեղերի վարագների և մեր հանրապետությունում բուծվող ցեղերի խոզամայրերի տրամախաչման արդյունքում: Նման զուգակցմամբ ծնողական ձևերի տրամախաչումից ստացված խառնացեղ կենդանիներն աչքի են ընկնում բարձր քաշաճով, մաեղիքի բարձր ելունքով, կերհատուցման բարձր մակարդակով, ինչպես նաև մաս որակական և համային բարձր հատկանիշներով:

Նկատի ունենալով մեր երկրի ֆերմերների շահագրգուվածությունը խոզաբուծության զարգացման նկատմամբ և այս ոլորտում սեփական ֆինանսական միջոցներից ներդրումներ կատարելու պատրաստակամությունը, պետական ֆինանսական միջամտությունը կուղղորդվի ֆերմերներին՝ արտերկրից վերոհիշյալ ցեղերի տոհմային կենդանիների ձեռքբերման նպատակով: Դրան զուգահեռ, նպատակահարմար է առաջիկա տարիներին պետության կողմից մասամբ փոխառություն խոզամայրերի արհեստական սերմնավորման ծախսերը և խրախուսել կերի արմատապտուղների և խտացրած կերերի արտադրությունը:

4.4.4. ԹՌՉԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Թոշնարուծությունն ավանդաբար եղել է Հայաստանի ամենախնտենսիվ ոլորտներից մեկը:

Դեռևս 1990թ. հանրապետության թոշնարուծական ֆարբիկաներում արտադրվել է 640 մլն ձու և 31.6 հազ. տոննա միս: Այդ տարիներին հանրապետությունում գործում էին 6 ինկուբատորային կայաններ, 4 տոհմային և 23 արտադրական թոշնաֆարբիկաններ, որոնց արտադրական կարողությունները հնարավորություն էին ընձեռում տարեկան աճեցնել 2.5 մլն ածան հավ և 25.4 մլն բրոյլեր:

1991-1997թթ. հայտնի պատճառներով թոշնարուծությունը, գյուղատնտեսական արտադրության մյուս բոլոր ճյուղերի նման, հայտնվեց ծանր վիճակում, որը և հանգեցրեց արտադրական ծավալների նվազեցման: Սակայն 1998 թվականից մասնավոր ընկերությունների կողմից կատարվող ներդրումների շնորհիվ ոչ միայն կանխվեց թոշնարուծության հետագա անկումը, այլև նախապայմաններ ստեղծվեցին այդ ճյուղի հետագա զարգացման համար:

Ներկայումս Հայաստանի Հանրապետությունում ընտանի թոշունների ընդհանուր գլխաքանակը կազմում է ավելի քան 6.8 մլն, այդ թվում՝ 4.5 մլն-ը կենտրոնացված է թոշնարուծական ֆարբիկաներում, իսկ 2.3 մլն-ը՝ ազգաբնակչության օժանդակ տնտեսություններում:

Հանրապետության թոշնարուծական մթերքի գերակշռող մասն արտադրվում է ՀՀ Կոտայքի մարզում: Այստեղ ձվատվության ուղղությամբ գործում են չորս խոշոր թոշնարուծական ֆարբիկաններ: Դրանք են՝

- Լուսակերտի տոհմային թոշնարուծական ֆարբիկան, որն ունի շուրջ 650 հազ. ածան հավեր: Այստեղ տարեկան արտադրվում է 120-150 մլն ձու և 700 տոննա թոշնամիս:
- Արգնու տոհմային թոշնարուծական ֆարբիկան, որն ունի շուրջ 550 հազ. ածան հավեր: Տարեկան արտադրվում է 90 մլն ձու և 600 տոննա թոշնամիս:
- Գետամեջի թոշնարուծական ֆարբիկան, որն ունի շուրջ 300 հազ. ածան հավեր: Տարեկան արտադրվում է շուրջ 40 մլն ձու և 450 տոննա թոշնամիս:
- Լուսակերտի թոշնարուծական ֆարբիկան, որն ունի շուրջ 150 հազ. ածան հավեր: Տարեկան արտադրվում է 20 մլն ձու և 200 տոննա թոշնի միս:

Թոշնաֆարբիկանները գործում են արդյունաբերական հիմունքներով և բոլոր արտադրական ալրոցեսները մեքենայացված են: Ավելին, ներկայումս Լուսակերտի թոշնաֆարբիկայում աշխատանքներ են իրականացվում փակ ցիկլով անթափոն

արտադրության կազմակերպման ուղղությամբ: Այստեղ տեղադրվել են թոշնաղից բիոգազի և էլեկտրական հոսանքի ստացման, օրգանական պարարտանյութերի արտադրության սարքավորումներ, մշակվել է ջերմոցային տնտեսության զարգացման ծրագիր:

Հայաստանի Հանրապետության Արմավիրի մարզում գործում են երեք խոշոր ֆաբրիկաներ.

- Արմավիրի թոշնաբուժական ֆաբրիկա, որտեղ կենտրոնացված են 300 հազ. ածան հավեր: Զվի տարեկան արտադրությունը կազմում է 45 մլն, թոշնամսինը՝ 400 տոննա:
- Զրառատի թոշնաբուժական ֆաբրիկա, որն ունի մաստու ուղղություն: Տարեկան արտադրվում է 1000 տոննա թոշնամիս:
- Արաքս թոշնաբուժական ֆաբրիկա, որը հանդիսանում է Զրառատի թոշնաբուժական ֆաբրիկայի մի մասը և գործում է ինքնուրույն, ունի 300 հազ. ածան հավեր և տարեկան արտադրում է մինչև 45 մլն ձու, 400 տոննա թոշնամիս:

Հայաստանի Հանրապետության Վայոց ձորի մարզում գործում է Գնդևազի թոշնաբուժական ֆաբրիկան, որն ունի շուրջ 150 հազ. ածան հավ, տարեկան արտադրում է 20 մլն ձու և 200 տոննա թոշնամիս:

«Արզնու տոհմային թՏԽ» ԲԲԸ

Խորհրդային Սիուրյան փլուզումից հետո «Արզնի» բռչնաֆարբիկան սնանկացել և վերածվել էր ավերված տնտեսության: 1996 թվականին այն ձեռք բերեց Մարատ Զանվեյյանը և շնորհիվ լուսուցիչ ներդրումների կարճ ժամանակում սկսեց աշխատել:

Ժամանակի ընթացքում, կարողանալով շահել Հայաստանյան սպառողի վստահությունը, ընկերությունը ընդլայնվեց, զարգացրեց տնտեսության այլ ճյուղեր և վերածվեց բռչնատավարախոզարության խոշոր համայինի: 2002թ. ձեռք բերվեց ավերված «Արմավիր» բռչնաֆարբիկան, որը կարճ ժամանակում վերականգնվեց և սկսեց աշխատել: 2006թ. ձեռք բերվեց Հայանիստ գյուղում գտնվող համայիրը:

Ներկայումս «Արզնու տոհմային թՏԽ» ԲԲԸ հանդիսանում է հանրապետության ամենախոշոր բռչնատավարախոզարութական համայիրը:

Թռչնաբուծության զարգացումն սկսելով չնշին քանակից՝ այսօր տեղական շուկային ապահովում է ավելի քան 100 մլն հավելիքով, որոնք ստացվում են «զոման կլասիկ» և «զոման բրատն» տեսակի հավերից: Վերջիններիս թիվը գերազանցել է 600 հազարը:

Տավարաբուծություն: Արզնու տնտեսությունը կոչվում է տոհմային, քանզի գրաղվում է խոշոր եղերավոր աճասունների սելեկցիոն աշխատանքներով՝ բուծում է «հողշտեյն», «սիմենտալ» և կովկայան գորշ ցեղատեսակի խոշոր եղերավորները: 2007-2009թթ. սեփական միջոցներով ընկերությունն Ավստրիայից ձեռք է բերել բարձր մսատվություն և կարճատվություն ունեցող կովեր, որոնք լավ կերակրման և խնաճի շնորհիվ ապահովում են օրական բարձր կարճատվություն, իսկ դրանցից ստացված հորթերի միջին օրեկան քաշաճը կազմում է 1000-1050 գրամ:

Խոզաբուծություն: 1998 թվականից սկսած ընկերությունում բուծվում է խոզերի «Հայկական մսային» ցեղատեսակը:

Արզնի տոհմային տնտեսությունում աշխատում են հանրապետության հայտնի մասնագետներ ու գիտնականներ, որոնց աշխատանքի շնորհիվ տնտեսությունում սելեկցիոն ճանապարհով ստացվել և աճեցվում է հանրապետությունում եղակի տոհմային խոզեր, որոնց կողուսկրերի թիվը սվորականից գերազանցում է 2-ով, ինչն ապահովում է էլ ավելի բարձր մսատվություն:

Գարնան առաջին շնչով Գեղամա լեռների ալպյան մարգագետիններ են բարձրանում տեղափոխված ընկերության նախիրները: Լեռնային արոտների օգտագործումը հնարավորություն է տալիս ավելացնել ոչ միայն կովերի կարճատվությունը, այլև ստանալ էկոլոգիապես մաքուր, բարձր յուղանությամբ կաթ:

Ընկերությունն իր սպառողին է առաջարկում բարձրորակ անարատ կաքնամթերի լայն ընտրանի, որն ունակ է գոհացնել նույնիսկ ամենախստավահանգ սպառողի պահանջները:

Հայաստանի Հանրապետության Սյունիքի մարզի «Սյունիք» թոչնաբուծական ֆաբրիկան և ՀՀ Շիրակի մարզի «Շիրակ» թոչնաֆաբրիկան ներկայումս գործում են փոքր հղորդություններով:

Հայաստանի Հանրապետության Լոռու մարզում գործում է «Փյունիկ» տոհմային վերարտադրական թոչնաբուծական ֆաբրիկան, որտեղ աճեցվում են 30 հազ. գլուխ մսատու և ձվատու ուղղության մայրական կազմ ունեցող թոշուններ: Այստեղ արտադրված ինկուբացիոն ձվերը մատակարարվում են հանրապետության մյուս թոչնաֆաբրիկաներ:

Երևանում գործող «Երևան» թոչնաֆաբրիկան ունի 650 հազ. ածան հավեր և տարեկան արտադրում է 120 մլն ձու, 700 տոննա թոչնամիս:

Հայաստանի Հանրապետությունում, բացի նշված թոչնաբուծական խոշոր տնտեսություններից, գործում են նաև միջին և մանր ֆերմերային տնտեսություններ, հատկապես Աշտարակի, Էջմիածնի, Եղեգնաձորի, Արարատի տարածաշրջաններում:

Երևանի նախկին փորձարարական կայանի բազայի վրա ստեղծված «Արգո» թոչնաբուծական տնտեսությունը մասնագիտացված է երևանյան ցեղի հավերի, հնդկահավերի, բաղերի բուծման ուղղությամբ:

Այսպիսով, ներկայումս հանրապետության բնակչության ձվի և թոչնամսի հիմնական մատակարարները արդյունաբերական հիմունքներով գործող թոչնաֆաբրիկաներն են, որոնց հետագա ընդլայնումը պահանջում է տեղական արտադրության հատիկային կերերի ծավալների ավելացում:

4.4.5. ՄԵՂՎԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանը բարենպաստ պայմաններ ունի մեղվաբուծության զարգացման համար: Ուստի մեղվաբուծությունը դեռևս շատ հին ժամանակներից եղել է հայերի սիրած զբաղմունքը: Ավելին, ավանդաբար Հայաստանի գյուղերում մեղվաբույժներն ամենաբարգավաճ ընտանիք, հեղինակավոր դիրք ու զարգացած մտահորիզոն ունեցող նարդիկ են:

Պատմությունից հայտնի է, որ հայկական լեռնաշխարհի բնակիչները մեղվանցից ստանում էին ոչ միայն մեղր, մեղրամոմ, մայրակաթ, մեղվի թույն, ակնամոմ ու ծաղկափոշի, այլև մեղուներին օգտագործում էին որպես գյուղատնտեսական մշակաբույսերի փոշոտիչներ, ինչպես նաև որպես թշնամիների դեմ պայքարի միջոց:

<<Մուլտի>> կոնցեռնի <<Մուլտի Ազրո>> գիտարտադրական կենտրոնը ստեղծվել է 2003թ. Ծառուկյան ԳԱԿ ՍՊԸ-ի, Հայաստանի նախկին Մեղվաբուժական գիտարտադրական կենտրոնի և Կոտայքի մարզի մեղվաբուժական գիտարտադրական կայանի հետ միավորման միջոցով:

Ծառուկյան ԳԱԿ ՍՊԸ-ն ստեղծվել է 1989թ. Աժ պատգամավոր Գագիկ Ծառուկյանի կողմից, ընտանեկան միջոցների հաշվին: Տնտեսության նպատակը հետևյալն էր. զարգացնել անասնապահությունը Հայաստանում, հատուկ ուշադրություն դարձնելով այն տեսակներին, որոնք պատկանում են տեղական անասնատեսակների գենոֆոնդին և պահպանման կարիք ունեն:

Սկսած 1989 թվականից <<Մուլտի Ազրո>>-ն անընհատ հաջողություններ է գրանցում իր գործունեության բոլոր ոլորտներում:

Մայր Եղերավոր կենդանիների գլխարանակը 280-ից այժմ տարեկան հասնում է 2800-3000 զիվի: Հարկ է նշել, որ զարգացումը կատարվում է ոչ թե պարբերական գնումների, այլ սեփական հոտի բնական վերարտադրման միջոցով:

1991 թվականին ձեռք բերված 46 կովկասյան գորշ ցեղատեսակին պատկանող կովերի գլխարանակը ներկայում հասել է 680-ի, իսկ յուրաքանչյուր տնտեսական տարկա ստացված աճը որպես տոհմային մատղաշ վաճառվում է կարիքավոր տնտեսություններին շուկայականից 30 տոկոս ցածր արժեքով:

<<Մուլտի Ազրո>> գիտարտադրական կենտրոնի մեջ այլ համեմատաբար ոչ մեծ ձյուղը ձիաբուծությունն է: Ձիերի երամակում այժմ կան 52 անգիտական և արարական խառնածին ձիեր:

<<Մուլտի Ազրո>> ԳԱԿ-ի կաթի արտադրամասում օրական մշակվում է 8-10 տոննա կաթ, և արտադրվում են բարձրորակ կաթնամթերք՝ այդ թվում 9 տեսակի հայկական պանիր:

Բացի վերը նշվածներից <<Մուլտի Ազրո>>-ն ունի նաև 9000 քմ. Ընդհանուր տարածքով շերմոցային տնտեսություն, որտեղ արտադրվող լոլիկը, վարունգը բիբարն ու կանաչ լոբին ամբողջ տարին հասանելի են մեր համարաքացիներին:

<<Մուլտի Ազրո>> ԳԱԿ-ի մեղվաբուժական կենտրոնում այսօր կա ավելի քան 1000 մեղվարնտանիք, որից 450-ը գտնվում են Սյունիքի մարզի Կարձեւան գյուղի դեղին մեղվի փորձարարական բազայում են և ծառայում են այս տեսակի գենոֆոնդի պահպանմանը, զարգացմանը ու տարածմանը:

<<Մուլտի Ազրո>> գիտարտադրական կենտրոնը հաղիսանում է գյուղատնտեսության ոլորտում Հայաստանի առաջատար կազմակերպություններից մեկը:

Արդեն 20 տարի դիմամիկ զարգացող <<Մուլտի Ազրո>>-ն իր ձեռքբերումներով մեծապես նպաստում է բարձրորակ արտադրանքի մատակարարմանը Հայաստանի բնակչությանը և ներկրվող պարենամթերքները տեղական արտադրությամբ փոխարինմանը:

Այս, V-X դարերի հայոց պատմության մեջ վկայություններ կան, որ օտար զավթիների դեմ ազատագրական կողմներ մղելիս հայերն օգտագործել են մեղուներին:

Անդնդախոր կիրճերով կամ ստորոտներով անցնելիս՝ բարձր տեղերից նախ հակառակորդի հեծելազորի վրա են գլորել մեղուներով լցված քրոցներ (ծառի շիվերից գործած փեթակներ), որոնք խուճապի են մատնել նրանց, որից հետո միայն հանկարծակի անցել են հարձակման:

Մինչև Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալը (1828թ.) մեղվաբուծությունը զարգացել է շատ պարզունակ մերողներով: XIX դարի կեսերից մոմաթերթի արտադրությունը և մեղրաքամ սարքի ստեղծումը նոր թափ հաղորդեց մեղվաբուծության զարգացմանը:

Արդեն իսկ 1912թ. Հայաստանի ներկայիս տարածքում պահվել է 26 հազար մեղվաբնուանիք:

Մեղվաբուծությունն առավելապես զարգացում ապրեց անցյալ դարի 70-80-ական թվականներին: Դեռևս 1971թ. մեղվաբնուանիքների թիվը հասել էր 150 հազարի: Մասնագետների կարծիքով Հայաստանի Էնտոմոֆիլ մշակաբույսերի լիարժեք փոշոտման համար անհրաժեշտ է 250 հազար մեղվաբնուանիք:

Ազրարային բարեփոխումների առաջին տասնամյակում մեղվաբուծությունը նույնպես անկում ապրեց: Խոշոր գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների արագ լուծարման, այգիների տարածությունների կտրուկ կրծատման և մեղվաբուծության ոլորտում տոհմային աշխատանքի բացակայության պատճառով այս ճյուղը հասավ քայլայման եզրին: Բավական է նշել, որ 2003թ. վիճակագրությունը ցույց էր տալիս, որ Հայաստանում մնացել է մոտ 77 հազար մեղվաբնուանիք:

Տնտեսավարման նոր պայմաններում մեղվաբուծությունը գիտական հիմքերի վրա դնելու խելամիտ քայլ էր ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության մեղվաբուծական գիտական կայանի և «Նեկտար» գիտաքրթական միավորման մասնավորեցումը: Նոր սեփականատերը, հանձինս «Սուլտի-Ազրո» գիտաքրթական միավորում ՍՊԸ-ի, ոչ միայն պահպանեց այդ կազմակերպությունների գիտական ներուժը, այլև հզորացրեց նրա արտադրատեխնիկական կարողությունները: Ավելին, հետագա տարիներին «Սուլտի-Ազրո» ԳԱՄ ՍՊԸ-ն՝ մեղվի աշխատամիրությամբ օժտված գլխավոր տնօրեն Ռոզա Շառուկյանի գլխավորությամբ, սկսեց իր շուրջը համախմբել հանրապետության մեղվաբույծներին, որպես բարեգոր-

ծական ակցիա՝ մեղվարնտանիքներ և խորհրդատվություն տրամադրեց սոցիալապես անապահով ընտանիքներին: «Մոլտի-Ազրո»-ի կողմից համաֆինանսավորվում է մեղվաբուծության գիտահետազոտական աշխատանքները: Հատկապես մեծ ուշադրություն է դարձվում մեղուների հիվանդությունների և վնասատուների դեմ պայքարին և հայկական դեղին մեղվի գենոֆոնի պահպանությանը:

Ներկայումս հանրապետության մեղվարնտանիքների թիվը գերազանցում է 250 հազարը: Հայաստանի ծաղկաշատ լեռներից հավաքված նեկտարից ստացված մեղրը յուրահատուկ է իր գույնով, բույրով ու բուժիչ հատկություններով: Դեռևս որոշակի տեխնիկական դժվարություններ կան մեղրն արտերկրի շուկաներ արտահանելու ճանապարհին, որոնք առաջիկայում կհաղթահարվեն:

4.4.6. ԶԿՆԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի Հանրապետությունում ձկնաբուծության հարուստ փորձը կուտակվել է տասնամյակներ շարունակ այս ոլորտում իրականացված բազմաբնույթ գործունեության արդյունքում: Դեռևս անցյալ դարի 20-ական թվականների կեսերին Սևանի իշխանի արհեստական բազմացման և ձկնապաշարների լրացման նպատակով Կարճաղբյուրում և Գավառում հիմնադրվել են առաջին ձկնաբուծական տնտեսությունները, որոնց հետագայում միացան Սևանի և Լիճքի ձկնաբուծարանները: Վերջիններս տարեկան Սևանա լիճ էին բաց թողնում 7 մլն իշխանի, ավելի քան 100 մլն կողակի և 20 մլն ից ավելի սիզի մանրաձուկ և թթուներ²:

Ձկնաբուծության զարգացման հաջորդ փուլը սկսվեց 70 ական թվականներին, երբ զարկ տրվեց արդյունագործական ձկնաբուծությանը: Այդ տարիներին Արարատյան հարթավայրի ջրային պաշարները և ջրածածկ տարածքներն արդյունավետ օգտագործելու նպատակով հիմնադրվեցին մի քանի պետական ձկնաբուծական տնտեսություններ: Ընդ որում, արդյունագործական նպատակով բուծվում էր ոչ միայն բուսակեր ձկներ (սպիտակ և սև ամուր, սպիտակ և խայտաբղետ պնդաճակատ և այլն), այլև սառնորակ ջրերում բուծվող և կենդանական ծագմամբ կերերով սնվող ծիածանափայլ իշխան: Արդեն անցյալ դարի 80-ական թվականների կեսերին միայն Արմաշի, Սիսի և Եղեգնուտի լճակային տնտեսությունների ջրային մակերեսը կազմել է շուրջ 6,0 հազար հեկտար, իսկ

² Այս բաժնում օգտագործվել են գյուղատնտեսական գիտությունների դոկտոր Ա. Հովհաննիսյանի նյութերը:

ապրանքային ձկան (հիմնականում կարպ և ծածան) տարեկան արտադրության ծավալները՝ ավելի քան 5,0 հազար տոննա: Դրան զուգահեռ, Արարատյան հարթավայրի Տարոնիկ գյուղում գործարկված ձկնարուծարանում տարեկան արտադրվում էր գրեթե 100 տոննա բարձրարժեք ապրանքային ձուկ՝ ծիածանափայլ իշխան:

Հայաստանի Հանրապետությունում ձկնարուծության զարգացման երրորդ փուլը սկսվեց անցյալ դարի 90-ական թվականներից և համընկավ նախկին վարչական մասնական համակարգից շուկայական տնտեսության անցման և տնտեսական բարեփոխումների ժամանակահատվածին: Մասնավոր ներդրումների շնորհիվ ներկայումս հիմնվել մի շարք խոշոր ձկնարուծական տնտեսություններ, որոնք, ջրային պաշարների ռացիոնալ օգտագործման և տնտեսական ենթակառուցվածքների զարգացման միջոցով ծավալել են արդյունավետ գործունեություն: Այդ ձեռնարկություններից մի քանիսը արտադրական նշանակության լճակներից բացի գործարկել են կերերի արտադրության և ձկան վերամշակման արտադրանասեր: Երևան քաղաքում և հանրապետության ողջ տարածքում գործում է ձկան իրացման ընդարձակ ցանց, իսկ արտադրանքի որոշ մասն էլ իրացվում է արտերկրում:

Մասնավորապես, սառեցված, ինչպես նաև վերամշակված ձուկ և խավիար է արտահանվում Ամերիկայի Սիացյալ Նահանգներ, Վրաստանի Հանրապետություն, Ռուսաստանի Դաշնություն, Ուկրաինա, արաբական մի շարք երկրներ և այլն:

Վերջին տարիներին հանրապետությունում նկատվում է հատկապես բարձրարժեք ձկնատեսակների՝ իշխանի (սաղմոնների) և թառափազգիների արտադրության ծավալների կտրուկ աճ: ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության օպերատիվ տվյալներով Հայաստանի Հանրապետությունում ներկայումս տարեկան արտադրվում է 5,0-5,5 հազար տոննա ձուկ, որի 30-35 % -ը կազմում է բուսական, իսկ 65-70 % -ը՝ կենդանական ծագմամբ կերերով աճեցված ձկները:

Բուսական ծագմամբ կերերով մեր հանրապետությունում աճեցվող հիմնական ձկնատեսակներն են սպիտակ և խայտարդետ պնդաճակատները, սպիտակ և սև ամուրը, իսկ կենդանական ծագմամբ կերերով՝ Սևանի ամառային իշխանը, գեղարքունին, ծիածանափայլ իշխանը, կարմրախայտը և թառափազգիները:

«ԱԿՎԱՏԵԽԱՎՏՈՄԱՏԻԿԱ» ՓԲԸ

«Ակվատեխավտոմատիկա» ՓԲԸ-ն հիմնադրվել է 07.07.1996թ.: Ընկերության 100%-ի փայատերը և հիմնադրի տնօրենն է:

Ընկերության ձկնարուծական տնտեսությունները գտնվում են Հայաստանի Արարատի և Արմավիրի մարզերում: Ձկնարուծության համար օգտագործվում է արտեզյան հորերի ջրերը, որոնք առանձնանում են իրենց բացաղիկ մաքրությամբ, բրվածնով հագեցվածությամբ և ջրի ջերմաստիճանը ողջ տարին հաստատում է՝ 13-14° C: Այս հատկությունները նպաստում են ձկան արագ և տևական աճին՝ հանդիսանալով օպտիմալ՝ իշխանի աճեցման համար, ամրող տարվա ընթացքում: Արտեզյան ջրերի առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ այն իր բաղադրությամբ մոտ է խմելու ջրին և չի պարունակում հիվանդածին մանրէներ, սրանով խոր արակտիկայում բացառելով հիվանդությունների առկայությունը, հետևապես՝ դեղորայքի (անտիբիոտիկների) գործածումը:

արտադրած ձկան կերերով:

1998թ.- 1998 թվականին անգամ առաջին անգամ փորձնական նպատակով ինկորպորացիոն ճանապարհով ստացվեց բառակի մանրաձուկը: Հետազայտմ հենց այս ընկերության տնտեսությունում էր, որ առաջին անգամ կիրար միջոցով ստացվեց բառակի մասնակիությունը:

Կազմակերպությունն ունի իր մայրական կազմը: Սև խավիարի ստացումը հանդիսանում է հեռանկարային ծրագիր, քանի որ այն նորարարությունն է Հայաստանի Համրապետությունում և չունի մրցակից հայաստանյան ձկնարուծության մեջ:

Ընկերությունը հայաստանյան շուկայում ունի իրացման ծավալի 20%-ը: Ներկայում շուկայում ներկայանում է հետևյալ ապրանքատեսակներով.

Ընկերությանը հայաստանյան շուկայում բաժին է ընկնում իրացման ծավալի 20%-ը: Այն շուկայում ներկայանում է հետևյալ ապրանքատեսակներով.

- իշխան, ոսկեփայլ իշխան, (բարձ, բարմ սառեցված, սառը ապխտած և սառը ապխտած շերտատված ֆիլե ձերի մեջ)
- կարմրախայտ, Գեղարբունիք, (բարձ, բարմ սառեցված, սառը ապխտած և սառը ապխտած շերտատված ֆիլե ձերի մեջ)
- բառափ (բարձ, բարմ սառեցված, սառը ապխտած և սառը ապխտած շերտատված ֆիլե)
- Լորո
- Էշխանի և բառափի ձկնելիք

Ընկերության հիմնադրի տնօրենն Արկադի Գևորգյանը մանրամասն ուսումնասիրություններ է կատարել ձկնարուծության բնագավառում և օգտագործելով նոր մեթոդները՝ կատարել է ճիշտ ներդրումներ՝ նպաստելով ձկնարուծության զարգացմանը Հայաստանում:

Ընկերությունն իր արտադրանքը իրացման է ոչ միայն տեղական այլ նաև արտաքին այնպիսի շուկաներում, ինչպիսիք են Ռուսաստանի Դաշնությունը, Ուկրաինան, Վրաստանը, Ղազախստանը, ԱՄՆ-ն, Կանադան, Արարական Էմիրությունները և այլն:

Ընկերությունը մասնակցել է միջազգային և տեղական տարբեր ցուցահանդեսներին (ԱրմՊրոդբասպ, ՊանԱրմենիա,

որ 2009թ-ին «ԱրմՊրոդբասպ» ցուցահանդեսի ժամանակ ընկերության արտադրանքը արժանացել է «ՏԱՐՎԱ ԼԱՎԱԳՈՒՅՆ ՈՐՍԿԱ» մրցանակին:

Վերջին տարիներին հանրապետության ձկնաբուծարաններում փորձարկվել է նաև ճապոնական կարպ (կոյի) և աֆրիկական լոքո տեսակի ձկներ: Արդյունագործական բուծումը ցույց է տվել, որ դրանք ունեն աճման բարձր ինտենսիվություն, հնարավորություն են ընձեռում կրծատելու ապրանքային ձկան աճեցման տրածքները: Դեռ ավելին, ներկայումս «Ազգատեխն ավտոմատիկա» սահմանափակ պատասխանատվությամբ ընկերության կողմից ներդրվում է ապրանքային ձկների աճեցման ժամանակակից ինտենսիվ տեխնոլոգիա, ինչի շնորհիվ բազմակի անգամ կրծատվում է ջրի ծավալները՝ հնարավորություն ընձեռելով մեկ խորանարդ մետր ծավալով ջրում աճեցնել մինչև 200 կգ ապրանքային ձուկ:

Հարկ է նշել, որ վերջին տարիներին ոչ միայն նկատվում է ձկնաբուծական տնտեսությունների աճ, այլև ընդարձակվում է դրանց տեղակայման տարածքները՝ Արարատյան հարթավայրից տարածվելով դեպի նախալեռնային և նովյանիկ լեռնային տարածաշրջաններ:

Հատկանշական է, որ ներկայումս հանրապետության ձկնաբուծական ոլորտում նկատվում է կոռպերացման միտումներ:

Տնտեսությունները մանրաձկան և համակցված կերերի ձեռքբերման կամ ապրանքային ձկան իրացման գործառույթներն իրականացնում են համատաղ ուժերով:

Վերջին տասնամյակում ոչ միայն ընդլայնվել է հանրապետությունում արտադրվող ապրանքային ձկան տեսականին, այլև կտրուկ փոխական է բուսական և կենդանական ծագման կերերով աճեցվող ձկնատեսակների տեսակարար կշիռը: Այսպես, եթե նախկինում հանրապետությունում արտադրված ապրանքային ձկան ավելի քան 90 %-ը կազմում էին բուսակեր ձկները (հիմնականում կարպ և ծածան) և շնչին քանակություն եր կազմում ծիածանափայլ իշխանը, ապա այժմ այդ հարաբերակցությունը կտրուկ փոխական է հօգուտ կենդանական կերերով սնվող բարձրարժեք ձկնատեսակների՝ սաղմոնազգիների և թառափազգիների:

Հայաստանի Հանրապետության բնական և արհեստական ջրածածկ տարածքներում ներկայումս հանդիպում են գրեթե 40 ձկնատեսակներ և դրանց ենթատեսակներ, որոնցից արդյունագործական նպատակներով օգտագործվում են շուրջ 15-ը:

Այսօր հանրապետությունում արդյունագործական նպատակներով հաջողությամբ բուծվում են մեր տարածաշրջանի համար էնդեմիկ չհամարվող այնպիսի

ձկնատեսակներ, ինչպիսիք են սպիտակ և սև ամուրը, սպիտակ և խայտաբղետ պնդաճակատը, թիաքիթը, ճապոնական կարպը (կոյի), աֆրիկյան լոքոն, իսկ թառափազգիներից՝ սիրիոյան և ոուսական թառափաները: Վերջիններս, ինչպես նաև սաղմոնազգիները (ծիածանափայլ և ոսկեփայլ իշխան, գեղարքունի, կարմրախայտ և այլն) կազմում են հանրապետությունում արտադրվող ապրանքային ձկան շուրջ 70 % -ը:

Համաձայն Սիացյալ Ազգերի Կազմակերպության՝ պարենի և գյուղատնտեսության համաշխարհային կազմակերպության տվյալների՝ վերջին տարիներին մարդկանց սննդում կտրուկ ավելացել է ձկան և ձկնամթերքի տեսակարար կշիռը:

Նման միտումներ են նկատվում նաև մեր հանրապետությունում: Այդ գործոնը լուրջ խթան է հանդիսացել ոչ միայն արդյունագործական ձկնաբուծության արտադրական ծավալների ավելացման, այլև հանրապետության նորանոր տարածաշրջաններում ձկնաբուծական տնտեսությունների հիմնադրման համար: Թերևս դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ ձկնաբուծական տնտեսություններ են տեղակայված հանրապետության բոլոր մարզերում:

Ըստ 2009թ. օպերատիվ տվյալների, հանրապետությունում առկա են 234 ձկնաբուծական տնտեսություններ, որոնցից 183-ը կամ 78,2 % -ը գործում են միայն ՀՀ Արմավիրի և Արարատի մարզերում:

Լճակային ձկնաբուծական տնտեսությունների ընդհանուր ջրային մակերեսը կազմում է 2677 հեկտար, որից 1860,7 հեկտարը կամ գրեթե 70 %-ը գտնվում է ՀՀ Արարատի, իսկ 722 հեկտարը կամ շուրջ 27 %-ը՝ ՀՀ Արմավիրի մարզում: Ըստ ջրային ավազանի մակերեսի, հանրապետության ամենախոշոր 4 ձկնաբուծական տնտեսությունները միասին զբաղեցնում են 2000 հա ջրային մակերես կամ ընդհանուր ջրային տարածքի 74,7 %-ը: Մնացած ձկնաբուծական տնտեսությունների ընդհանուր մակերեսը կազմում է 677 հա կամ յուրաքանչյուր տնտեսության միջին մակերսը կազմում է մոտ 3,0 հա:

Ներկայումս հանրապետությունում արդյունագործական ձկնաբուծության նպատակով օգտագործվող յուրաքանչյուր հեկտար ջրային մակերեսից ստացվում է միջին հաշվով 1,96 տոննա ապրանքային ծուկ: Իհարկե, այս ցուցանիշը տարբեր է ձկնաբուծական ուղղություն ունեցող տնտեսություններում տարբեր է: Այսպես, այս լճակային տնտեսություններում, որտեղ հիմնականում բուծվում են ջերմասեր,

բուսական կերերով սնվող ձկնատեսակներ, 1 հեկտարի հաշվով ստանում են առավելագույնը 300 կգ ծուկ, մինչդեռ սառնորակ ջրով ապահոված ջրավազաններում բուծվող սաղմոնազգիների և թառափազգիների ելքը 1 հեկտարի հաշվով կազմում է մինչև 100 տոննա:

Այդուհանդերձ անհրաժեշտ է նշել, որ ձկնաբուծական տնտեսությունների ջրային մակերեսի միավորից ստացվող ապրանքային ձկան քանակությունը դեռևս բավականին ցածր է: Հաշվարկները ցույց են տալիս, որ հանրապետության ձկնաբուծական տնտեսությունների տնօրինության տակ գտնվող ջրային մակերեսների ռացիոնալ օգտագործման դեպքում հնարավոր է ներկայումս արտադրվող ապրանքային ձկան ծավալներն ավելացնել առնվազն 5 անգամ:

Այնուամենայնիվ տեղին է փաստել, որ ձկնաբուծությունը մեր հանրապետությունում հանդիսանում է բավականին եկամտաբեր ոլորտ՝ նույնիսկ ջրային պաշարների օգտագործման ներկայիս պայմանների դեպքում:

Հաշվարկները ցույց են տալիս, որ պարենային ձկան տարեկան համախառն արտադրանքի արժեքը կազմում է շուրջ 6,0 մլրդ դրամ: Փաստորեն, ձկնաբուծության նպատակով օգտագործվող ջրածածկ տարածքի յուրաքանչյուր հեկտարի հաշվով արտադրվում է 2,24 մլն դրամի պարենային ծուկ: Սա մեղմ ասած՝ շատ համեստ ցուցանիշ է: Ավելին, հատուկ ջրավազաններում աճեցվող սաղմոնազգիների և թառափազգիների համախառն արտադրանքը 1 հեկտարի հաշվով հասնում է մինչև 100,0 մլն դրամի: Ակնհայտ է, որ Հայաստանում պարենամթերքի արտադրության ոչ մի ոլորտ միավոր մակերեսից չի կարող ապահովել համախառն արտադրանքի համանման արժեք, ինչպես ձկնաբուծությունը: Եթե նկատի ունենանք նաև այն հանգամանքը, որ ձկնաբուծության նպատակով օգտագործվում է ոչ բերրի, նույնիսկ գյուղատնտեսության համար ոչ պիտանի տարածքները, ապա այս ոլորտը առանձնանում է բարձր մրցակցային առավելություններով:

5. ԱԳՐՈՎԵՐԱՍՉԱԿՈՂ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի պայմաններում ագրովերամշակող արդյունաբերությունը գյուղատնտեսության զարգացման լրկոմուտիվն է: Դեռևս խորհրդային տարիներին համակարգում գործում էին արտադրական մեծ հզորություններով ձեռնարկություններ, որոնց արտադրած կոնյակները, գինիները, պահածոները և հյութերը բարձր պահանջարկ էին վայելում:

1991թ. հետո, ագրարային բարեփոխումների առաջին փուլում, Հայաստանը հայտնվեց շրջափակման պայմաններում և ագրովերամշակող արդյունաբերության ձեռնարկությունները հիմնականում դադարեցրեցին իրենց գործունեությունը: Տնայնագործական վերամշակումն այդ տարիներին ավելի մեծ ծավալների հասավ:

Սակայն սկսած 1998 թվականից, մասնավոր հատվածի լրացուցիչ ներդրումների և միջազգային կազմակերպությունների աջակցությամբ, զգալիորեն բարելավվեց սննդի վերամշակող արդյունաբերության վիճակը: Այսպես, ՀՀ կառավարության գործուն միջամտությամբ 1999թ. պտուղքանշարեղեն վերամշակող 4 ընկերություններ՝ Արարատի, Արտաշատի, Արմավիրի պահածոների և Արմավիրի գինու գործարաններն ընդգրկվեցին շվեյցարական ԱՆԴՐԵ ընկերության կողմից լոլիկի մածուկի և պտղախյուսի ասեպտիկ փաթեթավորման սարքավորումների տրամադրման ծրագրում: Ծրագրի իրականացմանը նպաստեցին Լինսի հիմնադրամն ու ԱՄՆ ԳԴ ՍՍԾ-ը: Ստացվեց համատեղ՝ շուրջ 6 մլն ԱՄՆ դոլարի վարկային ծրագիր: Այն հանրապետությունում առաջիններից էր վերամշակող ընկերությունների շարքում և աննախադեպ՝ միջոցների մեծության առումով: Իրականացված միջոցառումների արդյունքում այդ տարի մթերվեց ու վերամշակվեց շուրջ 40 հազար տոննա բանցարեղեն՝ նախորդ տարվա 4 հազար տոննայի դիմաց:

Ծրագրի իրականացմամբ լուծվեց ոչ միայն լոլիկի, այլև ծիրանի, խնձորի ու դեղձի գնումների ու վերամշակման խնդիրը: Համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում նշված ընկերությունները կարողացան կարգավորել նաև արտահանման ու իրացման խնդիրները, ստեղծեցին սեփական շրջանառու միջոցներ՝ հումք գնելու համար: Հաջորդ տարիներին նմանատիպ սարքավորում ձեռք բերեցին նաև այլ ընկերություններ:

Խոշոր ներդրումներից կարելի է նշել նաև Պեռնո Ռիկար ընկերության կողմից ներդրված 30 մլն դոլարը կոնյակագործության ոլորտում, ֆրանսիական

Կաստել ընկերության կողմից՝ 18 մլն դոլարը՝ գարեջրի և հանքային ջրի արդյունաբերությունում, ավելի քան 10 մլն դոլարը՝ հայ-կանադական Գրանդ-Տորակո, հայուսական Գրանդ-քենդի և հայ-հունական Մասիս-տորակ ու Կոկա-կոլա ընկերություններում։ Խոշոր ներդրումների հաշվին նոր տեխնոլոգիաներ են ներդրվել և վերազինման աշխատանքներ կատարվել «Եվրոբերմ» ՓԲԸ-ում, «Թամարա ֆրուր» ՍՊԸ-ում, «Երևանի գինու, օղու, կռնյակի կոմբինատ», «Գրեյթ վելլի», «Վելի ալկո», «Ա.Կ.Զ.», «Արտաշատ վինկոն», «Արտաշես», «Զերմուկ գրուպ», «Բջնի», Երևանի «Չովք», «Երևանի գարեջուր», «Աշտարակ կաթ», «Գեղարդ», «Լինդա» և բազմաթիվ այլ ընկերություններում։

Համակարգի զարգացմանը մեծապես նպաստել են Համաշխարհային բանկը և Գյուղատնտեսության զարգացման միջազգային հիմնադրամը (IFAD) Սիցազգային զարգացման գործակալությունը, որոնց միջոցներով և ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության կողմից մշակված «Հայաստանի Հանրապետության մարզերում փոքր ու միջին ձեռնարկատիրության զարգացմանը գյուղատնտեսական ներուժի օգտագործման արդյունավետության բարձրացման հայեցակարգի» շրջանակներում տրամադրված շուրջ 8 մլն ԱՄՆ դոլարի վարկային միջոցների, միջազգային այլ կառույցների ու ֆինանսական հիմնադրամների, ինչպես նաև սեփական ներդրումների շնորհիվ միայն վերջին 2 տարիներին ստեղծվել կամ վերազինվել են պահածոների, գինեգործության, պանրի, կաթնամթերքի ու մսամթերքի արտադրությամբ զբաղվող ավելի քան 170 փոքր և միջին ձեռնարկություններ։

Եթե ընդամենը 8-10 տարի առաջ աշխատում էին գյուղատնտեսական հումք վերամշակող 7 պահածոների, 12 գինեգործության և մի քանի կաթի ու մսի վերամշակման ընկերություններ, ապա այսօր գործում են վերագործարկված կամ նոր ստեղծված շուրջ 30 պահածոների, 40 գինեգործական, ավելի քան 250 կաթի, 70 մսամթերքի և 4 ծխախոտի վերամշակման ընկերություններ։

Վերամշակման համակարգի գործունեության ակտիվացումը և արտահանման ծավալների համեմատական ավելացումը որոշակիորեն նպաստել է գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացման հիմնախնդրի մեղմացմանը և գյուղացիական տնտեսությունների ապրանքայնության մակարդակի բարձրացմանը։

Ազրովերամշակող արդյունաբերության կայուն զարգացման մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ համակարգի ձեռնարկությունները սկսել են երկարաժամկետ պայմանագրային փոխհարաբերություններով աշխատել գյուղա-

ցիական և ֆերմերային տնտեսությունների հետ, ինչը գյուղատնտեսական հումքի իրացման, արտադրության ճիշտ կազմակերպման և արտադրության ծավալների ավելացման կայուն երաշխիք է:

Հարկ է նշել, որ 2007թ. մթերվեց շուրջ 144 հազ. տոննա խաղող և 72 հազ. տոննա պտուղբանջարեղեն, որոնց ծավալները 1998 թվականի համեմատությամբ համապատասխանաբար աճել են 3.5 և 5.5 անգամ: 2008-2009թթ. համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի հարուցած դժվարությունների հետևանքով մթերումների ծավալները նկատելիորեն կրճատվել են (աղյուսակ 18):

Աղյուսակ 19

**ՀՀ վերամշակող արդյունաբերության ձեռնարկությունների կողմից
1998-2009թթ. կատարված պտղի, բանջարեղենի
և խաղողի գնումների ծավալները**

(տոննա)

Տարին	Պտուղ ընդամենը	Բանջարեղեն ընդամենը	Խաղող ընդամենը
1	2	3	4
1998թ.	9077	4200	41938
1999թ.	12198	39226	50300
2000թ.	21003	39440	50714
2001թ.	10248	26142	37032
2002թ.	5900	52065	47026
2003թ.	4362	96570	50947
2004թ.	4394	35806	79539
2005թ.	20715	42925	95592
2006թ.	12789	67563	106055
2007թ.	14844	57111	144389
2008թ.	19406	38999	137356
2009թ.	11255	32309	127740

Խորհրդային տարիներին Հայաստանի սննդի վերամշակման արտադրանքը, այն է՝ կռնյակ, գինի, տոմատի մածուկ, պտուղ-բանջարեղենի պահածոներ, հիմնականում սպառվում էր Խորհրդային Սիությունում: Ներկայումս ընդլայնվել է սպառման շուկաների աշխարհագրությունը: Այդ միտումը զարգացնելու համար լուրջ աշխատանքներ են իրականացվում արտադրանքի որակի բարձրացման, ապ-

բանքային տեսքի բարելավման, ստանդարտացման և սերտիֆիկացման ուղղությամբ: Այդուհանդերձ, սննդի վերամշակման կարողությունները չեն բավարարում հանրապետության՝ գյուղատնտեսական հումքի արտադրության պոտենցիալին, ուստի շահութաբեր այս ոլորտում ներդրումների ավելացումը, փոքր և միջին ձեռնարկատիրության զարգացումը կարևորագույն առաջնահերթություններից մեկն է:

Աղյուսակ 20

Պտղի, բանջարեղենի և խաղողի վերամշակման ծավալները Հայաստանում

Արտադրամիք տեսակը	Զավիր միավոր	1986- 1990թթ. միջինը	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Պահածոներ, ընդամենը	հազ. պայմ. տուփ	419156	39865	53524	100220	47150	91920	98860	96100
	%	100.0	9.51	12.77	23.91	11.25	21.93	23.59	22.93
այդ թվում՝ բանջարեղենի	հազ. պայմ. տուփ	143330	22705	45370	92872	38839	43120	66160	59000
	%	100.0	15.84	31.65	64.8	27.1	30.08	46.16	41.16
պտղի	հազ. պայմ. տուփ	275826	17160	8114	7348	8311	48800	32700	37100
	%	100.0	6.22	2.94	2.66	3.0	17.69	11.86	13.45
Խաղողի գինի	հազ. դալ	4636	639	654	204	232	242.5	383	365
	%	100.0	13.78	14.11	4.4	5.0	5.23	8.26	7.87
Ծամպայն գինի	հազ. դալ	229	58.0	62.0	67.0	57.0	52.0	54.3	57.9
	%	100.0	25.33	27.07	29.26	24.89	22.71	23.71	25.28
Կոնյակ	հազ. դալ	1119	503	606	722	710	879	906	1408
	%	100.0	44.95	54.16	64.52	63.45	78.55	80.97	125.83

Գինու և կոնյակի արդյունաբերությունը Հայաստանի տնտեսության առավել կարևոր ճյուղերից է: Թեև հայկական գինեգործությունը սկիզբ է առել անտիկ ժամանակներից, սակայն երկրում արդյունաբերական գինեգործությունը սկսվել է 1870-ականներին: Կոնյակի արդյունաբերությունը ստեղծվել է 1887թ.-ից: Դրանից կարճ ժամանակ անց, իր անզուգական համուհոտի և որակական այլ հատկանիշների շնորհիվ, հայկական կոնյակը հասավ Եվրոպա՝ դիվանագիտական ճաշերի և բարձրաշարիկ ընդունելությունների համար:

Խորհրդային ժամանակներում հայկական գինեգործությունն ու կոնյակագործությունը մեծ զարգացում ապրեցին: Տեղական արժեքավոր հումքի և նոր տեխնոլոգիաների օգտագործման շնորհիվ հայկական կոնյակն ու գինին

միջազգային համտես-ցուցահանդեսներում արժանանում են մեղալների ու մրցանակների:

Պտուղ-քանջարեղենի վերամշակման արդյունաբերությունը ևս կարևոր ճյուղ է ազրոպարենային համալիրում: Հայկական ջեմերը, հյութերը, տոմատի մածուկը, բանջարեղենի մարինադմերը բարձր պահանջարկ են վայելում թե՛ հայրենական և թե՛ արտասահմանյան շուկաներում: Հատկապես ծիրանի և դեղձի մուրաքաները, ջեմերն ու հյութերն աչքի են ընկնում արտակարգ համով: Բացի հիանալի համուհուսից, ավանդական տեխնոլոգիաներով պատրաստվող ընկույզի, թզի, այլ մրգերի ու հատապտուղների պահածոները սննդարար ու բուժական արժեքավոր հատկություն ունեն:

Կարի վերամշակման մեջ ամենամեծ բաժինը պանրի արտադրությանն է: Հայաստանում արտադրվում է պանրի ավելի քան 30 և կաթնամթերքի ավելի քան 80 տեսակ: Ներկայումս հայկական կոնյակը, գինին, պահածոն ու պանիրը արտահանվում են ԱՊՀ և Եվրոպայի երկրներ, Մերձավոր Արևելք և ամերիկյան մայրցամաք:

6. ԱԳՐՈՊԱՐԵՆԱՅԻՆ ՈԼՈՐՏԻ ԱՌԱՋԱՏԱՐ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՐԱՐԱՏ ԿՈՆՅԱԿԻ ԳԻՆՈՒ-ՕՂՈՒ ԿՈՄԲԻՆԱՏ

Երևանի ամենագեղատեսիլ վայրերից մեկում՝ Հրազդանի կիրճում է գտնվում Երևանի Արարատ կոնյակի-գինու-օղու կոմբինատը։ Հայ մեծանուն ճարտարապետ Ռաֆայել Խորայելյանի հեղինակած այս վեհաշուր կորողի պատերի ներսում արտադրվում է հանրահայտ հայկական կոնյակը, արևարույր գինին ու բյուրեղյա մաքրության օղին։

Դեռև XVI դարում այս տարածքում պարսիկ Ֆահրադ խանը կառուցում է Երիվանի բերդը։ Երիվանի բերդը զբաղեցնում էր քաղաքի մեծ մասը և ծառայում էր որպես կենցաղային-մշակութային կենտրոն։

1858թ. տեղի է ունենում երկրաշարժ, որի հետևանքով տարածքը ավերվում է։ Մի քանի տարի անց՝ 1865 թվականին, 1-ին գիլդայի վաճառական Ներսես Թափրյանցը, գնում է նախկին Երիվանի բերդի տարածքը և այն օգտագործում գինու և կոնյակի արտադրության կազմակերպման նպատակով։

Կոնյակի արտադրությունը Ներսես Թափրյանցը ձեռնարկել է իր հորեղբոր տղայի, ոռոսական կայսրությունում կուտուրական խաղողագործության և գինեգործության հիմնադիրներից մեկի, 1892թ. Սանկտ-Պետերբուրգում հրատարակվող «Գինեգործության տեղեկագիր» պատկերազարդ, ծավալուն ամսագրի հիմնադիր և անփոփոխ խմբագիր, հետազայտ Օդեսայի խաղողագործության և գինեգործության գիտահետազոտական ինստիտուտի հիմնադիր-տնօրեն՝ Վասիլի Թափրովի խորհրդով և մասնագիտական օգնությամբ։

Կոնյակագործության պատմությունն ունեցել է ինչպես բեկումնալի գարգացման, այնպես էլ ամկման փուլեր։ Արտադրանքի արտահանման հետ կապված որոշ դժվարությունների պատճառով Ներսես Թափրյանցը 1898թ. գործարանը վարձակալության է տալիս, իսկ արդեն մեկ տարի անց՝ 1899թ. վաճառում է «Նիկոլայ Շուստով և որդիներ» ընկերությանը։

«Նիկոլայ Շուստով և որդիներ» ընկերությունը, հիմնադրվելով դեռև 1863թ., արդեն 70-ական թվականներին իր ձեռքն էր վերցրել ցարական Ռուսաստանի ալկոհոլային շուկայի 80 %-ը և դարձել անգամ ցարական տան մատակարարը։

Հայկական կոնյակների ինքնատիպությունը և բարձր որակը ձեռք է բերվել հայտնի մասնագետներ Սկրտիչ Մուսինյանցի, Կիրիլ Սիլենկոյի, Մարգար

Սեղրակյանի, Հայաստանի ԳԱ ակադեմիկոս Լ. Մ. Զանփոլաղյանի երկարամյա տքնաժան աշխատանքի շնորհիվ:

Պատահական չէ, որ հայտնի քաղաքական գործիչ, Անգլիայի վարչապետ Ուինսթոն Չերչիլն ասում էր. «Երբեք մի ուշացեք ճաշից, ծխեք հավայան սիգար, ըմպեք հայկական կոնյակ և դուք միշտ առողջ կլինեք»:

1920-1989թթ. Երևանի Արարատ կոնյակի-գինու-օղու կոմքինատը զարգացման բարձր մակարդակի էր հասել, սակայն Խորհրդային Միության փլուզումից հետո այն գտնվում էր լրված վիճակում:

2002 թվականին Երևանի Արարատ կոնյակի-գինու-օղու կոմքինատը գնեց «Մոլտի Գրուպ» կոնցենտրի հիմնադիր-նախագահ Գագիկ Ծառուկյանը: Նա շրջադարձային էր այս ձեռնարկության համար, քանի որ նպատակային ներդրումների արդյունավետ կառավարման արդյունքում այն նորից վերածնվեց:

Ահավասիկ, 2002-2004թթ. գործարանի վերակառուցման և վերանորոգման համար կատարվեցին խոշոր ներդրումներ: Զերք բերվեց շշալցման նոր հոսքագիծ, պատրաստվեցին բազմաթիվ կաղնե տակառներ, վերականգնվեցին ավանդական բաղադրատոմսներն ու տեխնոլոգիաները: Հին ձեռագրերի թանգարանային նմուշների և ընտանեկան արիսիվների օգնությամբ ուսումնասիրվեց և օգտագործվեց մասնագետների ու տեխնոլոգների փորձը:

Լեզենդի համաձայն՝ երբեմն լույսի ճառագայթներից լուսավորում են ստորգետնյա ուղիները, և հրեշտակներն իջնում են երկնքից անտեսանելի ուղիներով: Հրեշտակները դիպչում են յուրաքանչյուր տակառին և մի կում փորձելով՝ վերջինիս հաղորդում անկրկնելի, նրբագեղ համ և բուրմունք:

Ահա այստեղից է առաջացել «հրեշտակների բաժին» հայտնի ֆրանսիական արտահայտությունը: Մառանի այսպիսի առեղծվածային մթնոլորտում է հասունանում Երևանի Արարատ կոնյակի-գինու-օղու կոմքինատի տակառների կոնյակն ու գինին: Այցելելով մառան՝ խսկապես զգում ես երկնային գերբնական ուժի ազդեցությունը, որը ստիպում է մի պահ կտրվել առօրյա կյանքից և ըմբոշխնել գիներույր մթնոլորտը:

Ուսւ հայտնի գրող Մաքսիմ Գորկին, լինելով Երևանի Արարատ կոնյակի-գինու-օղու կոմքինատի մառանում, համտեսելով անմահական գինիներն ու կոնյակը, տպավորությունների մատյանում գրել է. «Ավելի հեշտ է բարձրանալ

Սրանում ամեն բանից առավել արև կա: Ողջակեցություն ամենեցուն, ովքեր կարողանում են այսօրինակ ընպելիք պատրաստել ու դրանով արբեցական շերմություն ներգործել մարդկանց մարմինների և հոգինների մեջ»:

Հայկական կոնյակի փառքի մասին վկայում են միջազգային համտեսներում, ցուցահանդեսներում և մրցույթներում շահած բազմաթիվ բարձրագույն պարզեցները, պատվավոր դիպլոմները, արծաթե, ոսկե մեդալները: Բայց առավել ցայտուն կերպով հայկական կոնյակի փառքի մասին խոսում է Երևանի Արարատ կոնյակի-գինու-օղու կոմբինատի արտադրանքի աշխարհագրությունը: Այսօր այդ ձեռնարկության տեսականին կարելի է տեսնել ԱՄՆ-ի, Եվրոպայի և ԱՊՀ բոլոր երկրների շուկաներում:

2006թ. Երևանի Արարատ կոնյակի-գինու-օղու կոմբինատն արժանացել է մեծ պատվի՝ դառնալով Կրեմլի պաշտոնական մատակարարը:

ԵՐԵՎԱՆԻ ԿՈՆՅԱԿԻ ԳՈՐԾԱՐԱՆ

Լեզենդ դարձած իրականություն, գրեթե այսպես կարելի է քննութագրել հայկական կոնյակագործության պատմությունը, որի արդյունքերական շրջանը սկիզբ է առնում 1887 թվականին, երբ առաջին դասի վաճառական Ներսես Թաիրյանը, հետևով ավանդական ֆրասիական՝ Շարանտական թորման նրբություններին, առաջին անգամ Հայաստանում արդյունաբերական մասշտարով թորեց գինի, որը հետագայում հայ կոնյակագործ-վարպետների շնորհիվ կոչված էր դառնալ կոնյակ: Շուտով Հայկական կոնյակի փառքը նվաճում է նոր հորիզոններ, իսկ 19-րդ դարի վերջին թաիրյանական արտադրանքը մեծ ուշադրության է արժանանում ոչ միայն Հայաստանում, այլև նրա սահմաններից դուրս: 1898 թվականին հանրաճանանչ ոռուսական արևտրա-արդյունաբերական «Ն.Լ. Շուտով և որդիներ» ընկերությունը, որը արդեն հանդիսանում էր մի շարք արտադրությունների սեփականատեր, վարձակալում է Թաիրովի գործարանը, իսկ այնուհետև 1899 թվականին գնում է գործարանը: Շուտովի օրոք, 1902 թվականին, մեծն վարպետ Մկրտիչ Մուսինյանցի կողմից ստեղծվում է առաջին հայկական տեսակավոր կոնյակը՝ «Ֆին Շամպայն Ընտիրը», որը 1907 թվականին Ֆրանսիայի Բորդո քաղաքում նվաճեց բոռնզե մեդալ: Այդ նախադեպը նշանավորեց հայկական կոնյակի փառքի արշալույսը: Հետագայում, 1920 թվականին ընկերությունը ազագայանացվեց: Երկրորդ Համաշխարհին Պատերազմից հետո Սովետական

Կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ առանձնացնել և ընդլայնել կոնյակագործությունը, ինչի արդյունքում 1953 թվականին շահագործման հանձնվեց Երևանի կոնյակի գործարանի նոր շենքը, որը ներդաշնակորեն լրացնում է մայրաքաղաքի համայնապատճերը և իր ամուր պատերի ներքո պահպանում է լեզենդար կոնյակի լեզենդար ավանդույթները: Այստեղ ստեղծվում են այնպիսի կոնյակներ, ինչպինիք են Անին, Վասպուրականը, Ախրամարը, Տոնականը, Նահրին, Էրեբունին և այլն: 1998 թվականին գործարանը միանում է միջազգային համբավ վայելող ֆրանսիական **Պետոն** ՈՒԿար խմբին, իսկ մեկ տարի անց՝ 1999-ին սեփականաշնորհվում այդ ընկերության կողմից, նշանավորելով գործարանի զարգացման նոր՝ շրջադարձային փուլը: Ամենակարևոր ձեռքբերումներից մեկը հայկական կոնյակի արտադրությունը օրենսդրորեն կարգավորելու էր: «Խաղողի հումքով ոգելից խմիչքների մասին» ՀՀ օրենքով իրավաբանորեն հստակեցվեց, թե ինչպիսի պահանջների պետք է համապատասխանի արտադրանքը, որ կարողանա կրել «Հայկական կոնյակ» անվանումը: Իրավական դաշտ և երկարաժամկետ փոխշահավետ հարթություն տեղափոխվեց համագործակցությունը խաղողագործների հետ, ներդրվեց նոր շշալցման համակարգ, վերաբացվեց տակառագործական արտադրամասը, զգալիորեն ընդլայնվեց արտահանման աշխարհագրությունը, 2008 թվականին վերաբացվեց ԵԿԳ-ի լաբորատորիան՝ հագեցաց ժամանակակից եզակի սարքավորումներով, 2009 թվականին Տավոշի մարզի Բերդ քաղաքում գտնվող գործարանի մասնաճյուղը համալրվեց թորման արտադրամասով:

Այսօր Երևանի Կոնյակի գործարանի արտադրանքը կազմում է 7 կոնյակ զանգվածային վաճառքի շուկայում և 4 բացառիկ կոնյակ, որոնք արտադրվում են սահմանափակ քանակներով:

Պետոն ՈՒԿար խմբի մուտքը Հայաստան որոշիչ դեր խաղած նաև կոնյակի արտադրությունն առնչվող պայամները իրավական դաշտ տեղափոխելու գործում: 1999 թվականին Երևանի կոնյակի գործարանի նախաձեռնությամբ մշակվեց և ընդունվեց **Պետական Ստանդարտ**, որը հստակ ամրագրում է այն պահանջներն ու չափանիշները, որոնց պետք է համապատասխանի «Հայկական կոնյակ» պիտակավորմամբ արտադրանքը: Ինչպես նշվեց, այսօր գործում է նաև օրենք, որը խիստ կանոնակազում է կոնյակի արտադրության համար նախատեսված հումքը, հստակ ամրագրելով արտադրության համար թույլատրելի խաղողի տեսակմերը:

Հարկ է նշել, որ Երևանի կոնյակի գործարանը ողջ տարվա ընթացքում

պայմագրային հիմունքներով համագործակցում է գյուղացու հետ՝ տրամադրելով անվճար մասնագիտական խորհրդատվություն, և գյուղացու համար շահավետ պայմաններով ապահովում բարձրորակ բուժանյութերով: Նման միջոցառումները թույլ են տալիս վերահսկել խաղողի որակական հատկանիշները նաև մինչև բերքահավաքը:

Երևանի կոնյակի գործարանի արտադրանքի 92 % արտահանվում է աշխարհի 25 երկրներ:

«ՎԵԴԻ ԱԼԿՈ» ՍՊԸ

Հայրենական զինեգործական արտադրության առաջատարներից է «Վեդի Ալկո» ընկերությունը, որի հիմնադիր նախագահը Մանվել Ղազարյանն է:

«Վեդի Ալկոն» ներ

առում է երեք խոշոր ընկերություններ՝ «Գետափի զինու գործարանը»՝ հիմնադրված 1938թ-ին, «Վեդու զինու գործարանը»՝ հիմնադրված 1956թ-ին և «Վեդի» ՍՊԸ՝ հիմնադրված 1994թ-ին:

«Վեդի Ալկոն» արտադրում է ավելի քան 50 անուն ոգելից խմիչքներ՝ ցորենի և մրգային տարբեր օլիներ, ավանդական տեխնոլոգիաներով պատրաստված դասական հայկական կոնյակներ, շամպայններ և ավելի քան 20 տեսակի չոր, կիսաչոր, քաղցր, կիսաքաղցր, բնդեցված բարձրորակ զինիներ, որոնցից առավել մեծ պահանջարկ են վայելում «Գետափ Վերնաշեն»-ն ու «Արենին»:

Ընկերության արտադրանքի բարձր որակը պայմանավորված է ժամանակակից տեխնոլոգիաների ներդրմամբ, արտադրական գործընթացների մշտական հսկողությամբ, տեղական սորտերի խաղողներից ստացված բարձրորակ զինենյութերով և, ինչ խոսք, որակյալ մասնագետներով: Այս ամենի շնորհիվ այսօր «Վեդի Ալկոն» ցանկալի անուն է ոչ միայն Հայաստանում, այլև մեր երկրի սահմաններից դուրս. անուն, որից շոյվում է բարձրաճաշակ մարդկանց քիմքը, պայծառանում է երևակայությունը:

«Վեդի Ալկո» մակնիշը կրող զինիներն արտահանվում են Ռուսաստանի Դաշնություն, ԱՄՆ, Հոլանդիա, Ֆրանսիա, Լիբանան, Ռումինիա, Բելառուս, Մերձբալթյան երկրներ և այլուր: Ավելորդ չեն նշել, որ Մոսկվայի, Սանկտ Պետերբուրգի, Սոչիի և Տոկիոյի միջազգային համտես-մրցույթներում ընկերության արտադրանքն արժանացել է ոսկե, արծաթե և բրոնզե ավելի քան 90 մեդալների:

«ԳԵՏՆԱՏՈՒՆ» ՍՊԸ

«Գետնատուն» ՍՊԸ-ն (գինու մառանը) հիմնադրվել է 1991 թվականին՝ գործարար Աղասի Բաղդասարյանի և իր ընտանիքի անդամների նախաձեռնությամբ:

Ընկերությունը գտնվում է Երևան-Գորիս մայրուղու վրա, Եղեգնաձոր քաղաքի մուտքի մոտ: Նորաստեղծ կառույց գինու գործարանը 1999 թվականից կազմակերպեց Արենի սորտի խաղողից բնական գինիների արտադրություն՝ կիրառելով հայկական ավանդական և դասական մեթոդները:

Վայոց Զորի մարզի լեռնային հարթավայրի հյուսիս արևելյան մասում, ծովի մակերևույթից 1400-ից 1450 մետր բարձրության վրա Վերմաշեն և Աղավնաձոր գյուղերում «Գետնատուն»-ը ձեռք բերեց հողատարածքներ և հիմնեց խաղողի այգիներ: Գյուղացիական տնտեսություններում և սեփական այգիներում այսօր մշակվում է Սև Արենի և սպիտակ Օսկեհատ մայրուտային (աբորիգեն) հրաշալի խաղողի տեսակներ, որից արտադրված գինին հայտնի է առանձնահատուկ համով և բուրմունքով:

Ընկերությունը վերջին տասը տարիների ընթացքում խաղողի մթերման և վերամշակման ծավալները 20 տոննայից հասցեեց մինչև 270 տոննայի: Սեփական խաղողի այգիները, եվրոպական նորագույն սարքավորումները, ավանդական տեխնոլոգիան, որակի կառավարման (ISO 9001:2008) և անվտանգ սննդամթերքի արտադրության (ISO 22000:2005) համակարգերի ներդրումը, սերտիֆիկացումը, կոլեկտիվի անմնացորդ նվիրումը արտադրությանը, բացառապես բոլոր տարիներին միևնույն որակի արտադրանքի թողարկումը, լաբորատորիայի խիստ վերահսկողությունը, «Գետնատանը» հնարավորություն տվեց կարճ ժամանակաշրջանում ձեռք բերել հայաստանյան և արտասահմանյան սպառողների վստահությունը, որի արդյունքում արտադրանքի շուրջ 65% ը արտահանվում է:

Ֆինանսական կառույցների, գնորդ և մատակարար կազմակերպությունների հետ փոխահավետ համագործակցության արդյունքում՝ «Գետնատուն»-ը ձեռք է բերել վստահելի գործընկերոց համբավ:

Ագրոտուրիզմի խթանման նպատակով կառուցվեց համտեսի սրահը, այգիների մի հատվածում տեղադրեց կաթիլային ոռոգման համակարգ: Արդյունքում այսօր բազմաթիվ տուրիստներ են այցելում գործարան:

Զեռնարկությունը նպատակ ունի առաջիկա տարիներին կրկնապատկել խաղողի մթերման և վերամշակման ծավալները, կազմակերպել մրգային բրենդիների արտադրություն, ավելացնել արտահանման ծավալները:

Ներկայումս գործարանը արտադրում է յոթ տեսակի, շուրջ մեկ տասնյակից ավել անվանումներով բնական կարմիր և սպիտակ տեսակավոր, հնեցված և երիտասարդ գինիներ, առանց հավելումների և կոնսերվանտների, որոնց պահպանումը իրականացվում է կաղնու փայտից պատրաստված 225 և 228 լիտր տակառներում:

«Գետնատուն»-ը իր գործունեության տարիներին մասնակցել է բազմաթիվ միջազգային ցուցահանդեսների և համտես մրցույթների, վաստակելով 30 և ավելի ոսկե, արծաթե, բրոնզե մեդալներ, մեկ տասնյակից ավելի պատվոգրեր, որոնց մեջ ամենազլիսավորը մեր սպառողի վատահության արտոնագիրն է:

«ԳՅՈՒՄՐԻ-ԳԱՐԵԶՈՒԻՐ» ՍՊԸ

Գյումրի քաղաքում սկսել են գրաղվել գարեջրագործությամբ շատ վաղ ժամանակաշրջանում: Դրա մասին առաջին գրավոր վկայությունը վերաբերվում է 1898 թվականի մայիսի 7-ին:

1967թվականին Գյումրիում գարեջրի գործարանի շինարարության հետ մեկտեղ ավելացան նաև գարեջրի արտադրության ծավալները: Այս գործարանի արտադրանքը շատ արագ հայտնի դարձավ Հայաստանում իր բարձր որակի շնորհիվ, որը պայմանավորված էր տեղական հումքի օգտագործմամբ և տեղական աղբյուրի ջրի յուրահատուկ հատկություններով, որը առավելագույնս համապատասխանում է գարեջրի արտադրությանը: Հատուկ հարգաճք էր վայելում «Շիրակ» գարեջուրը:

1988 թվականի ավերիչ երկրաշարժը հիմնահատակ ավերեց գործարանի բոլոր արտադրամասերը: Վերականգնման աշխատանքները սկսվել են միայն 1995 թվականի դեկտեմբերի 25-ին գործարանի սեփականաշնորհումից հետո: Կարճ ժամանակում արտադրամաս առ արտադրամաս վերականգնվեց գործարանը՝ ներկայիս «Գյումրի- գարեջուր» ՍՊԸ-ն, որը այսօր ապահովում է 184 աշխատատեղ: Նաև գործում է մարքեթինգի ստորաբաժանումը, որը տեղակայված է Երևանում և ունի 30 աշխատակից:

Գարեջրի արտադրության մեջ «Գյումրի - գարեջուր» ընկերությունը շեշտը

դնում է գարեջրի արտադրության ավանդական տեխնոլոգիաների պահպանման վրա, համապատասխանեցնելով դրանք միջազգային ստանդարտներին և հաշվի առնելով կիրառելի նորամուծությունները:

Ընկերության ղեկավարությունը միշտ հետևում է գարեջրի արտադրության նորություններին և հենց այդ հանգամանքը ի նկատի ունենալով՝ այս պահին գործարանում կատարվում են լայնածավալ մոդեռնիզացիոն աշխատանքներ: Գերմանիայից ներմուծվել են նոր բարձրակարգ հոսքագծեր գարեջրի արտադրության, լցման, պիտակավորման համար: Ներկայումս գործարանն ունի գարեջրի երեք արտադրատեսակ. «Գոլդ», «Կլասիկ», «Լազեր», իսկ 2008թ.-ի դեկտեմբերից գործարանում վերսկավել է նաև զովացուցիչ ոչ- ալկոհոլային ըմպելիքների արտադրությունը:

2010 թվականի մարտ ամսից «Գյումրի - գարեջուր» ՍՊԸ-ն գործունեություն է ծավալել Վրաստանի շուկա դուրս գալու ուղղությամբ: Ինչպես նաև բանակցություններ են վարչություն, և արդեն կան որոշակի պայմանավորվածություններ «Գյումրի գարեջրի» արտադրանքը ԱՄՆ արտահանելու վերաբերյալ: Ծրագրվում է նաև սկսել արտահանություն դեպի Ռուսաստանի դաշնություն, իսկ սահմանի բացման դեպքում նաև դեպի Թուրքիա և Եվրոպական մի շարք երկրներ:

Ալեքսանդրապոլ: Ինչպես նշվեց Գյումրի քաղաքում գարեջրագործությամբ գրադարձ են դեռևս 19-րդ դարում: Այդ մասին է վկայում վերջերս վերականգնված Գյումրու ամենահին գարեջրի գործարանի փլատակներից գտնված մի արձանագրություն, որը վերաբերում էր հայտնի գարեջրագործ Շաղիկյանցին: Ըստ այդ արձանագրության՝ 1881 թվականին Շաղիկյանցը գնել է Սեծ Սլաբոդսկոյ փողոցի վրա գտնվող «Գրոսսի» հյուրանոցը և այն վերակառուցել՝ դարձնելով գարեջրի գործարան: Շաղիկյանցը օգտագործել է ավանդական տեխնոլոգիաները, միաժամանակ կատարելով մի շարք նորարարություններ:

Խմնորվող գարեջրի սառեցման համար օգտագործվել է սառույց, որը ձմեռվա ընթացքում սայլերով բերվել է Ախուրյան գետից: Գարեջրի արտադրության հումքը Շիրակի դաշտավայրում աճող գարին էր: Գործարանի արտադրանքը տարբեր միջազգային համտեսներին արժանացել է մի շարք դիպոլմների և մեդալների:

1978 թվականից գործարանը դադարեցրել է գարեջրի արտադրությունը: 1988 թվականին ավերիչ երկրաշարժի պատճառով գարեջրի գործարանը վերածվեց

ավերակների: Հետադեսյան տարիներին այն դարձել էր քարակույտ:

Միայն 2000 թվականին գործարար և հայտնի գարեջրագործ Սամվել Բալասանյանի միջոցներով այն վերակառուցվեց՝ պահպանելով իր նախնական ճարտարապետական նմուշը: Վերականգնվեց Գյումրու հնագույն պատմամշակության արժեքներից և հուշարձաններից մեկը՝ վերածնելով գարեջրի արտադրության հիմնական ավանդույթները:

Գործարանի բակում կա մատուռ: Նախկինում կար ավանդույթ կառուցել մատուռներ գործարանների բակերում: Մատուռի հիմնական նպատակն այն էր, որ մարդիկ առանց գործարանից դուրս գալու և ժամանակի կորստի կարողանային վառել մոմ և աղոթք անեին: ԽՍՀՄ ժամանակաշրջանում մատուռը փակվել էր և վերածվել էր ամբարի: Մատուռը վերականգնվեց և գործարանի հետ միասին վերջերս վերաբացվեց՝ պահպանելով նախկին ճարտարապետական տեսքը:

Մեր գարեջուրը եփվում է բնական հումքից, առանց արհեստական հավելումների: Եփման ընթացքում օգտագործվում են ամենաքանիկ և որակյալ զայլուկի ու ածիկի տեսակներ: Դրանով էլ պայմանավորված է նրա պրեմիում կարգը: «Ալեքսանդրապոլ» գարեջուրը ունի «զագեր» տեսակի գարեջրին բնորոշ մաքուր ածիկի և արտահայտված զայլուկի համ և բույր:

Ծշի և արկդի ձևավորումը կատարվել է բարձրակարգ մասնագետների կողմից: Օգտագործվում է «թվիսթ-օֆֆ» տեսակի փականներ:

Առաջին արտադրանքը տրվել է 2009 թվականի հոկտեմբերի 5-ին: Չնայած փոքր արտադրական ծավալներին՝ այն միանգամից դարձավ մրցունակ արտասահմանյան հանրահայտ պրեմիում կարգի շատ գարեջրատեսակների համեմատ:

2010 թվականին «Ալեքսանդրապոլ» գարեջուրը ծրագրում է դուրս գալ Վրաստանի շուկա: Ակտիվ բանակցություններ են վարչությունը, և արդեն կան որոշակի պայմանավորվածություններ այս գարեջուրը ԱՍՆ արտահանելու համար: Կախված արտադրական ծավալներից և սպառումից՝ ծրագրվում է նաև արտահանել դեպի Ռուսաստանի Դաշնություն, Թուրքիա և Եվրոպական երկրներ:

«ԵՐԵՎԱՆԻ ԳԱՐԵՋՈՒՄ» ՓԲԸ

Երևանի գարեջրի գործարանը հիմնադրվել է 1952 թվականին: Իր գոյության գրեթե վարտուն տարիների ընթացքում՝ լինելով Հայաստանի սննդարդյունաբերության առաջատար ձեռնարկություններից մեկը և իր ծանրակշիռ ավանդը

թերելով ճյուղի զարգացման գործին, նա կարողացել է դիմակայել ժամանակի փորձություններին և միշտ հավատարիմ մնալ հայկական գարեջրագործության դարավոր ավանդույթներին:

1997 թվականը շրջադարձային եղավ գործարանի համար: Վերակազմավորվելով բաժնետիրական ընկերության, ձեռնարկությունը թևակոխսեց դիմանմիկ զարգացման նոր ժամանակաշրջան՝ պայմանավորված արտադրության վերակառուցման և արդիականացման անհրաժեշտությամբ:

Հենց այդ ժամանակ էր, որ ստեղծվեց «ԿԻԼԻԿԻԱ» ապրանքանիշը, որը հետագայում դարձավ «Երևանի գարեջուր» ընկերության համբավի խորհրդանիշն ու առաջընթացի հզոր խթանը, ապրանքանիշ, որն այսօր Հայաստանի ամենաճանաչված և պահանջված բրենդերից մեկն է:

Նպատակ ունենալով էապես բարելավել արտադրանքի որակը, կատարելագործել նյութատեխնիկական և արտադրական բազան, ինչպես նաև ավելացնել գործարանի հզորությունները, 1997 թվականից սկսած ընկերությունում իրականացվել են մի շարք ներդրումային ծրագրեր, ինչի արդյունքում տարեցտարի ավելացել են վաճառքի ծավալները:

Սպառողների պահանջմունքները առավել չափով բավարարելու համար Ընկերության կողմից արտադրվում են գարեջրի ինչպես բաց, այնպես էլ մուգ և կիսամուգ տեսակներ: Գարեջրի սիրահարների շրջանում քաջ հայտնի և սիրված են «ԿԻԼԻԿԻԱ» ապրանքանիշով թողարկվող՝ «ԿԻԼԻԿԻԱ», «Էլիտար», «Տոնական», «Մուգ», «Հորելյանական», «Երիտասարդական», «11», «Ցորենի», «Ոչ ալկոհոլային», ինչպես նաև «Ժիգուլյան» տեսակի գարեջրերը: Իսկ 2008թ.-ից սկսվել է թողարկվել «Հայեր» անվանումով պրեմիում կարգի նոր գարեջրատեսակ: Թողարկվող ողջ արտադրանքը լցվում է Եվրոպական հանրահայտ՝ «KRONES», «KOSME», «KHS» ընկերությունների արտադրության նորագույն լցման հոսքագծերով: «Կիլիկիա» գարեջրի տեսականին սպառողին է ներկայացվում հարմարավետ և տարրեր տարրության՝ ինչպես ապակե շշերով, այնպես էլ պլաստիկ և թթեղյա տարաներով: Լցնովի գարեջուր նախընտրողների պահանջարկը բավարարելու համար արտադրվող գարեջրի որոշակի քանակություն բաց է թողնվում նաև 30 և 50լ մետաղական տակառներով:

2004 թվականից սկսած «ԿԻԼԻԿԻԱՆ» վատահորեն ստանձնել է գարեջրի ներքին սպառման շուկայի առաջատարի դերը: 2009 թվականի արդյունքներով

«Երևանի գարեջուր» ընկերության կողմից արտադրվել է 668,9 հազ. դալ գարեջուր, որը կազմել է Հայաստանում գարեջրի արտադրանքի ամբողջ ծավալի 61,8 %-ը, իսկ ՀՀ-ից արտահանված գարեջրի ծավալում «ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ»-ի մասնաբաժինը կազմել է 79,7 %։ Այսօր «ԿԻԼԻԿԻԱ» ապրանքանիշով գարեջուրը կարելի է հանդիպել Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի, ինչպես նաև Եվրոպական մի շարք երկրների վաճառքի կետերում։

Ժամանակակից տեխնոլոգիայով, բարձրորակ հումքով և հայկական գարեջրի դարավոր ավանդույթների պահպանմամբ արտադրվող «ԿԻԼԻԿԻԱ» գարեջուրը միջազգային մի շարք հեղինակավոր ստուգատեսներում բազմիցս հաստատել է իր բարձր կարգը, նվաճելով 3 «Գրան-պրի», 30 ոսկե, 3 արծաթե, 2 բրոնզե մեդալ, պարզեատրվել բազմաթիվ պատվոգրերով։

«Երևանի գարեջուր» ՓԲԸ-ի կողմից թողարկվում է գազավորած զովացուցիչ ըմպելիքների մի ամբողջ շարք, որոնցից են՝ «Բայկալ», «Կրեմ-սողա», «Թարխուն», «Նարինջ», «Դյուշես», «Բալ», «Լիմոն-լայմ», «Սանզո», «Էկզոտիկ», «Դեղճ» և այլ տեսակները։ Բնական հումքից և շաքարի հիմքի վրա պատրաստված այս ըմպելիքները առանձնանում են իրենց հաճելի գունային երանգներով, համային յուրահատկությամբ, նուրբ բուրմունքով, ինչի շնորհիվ էլ լայն ճանաչում են ստացել բնակչության շրջանում և սիրված են թե՛ փոքրերի, թե՛ մեծերի կողմից։ Հանրապետական համտես-մրցույթներում այս ըմպելիքները բազմիցս արժանացել են ոսկե և արծաթե մեդալների։

Արտադրության դիվերսիֆիկացման նպատակով Ընկերությունը 2000 թվականին հիմնեց հյութերի արտադրությունը։ «ԿԻԼԻԿԻԱ» և «ԱՐԵՎԱ» ապրանքանիշով թողարկվող բնական հյութերը, նեկտարները և ըմպելիքները պատրաստվում են Հայաստանի ամենաբարենպաստ, էկոլոգիապես մաքուր շրջաններում աճող լավագույն պտղատեսակներից, որոնք մշակվում են հատուկ տեխնոլոգիայով՝ առանց կոնսերվանտների, գունանյութերի և այլ հավելույթների օգտագործման։ Ժամանակակից Եվրոպական սարքավորումներով արտադրված այս հյութերը, շնորհիվ լցման ասեպտիկ եղանակի, պիտանիության ողջ ժամկետում պահպանում են կենսաապահովման համար անհրաժեշտ սպիտակուցները, ածխաջրերը, վիտամինային խմբերը, հանքային նյութերը, ինչպես նաև համային և սննդարար

շերով արտադրվող ծիրանի, դեղճի, խնձորի, նուան, սերկափի, մասուրի և այլ

հյութերը իրացվում են ոչ միայն տեղական շուկայում, այլև արտահանվում են Ռուսաստան, ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Սինգապուր, Նոր Զելանդիա, Մալազիա և այլ երկրներ: Ընկերությունում արտադրվում են նաև մուրաբաներ, հյութերի արտադրության համար տարատեսակ խուսեր, պահածոյացված խաղողի քուփ: Կարևոր և հեռանկարային ուղղություններից են հանդիսանում վերջին ժամանակա-ներում ներդրված՝ օրգանական հյութերի և խուսերի, ինչպես նաև որպես մանկական սննդնդ հավաստագրված՝ հյութերի արտադրությունը:

«Երևանի գարեջուր» ՓԲԸ-ում՝ տարբեր տարողության ապակե և պլաստիկ տարաներով շշացվում է նաև «Զերմուկ» հանքային ջուր, որի զգալի մասը արտահանվում է արտերկրներ:

2001 թվականից «Երևանի գարեջուր» ընկերությունում ներդրվել և Մեծ Բրիտանիական «Գլոբալ Սերտիֆիքեյշն» կազմակերպության կողմից հավաստագրվել են Որակի կառավարման ISO: 9000 շարքի միջազգային ստանդարտները: Այն կարևոր նշանակություն է ունեցել Ընկերության կառավարման համակարգի կատարելագործման, արտադրանքի որակի անընդհատ բարելավման, ներքին և արտաքին շուկաներում նորա վարկանիշի և մրցունակության բարձրացման գործում:

Ընկերությունը երկու անգամ արժանացել է «Արտադրանքի և ծառայությունների որակի ասպարեզում »ՀՀ կառավարության մրցանակի:

BID միջազգային կազմակերպության կողմից «Երևանի գարեջուր» ՓԲԸ-ին՝ եվրոպական չափանիշներին համապատասխան արտադրանք թողարկելու համար շնորհվել է «Ուսկե աստղ» և «Լավագույն որակի համար» պատվավոր մրցանակներ:

«Երևանի գարեջուր» ՓԲԸ-ն իրականացնում է նաև ապագային միտված մի շարք նպատակային ծրագրեր, որոնցից կարևորագույնը գարեջրի հումքի ապահովման տեղական բազայի ստեղծումն է:

Այս ծրագրի իրագործման համար, սկսած 2007 թվականից Գյումրի քաղաքի վարչական տարածքում, Ընկերության ուժերով, կառուցվում է տարածաշրջանում եզակի՝ ածիկի արտադրության ժամանակակից գործարան՝ բոլոր տեխնոլոգիական գործընթացների ապահովմամբ: Նշանակած գործարանը, որի կառուցումը նախատեսված է ավարտել 2012թ.-ին, տարեկան կարտադրի 15 հազար տոննա բարձրորակ ածիկ, որի մոտ 70% -ը կարտահանվի արտերկրներ:

Առաջիկայում նախատեսվում է աղբյուրի ջրի արտադրության, ինչպես նաև Հայաստանում աճող տարբեր տեսակի եթերատու բույսերից, հեղուկ ածխաթթվի

լուծահանման եղանակով, եթերային յուղերի և էքստրակտների ստացման կազմակերպումը:

«Երևանի գարեջուր» ընկերությունը, ի թիվս այլ խնդիրների, իր կարևոր առաքելություններից է համարում հանրապետության գիտական, կրթական, սպորտի և սոցիալական ոլորտների զարգացմանը նպատակառուղղված աջակցությունը, զանազան բարեգործական ծրագրերի իրագործումը, ինչպես նաև գործունասնակցությունը երկրի մշակութային և հասարակական կյանքին:

«ԵՎՐՈԹԵՐՄ» ՓԲԸ

«Նոյան» ապրանքանիշի հաջողությունները երաշխավորվեցին հենց սկզբից: «Եվրոթերմ» հայ-ռուսական համատեղ ձեռնարկությունը 1998թ-ին պայամանագիր կնքեց հեղուկ սննդամթերք փաթեթավորող սարքավորումների խոշորագույն արտադրողներից մեկի՝ շվեդական աշխարհահոչակ «Տետրապակ» ընկերության հետ՝ ասեպտիկ փաթեթավորմամբ բնական հյութերի և ստերիլիզացված կաթի արտադրություն կազմակերպելու նպատակով: Զրվեժում գտնվող «Հայարդկապ» գործարանի տարածքում մի քանի ամսվա ընթացքում կատարվեցին ծավալուն շինարարական և մոնտաժային աշխատանքներ: Հիմնական արտադրական մասնաշենքը վերակառուցվեց և վերագինվեց համապատասխան միջազգային չափանիշների: Շվեդական կողմը առաքեց, տեղադրեց և շահագործման հանձնեց 0,25լ և 1լ տարողությամբ, ասեպտիկ փաթեթավորմամբ բնական հյութերի արտադրության հոսքագիծը 5000լ ժամ արտադրողականությամբ: Հայաստանը դարձավ 156-րի երկիրը, որտեղ ներդրվեցին «Տետրապակի» սարքավորումները: Եվ արդեն 1999թ-ի դեկտեմբերին Հայաստանում իր արտադրությամբ եղակի «Նոյան» գործարանը շուկա հանեց «Տետրապակ» ֆիրմայի հատուկ տեխնոլոգիայով պատրաստված բնական հյութերի առաջին խմբաքանակը:

Վերամշակման հզրությունն ու արտադրության ծավալները ընդայնելու նպատակով 2001 թվականին ընկերությունը ներմուծեց ժամուն արդեն 10 տոննա միրգ վերամշակող մեկ այլ հոսքագիծ, ինչը հնարավորություն տվեց առավելագույնս բավարարել սեփական արտադրական կարիքները, միևնույն ժամանակ պատրաստել բարձրորակ հումք՝ առաջարկելով այն հյութ և սննդամթերք արտադրող տեղական և արտասահմանյան կազմակերպություններին: Նույն տարում շահագործման հանձնվեց նաև լցման հոսքագիծը, որով Նոյանի

արտադրանքը ձեռք բերեց ինքնատիպ դիզայն, հարմարավետ ապրանքային փաթեթավորում, գրավիչ տեսք:

2004թ-ին «Նոյան» ապրանքանիշը համալրվեց շուրջ 22 տեսակի բարձրորակ մուրաքաններով:

Ընկերությունն աշխատում է էկոլոգիապես մաքուր հումքով և իր որակական հատկանիշներով հայտնի Գառնու սառնորակ ջրով, որոնք ել նպաստում են արտադրանքի որակական հատկանիշների ձևավորմանը:

«Նոյան» հյութերի գործարանը իր ստեղծման օրվանից մինչ օրս պարբերաբար արձանագրել է տեղական գյուղատնտեսական մթերքի գնման, արտադրության, աշխատատեղերի, արտահանման ծավալների հստակ աճ: 2005 թվականին ՀՀ գյուղացիական տնտեսություններից կանխիկ վճարով գննել է 5000 տ-ից ավել հումք, ինչի համար ՀՀ Գյուղատնտեսության նախարարությունը գործարանին պարզեատրել է «Գյուղատնտեսական լավագույն նվաճումների համար ոսկե մեդալով»:

Ակնհայտ է, մասնավորապես, արտահանման աշխարհագրության ընդլայնման փաստը: Կարճ ժամանակահատվածում «Նոյան» հյութերի գործարանը կարողացավ իր արտադրանքի համար բարի համբավ ու հեղինակություն ձևավորել ոչ միայն հայրենի սպառողների շրջանում, այլև ճանաչվել միջազգային մի շարք շուկաներում: Այսօր արդեն ընկերության արտադրանքը հաջողությամբ իրացվում է ՌԴ-ում, ԱՄՆ-ում, ՌԻկրախնայում, Ֆրանսիայում, Վրաստանում, ԱՍԷ-ում, Ավստրալիայում:

«ԲԱՐԻ ՍԱՍԱՐԱՑԻՆ» ՍՊԸ

«Բարի սամարացին» ընկերությունը հիմնադրվել է 1994 թվականին: Հիմնադիրը գործարար Հովհաննես Հովհակիմյանն է: Թե Հայաստանի ողջ տարածքում, թե Արցախում «Բարի սամարացին» ապրանքանիշով մսամթերքը վաղուց արդեն մեծ մասսայականություն է վայելում և արժանացել է սպառողների բարձր գնահատականին: Ընկերության «Բարի սամարացին» անվանումն արդեն պարտավորեցնող է, և ընտրությունը բնավ պատահական չէ: Աստվածաշնչյան առակը սովորեցնում է. «Գնա, դու էլ այնպես վարվիր, ինչպես վարվեց այդ սամարացին»: հայտնի է, որ սամարացին օգնեց ավազակների ձեռքն ընկած անծանոթին, բուժեց նրա վերքերը, ապաստան գտավ նրա համար մինչև ապաքինվելը:

Ընկերության գործունեության 16 տարիների ընթացքում, անկախ դժվարություններից, ակնհայտ ձեռքբերումներ են գրանցվել: 1994-ի՝ ընդամենը 50 մ² արտադրատարածքի, 10 աշխատողի, մի քանի արտադրատեսակի դիմաց այսօր գործում են հզոր ու գերժամանակակից սարքավորումներով հագեցած արտադրամասեր՝ նոր աշխատատեղերով և 70-ի սահմանագիծը հատած արտադրատեսականիով (8-9 տեսակի հում և ապիստած, 20 տեսակի եփված և ապիստած, 19 տեսակի եփված երշիկ, 10 տեսակի նրբերշիկ, 2 տեսակի բաստորմա, վետչինաներ և տարբեր տեսակի այլ ապուխտներ): Մշտապես հաշվի են առնվում շուկայի պահանջարկն ու սպառողի նախասիրությունները: Արտադրության ընդլայնումն ու վերագինումը, միևնույն ժամանակ եվրոպական փորձի՝ մասմթերքի արտադրության առաջավոր տեխնոլոգիաների ուսումնասիրությունը տարիների ընթացքում բույլ են տվել ապահովել միայն բարձրորակ արտադրամք: Ընկերության տեխնոլոգները փորձի ձեռքբերման, նոր տեխնոլոգիաների յուրացման նպատակով պարբերաբար գործուղվում են արտասահման: 2009թվականին ընկերության հետ աշխատել են 7 լավագույն տեխնոլոգներ տարբեր երկրներից: «Քարի սամարացի» ընկերության գործարանը հագեցած է գերմանական և շվեյցարական հայտնի ֆիրմաների արտադրական սարքավորումներով: Դրանց թվում են «Կրամեր կրեբեր» ֆիրմայի բարձրորակ աղացները, որոնք հնարավորություն են ընձեռում աղալու մինչև 18 աստիճան սառեցված միսը, «Ալպինա» ֆիրմայի լցոնման համար նախատեսված բարձրորակ ներարկիչներն ու ծեծող սարքավորումները և այլն: Շատ կարևոր է գործարան մտնող հումքի որակը: Նշենք, որ ընկերությունում հումքի 50 տոկոսը տեղական միսն է, իսկ մյուս 50 տոկոսը ներկրվում է արտասահմանից: Հումքը բազմաստիճան ստուգում է անցնում նախ անասնաբուժական կենտրոնի մասնագետների կողմից, ապա՝ գործարանի լաբորատորիայում, որտեղ վերահսկվում է արտադրության ողջ պրոցեսը: Ստուգված միսը նախ մտնում է սառնարանային արտադրամաս: Թարմ մսի հասունացման պրոցեսը սառնարանում տևում է 3 օր, իսկ սառեցված մսինը՝ 24 ժամ: Մսամթերքի արտադրության սառը շղթան խստագույնս վերահսկվում է:

Եփման ու ծխեցման պրոցեսներին անդրադառնալով՝ նշենք, որ դրանք ընթանում են ծխի գտման, ֆիլտրացման ժամանակակից տեխնոլոգիայով, որը բույլ չի տալիս, որ փայտի խեժը, որը վնասակար է օրգանիզմին, ներծծվի ապրանքի մեջ: Այս տեխնոլոգիայի կիրառման արդյունքում խեժը մնում է ջրի մեջ: Ծխեցման ողջ

պրոցեսը ծրագրավորված է: Տեխնիկան վերջին սերնդի է, եվրոպական:

Լցոնված ապրանքը սառը վիճակում մտցվում է ծխեցման խցիկ, ապա ողջ պրոցեսի կառավարումը հանձնվում է համակարգչին: Ի դեպ, մսամթերքի ծխահարումն ու եփումն այստեղ իրականացվում են շվեյցարական «Մաուրա» ֆիրմայի Էկոլոգիապես մաքուր, հատուկ բնական փայտի շիման միջոցով, ինչը թույլ է տալիս ստանալ հնարավորինս մաքուր ծուխ, որը չի վնասում ապրանքն ու չի վտանգում սպառողի առողջությունը:

Մսամթերքում օգտագործվում են տարատեսակ համեմունքներ, որոնք տարբեր արտադրատեսակների համար ապահովում են յուրահատուկ համ: Ինչպես համեմունքները, այնպես և լցոնման թաղանթները ներկրվում են Խտալիայից, Հոլանդիայից և Լեհաստանից:

Ինչ վերաբերում է գործարանի սանիտարահիգիենիկ պայմաններին, ապա դրանք համապատասխանեցված են ժամանակակից եվրոպական չափանիշներին՝ արտադրամասերի ու սանիհանգույցների վիճակից մինչև աշխատակիցների անձնական հիգիենային վերաբերող խնդիրներն ու արտահագուստը:

Ծնորհիվ արտադրական պրոցեսների կանոնավոր վերահսկողության, արտադրության մեջ կիրառվող առաջնային ու երկրորդական հումքի բարձր որակի, աշխատանքային բոլոր օղակներում փորձառու մասնագետների բարեխիղճ ու պրոֆեսիոնալ գործելառնի՝ «Բարի սամարացին» ապրանքանիշով մսամթերքը շուկա է մտնում գերազանց որակով: Պատահականություն չեն որակի ասպարեզում ընկերության ստացած տեղական ու միջազգային բազմաթիվ մրցանակները, դիպլոմներն ու մեդալները: «Բարի սամարացու» արտադրանքը հավաստագրված է ISO-9001, ISO-22000 որակի կառավարման միջազգային համակարգերով: Իսկ նույն միջազգային սերտիֆիկացման մարմնի և Ստանդարտների ազգային ինստիտուտի կողմից «Բարի սամարացի» ընկերությանը 2006 թվականին շնորհվել է Էկոլոգիական կառավարման համակարգերի ISO-14001 միջազգային ստանդարտներին համապատասխանության սերտիֆիկատը, որը նշանակում է, որ ընկերությունը, հանդես գալով որպես օրինապահ արտադրող, առաջարկում է երաշխավորված որակի անվտանգ արտադրանք: Գործունեության 16 տարիներին ընկերությունը մեծացել է, սպասարկման որակը՝ բարելավվել: Արտադրանքն սպառվում է Հայաստանում, Արցախում, Վրաստանում և Ռուսաստանի Դաշնությունում: Գործում են նաև ֆիրմային խանութներ: Առաքումն իրականացվում է սեփական

սառնարան-ավտոմեքենաների միջոցով, որոնք տեղափոխման ընթացքում ապահովում են մսամբերքի որակի լիակատար պահպանություն:

«ՍԻՍ ՆԱՏՈՒՐԱԼ» ՍՊԸ

«Սիս Նատուրալ» ՍՊԸ-ն իր գործունեությունը սկսել է 2000 թվականին: Ընկերությունը զբաղվում է բնական հյութերի, մուրաբաների, ջեմերի, մարինադների և այլ բանջարեղենային պահածոների արտադրությամբ:

Ծատ կարճ ժամանակահատվածում ձեռնարկությունը «ՍԻՍ» անվան ներքո ճանաչվեց տեղական շուկայում: 2005թ դեկտեմբեր ամսին ձեռնարկությունը քողարկեց SIS անվան կողքին YAN բնական հյութերը, որը էլ ավելի բարձրացրեց ընկերության անունը: Նոր բրենդով հյութերը զրավեցին սպառողին, ոչ միայն իրենց նրբագեղ համով, այլ նաև շշի օրիգինալ դիզայնով: YAN հյութերը չեն պարունակում շաքար, կոնսերվանտներ, գունանյութեր և այլ հավելումներ:

Ընկերությունում օգտագործվող նորարարական տեխնոլոգիան թույլ է տալիս պատրաստել յուրահատուկ համի և որակի ջեմեր: Զեմերի և մուրաբաների մեջ չի օգտագործվում պեկտին, գունանյութեր, կոնսերվանտներ և քիմիական հավելումներ: Ընկերության արտադրանքը հայկական քաղցրահամ մրգերի խսկական փունջ է:

Վերջին երկու տարիները ընկերության համար նշանավորվեց ինչպես նոր բրենդերի մշակմամբ, այնպես էլ նոր՝ ISO 9001:2000, IQNET սերտիֆիկատներ ստանալով: Դրանք հատկապես վերաբերվում են եկոլոգիապես մաքուր նորան, չիշխանի և մասուրի ըմպելիքներին:

Ընկերության արտադրանքն արտահանում է Ռուսաստանի Դաշնության, Ուկրաինայի, Թուրքմենիայի, Վրաստանի, ԱՄՆ-ի, Ավստրալիայի, Հունգարիայի, Բելգիայի, Գերմանիայի և այլ երկրների շուկաներ:

«ԱՐՓԱ ԱԼԿՈ» ՍՊԸ

«Արփա Ալկո» ՍՊԸ-ն «Ջիմլեյ» ՍՊԸ-ի իրավահաջորդն է: Ընկերությունը հիմնադրվել է 1999 թվականին, որպես «Ջիմլեյ» ՍՊԸ, իսկ 2009թ. հունիս ամսին, համաձայն ընկերության բաժնետերերի ժողովի որոշման, անվանափոխվել է «Արփա Ալկո» ՍՊԸ-ի:

«Արփա Ալկո» ընկերությունը սկզբնական շրջանում արտադրում էր հիմնականում խաղողի գինիներ: Ներկայումս տեսականին համալրվել է նաև

մրգային գինիներով: Արտադրության կազմակերպման արդյունավետության բարձրացման նպատակով, ընկերությունը ներդրումներ է իրանացնում խաղողի նոր այգիների հիմնման, տեխնիկական բազայի վերազինման և որակի բարելավման ուղղությամբ: Ներկայում ընկերությունն ունի հիմնադրված՝ 5 հա պտղատու և 10 հա խաղողի այգիներ: 2010 թվականին հիմնվում է 20 հա խաղողի և 10 հա պտղատու այգիներ:

Ընկերությունն իր գործունեությունը ծավալում է Վայոց Զորի մարզի Արենի համայնքում, որը հայտնի է գինեգործության ավանդույթներով և Արենի խաղողի տեսակներով: Ընկերության աշխարհագրական դիրքը շատ հարմար է ինչպես խաղողագործության և պտղաբուծության զարգացման, այնպես էլ ազրոտուրիզմի զարգացման համար, քանի որ մոտակայքում են գտնվում բազմաթիվ պատմական հուշարձաններ, այդ թվում՝ գեղատեսիլ Նորավանք եկեղեցին: Այստեղ արդեն ավանդական է դարձել ամենամյա գինու փառատոնի կազմակերպումը, որին մշտապես իր մասնակցում է «Արփա Ալկոն»:

«ԱԼԻՉԱՆ» ՍՊԸ-ն

«Ալիշան» ՍՊԸ-ն հիմնադրվել է 2001 թվականի օգոստոսի 9-ին: Ընկերությունը հիմնականում զբաղվում է մրգերի և բանջարեղենի վերամշակմամբ: 2008թ. դեկտեմբերին ընկերությունը հիմնել և փորձարկել է հիդրոպոնիկ տեխնոլոգիայով աշխատող ջերմոցային տնտեսություն 5000քմ մակերեսով:

2009 թվականի օգոստոս ամսից զբաղվում է նաև բնական հյութերի և նեկտարմերի արտադրությամբ:

Ժամանակակից սարքավորումների, նորագույն տեխնոլոգիաների, բարձրորակ մասնագետների և էկոլոգիապես մաքուր հումքի օգտագործման շնորհիվ ընկերությանը հաջողվում է պահպանել հայկական մրգերի և բանջարեղենների համն ու բույրը: Ընկերության արտադրանքը ճանաչված է և պահանջարկ է վայելում ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս:

Որակի վերահսկման համակարգը ընկերությունում ունի աստիճանական կառուցվածք: Այն ընդգրկում է տեխնոլոգիական գործընթացի բոլոր փուլերը՝ սկսած հումքի մթերումից մինչև վերջնական արտադրանքի արտադրությունը և վաճառքը: Ստեղծման օրվանից ընկերությունը մշտապես ընդլայնել և կատա-

թելագործել է շուկային առաջարկվող ապրանքային տեսականին և նպատակասլաց աշխատել որակի բարձրացման ուղղությամբ: Ընկերությունը չի օգտագործում կոնսերվանտներ, ներկանյութեր և այլ հավելումներ: Ընկերությունը 2005-2007թթ.

նդեսին շահելով ոսկե մեղալներ զբերե բոլոր ապրանքատեսակներից: Հրավիրվել է մասնակցելու «ԱԶԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՏԱՐՄԱՆԵՐԻ ՄՈՍԿՎԱ-2007» միջազգային գործարար-ների խորհրդին:

Ընկերության արտադրած մուրաբաների, ջեմերի և հյութերի հարուստ տեսականու մեջ պահպանված է քարմ մրգերի համը:

Ընկերությունը արտադրում է նաև բարձրորակ մարինադներ, բանջարեղենի պահածոներ, նեկտարներ, չորացրած մրգեր և քարմ բանջարեղեն:

Ներկայումս ընկերությունը նախատեսում է ընդլայնել իր գործունեությունը՝ իրականացնելով շոգեխաշած տավարի մսի արտադրություն, ինչպես նաև չորացված մրգային և բանջարեղենի փոշիների արտադրություն, չոր սուպերի և համեմունքների արտադրություն: Այդ նպատակով ընկերությունը ներդրել է չորանոցներ և դրանց սպասարկման համար անհրաժեշտ այլ սարքավորումներ:

Ըստ ուսումնասիրությունների՝ մեծ պահանջարկ կա շոգեխաշած տավարի մսի, չոր կարտոֆիլի և սխտորի նկատմամբ: Կարտոֆիլը չոր վիճակում կարելի է պահել մինչև 5 տարի ժամկետով: Շոգեխաշած տավարի միսը և չորացված սխտորի փոշին մեծ պահանջարկ ունեն ինչպես տեղական, այնպես էլ արտաքին շուկաներում: Հարկ է նշել, որ ներկայումս սխտորի փոշին ներմուծվում է Չինաստանից: Այս ճյուղում ընկերության ռազմավարությունը կայանում է ներքին շուկայի ձևավորման և արտաքին շուկաներ ներթափանցման մեջ:

«ԴՈՒՏՏՐ ՄԱՐԻԱՆՆԱ» ՍՊԸ

«Դուստր Մարիաննա»-ն հանրապետությունում կաթնարդյունաբերության առաջատարներից է: Շարունակաբար կատարվող ներդրումների ու միջոցների արդյունավետ բաշխման, ինչպես նաև արտադրական պրոցեսների կատարելագործման շնորհիվ Ընկերության արտադրանքն առանձնանում է որակական բարձր հատկանիշներով:

Գործունեության առաջին խև օրերից աշխատանքների հիմքում դրված է արտադրանքի բարձր որակի պահպանման սկզբունքը: Այդ տեսանկյունից

կարևորվում է մասնագետների ընտրության և վերապատրաստման խնդիրը: «Դուստր Մարիաննա» ՍՊԸ-ն համագործակցում է Հայաստանի Ազգարային Համալսարանի և մի շաբթ այլ բուհերի հետ՝ մասնագիտական կաղդերի ընտրության և որակափորման բարձրացման նպատակով:

Ընկերությունը բարձրորակ կաթը ձեռք է բերում Արքիկի, Շամբարակի, Թալինի, Ապարանի, Աշտարակի և այլ տարածաշրջանների գյուղացիական տնտեսություններից:

Գործարան բերված կաթը, նախ և առաջ ենթարկվում է պարտադիր քիմիական և մանրէարանական հետազոտության: Այդ նպատակով ընկերության լարուատորիաները հագեցած են ժամանակակից սարքավորումներով:

Արտադրական ողջ գործընթացը՝ կաթի ընդունումից միշտ պատրաստի արտադրանքի բաշխումը վաճառակետերին, ենթակա է սննդի անվտանգության պարամետրերի պարտադիր վերահսկողության:

Տարաները մեկանական օգտագործման են, որոնք տարայավորումից առաջ ենթարկվում են մանրէազերծման՝ հատուկ տեղադրված ուլտրամանուշակագույն լամպերի միջոցով:

Արտադրական մասնաշենքում գործում է հատուկ օդափոխման համակարգ, ինչի շնորհիվ գործարան մտնող օդը ենթարկվում է կրկնակի մաքրման, նորմավորվում է օդի խոնավությունը և ջերմաստիճանը:

Այսպիսով, բարձրորակ հումքի ընտրությունը, սանիտարահիգիենիկ նորմերի խստագույնս պահպանումն ու արտադրական տեխնոլոգիաների կատարելագործումը, մասնագետների փորձն ու գիտական ներուժը, ինչպես նաև՝ արտադրության արդյունավետ կառավարումը, «Դուստր Մարիաննա» Ընկերությանը թույլ են տալիս արտադրել շուկայում մրցունակ կաթնամթերք:

«Դուստր Մարիաննա» ՍՊԸ-ի արտադրանքների որակական բարձր հատկանիշի մասին են վկայում հետևյալ մրցանակները՝

- «Միջազգային որակի մրցանակ», Ժնև, 2003թ.
- «Աղամանողեազը» որակի և կատարելության մրցանակ», Փարիզ, 2006թ.
- «Եվրոպայի ոսկե մրցանակ՝ որակի համար», Փարիզ, 2006թ.
- «Ոսկե մրցանակ՝ բարձր որակի համար», Ժնև, 2007թ.
- «Ոսկե շքանշան որակի և բիզնեսում առավելության համար», Մոսկվա, 2008թ.

Այսուհանդերձ, «Մարիաննայի» ամենաարժեքավոր մրցանակը եղել և մնում

է սպառողների վստահությունն ու նվիրվածությունը, նրանց բարի խոսքերն ընկերության հասցեին:

«ԱԹԵՆՔ» ՍՊԸ

Հիմնվելով 1993 թվականին՝ ընկերությունը կարողացավ գոյատևել և զարգանալ այն դժվարին տարիներին, երբ հանրապետությունը գտնվում էր ծանր վիճակում: Նոր կազմավորվող ձեռնարկությունը արտադրում էր միայն երեք տեսակ երշիկ: Հետագայում մշտապես որակի վրա ուշադրություն դարձնելով՝ ընկերությունը ընդլայնեց մսամբերքի տեսականին՝ հասցնելով այն երեք տեսակից մինչև յոթ տասնյակի: Ներկայումս արտադրանքի օրական ծավալը հասել է մինչև ութ տոննայի:

Ընկերության արտադրատեսակները սպառվում են ոչ միայն Երևան քաղաքում, այլ ՀՀ բոլոր մարզերում:

Ընկերությունում որպես հումք օգտագործվում է տեղական միսը: Լաբորատոր պայմաններում իրականացվում է հումքից մինչև պատրաստի արտադրանք տեխնոլոգիական շղթայի ֆիզիկաքիմիական և մանրէաբանական ցուցանիշների հսկում, ինչպես նաև ներարտադրամասային օդային տարածքի և սպառվող ջրի մանրէաբանական հսկողություն: Դա հնարավորություն է ընձեռում կառավարել որակի ոխսկերը և սպառողին հրամցնել միայն երաշխավորված մթերք: Դրա գործականն է ժամանակակից տեխնոլոգիաների կիրառումը, հստակ կազմակերպված աշխատանքը և նոր քաղաքատումների մշակումը: Դեռևս 2006 թվականին ներդրվել է ISO 9001-2000 և ISO 14001-2004 որակի ստանդարտները և կատարվում է մշտական մոնիթորինգ:

«ԹԱՍԱՐԱ ՖՐՈՒԹ» ՓԲԸ

«Թամարա ֆրութ» ՓԲԸ ստեղծվել և գործում է 2002թ.: Այն միակ կազմակերպությունն է Հայաստանում, որը գրաղվում է մրգերի և բանջարեղենի խորը սառեցմամբ: Միևնույն ժամանակ ընկերությունը արտադրում է հյութեր, կոմպոսիտներ, մուրարաներ, ջեմեր և ալահածոյացված բանջարեղեններ: Ականա 2004 թվականից ընկերությունը, զուգահեռականներ անցկացնելով ավանդական արտադրության հետ, միջոցներ է ձեռք առել և ստացել է կոլորգիապես մարուր (օրգանիկ) արտադրանք (սառեցրած և պահածոյացված մրգեր): Մեր հիմանական հումքը հատապտուղներն են՝ ներառելով վայրի մոշ, մասուր, չիչիան, միաժամանակ օրգանիկ սերտի-

ֆիկացված խիրան, դեղձ և ազնվամորի:

Գյուղատնտաեական հումքի (ծիրան, դեղձ, ազնվամորի) բերքահավաքը կատարվում է այգիներից, որոնք գտնվում են միջազգային հավաստագիր ունեցող և երաշխավորող կազմակերպության՝ ECOGLOBE ՍՊԸ-ի հսկողության տակ, որը

DAP-ի կողմից):

Օրգանիկ տեսականին ներառում է

- բնական, թարմ մզվածքով հյութեր՝ մոշի, ազնվամորու, առանց որևէ հավելումների (շաքար, ջուր, հականեխիչ և այլն)
- հյութեր պտղամսով, նեկտարներ՝ ծիրան, դեղձ, չիչիան, մասուր, որոնց պատրաստման մեջ օգտագործվում է էկոլոգիապես մաքուր մեղր, ավանդական դիսախարհի (շաքար) փոխարեն, որը տալիս է յուրահատուկ համ և բուժիկանխարգելիչ հատկություն,
- Խորը սառեցրած հատապտուղներ (մոշ, ազնվամորի) և մրգեր (ծիրան, դեղձ):

«Թամարա ֆրութ»-ը սառը թեյերի (ըմպելիք) արտադրություն վայրի խոտաբույսերից (դաղձ, ուրց)՝ բերված ալպյան մարզագետիններից:

«Թամարա ֆրութ» ՓԲԸ-ի արտադրանքը ներկայացված է եղել միջազգային ցուցահանդեսներում՝ Բուխարեստ, Բեյրութ, Դուրայ, Մուկվա, Նյուրենբերգ:

2007 թվականին միջազգային ARMPRODEXPO ցուցահանդեսում պարզեատրվել է 6 մեդալներով (Գրանպրի, ոսկի, արծաթ) և ևս 2 ոսկե մեդալ մարզային համընդիանուր առևտրա-արդյունաբերական էքսպո ֆորիումին « »:

2008, 2009 թվականներին մասնակցել է աշխարհի օրգանիկ առևտրային ցուցահանդես-վաճառքին Նյուրենբերգում՝ Գերմանիա « »:

7. ՊԱՐԵՆԱՅԻՆ ԱՊԱՀՈՎՈՒԹՅՈՒՆ

Պարենային անվտանգությունը ազգային անվտանգության կարևոր տարրերից է, ուստի մշտապես գտնվում է տնտեսական քաղաքականության առանձքում:

Համաձայն «Պարենային անվտանգության մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի (2002թ.), երկրի պարենային անվտանգությունը համարվում է ապահոված, եթե առկա է տնտեսության զարգացման այնպիսի մակարդակ, որն երաշխավորում է բնակչության համար առողջապահական (ֆիզիոլոգիական) նորմերին համապատասխանող սննդամքերքի ֆիզիկական ու տնտեսական մատչելիությունը, ինչպես նաև արտակարգ իրավիճակներում սննդամքերքի մատակարարման անհնարինության (անբավարարության) դեպքում՝ պարենային ճգնաժամերի առաջացման բացառումը: Իսկ դա հնարավոր է միայն կենսապես կարևորագույն սննդամքերքի տեղական արտադրության անհրաժեշտ մակարդակի (ինքնաբավության) ապահովման և պետական պարենային հուսալի պահուստների ստեղծման դեպքում: Հետևաբար, հանրապետությունում պարենային անվտանգության ապահովումը մեծապես պայմանավորված է ազրովարենային համակարգի զարգացմամբ, հաշվի առնելով նաև տնտեսության այդ հատվածի աշխատանքային, արտադրական, նյութատեխնիկական, հողային, ջրային ու այլ բնական ռեսուրսների առկա ներուժը և այն փաստը, որ ինչպես ներկայումս, այնպես էլ տեսանելի հեռանկարում գյուղական տարածքների բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման հիմնական աղբյուրը գյուղատնտեսական արտադրությունից ստացվող եկամուտն է:

Վերջին տարիներին իրականացվող տնտեսական բարեփոխումների շնորհիվ ձևավորվել են երկրի պարենային անվտանգության մակարդակի բարձրացման որոշակի նախադրյալներ: Այդուհանդերձ բնակչության կայուն և լիարժեք պարենապահովման հարցում (հատկապես՝ արտակարգ իրավիճակներում) դեռևս առկա են լուծում պահանջող բազմաթիվ խնդիրներ: Համառոտ ներկայացնենք հիմնական պարենային արտադրանքների գծով ինքնաբավության բարձրացման հնարավոր մակարդակները:

Պարենային ցորեն: 2003-2009թթ. միջին հաշվով պարենային ցորենի ինքնաբավությունը կազմել է 38.4 տոկոս: Ցորենի արտադրության միջին ցուցանիշը

2003-2009թթ. համար կազմել է 227.3 հազ. տոննա: Նախատեսվում է էքստենսիվ և ինտենսիվ գործոնների կիրառման՝ առավելապես ի հաշիվ բերքատվության բարձրացման, ցորենի արտադրության ծավալը 2020թ. հասցնել 375 հազ. տոննայի: Այդ դեպքում ինքնարավորթյան մակարդակը կկազմի 64.2 %:

Կարտոֆիլ: Այս արտադրատեսակի ինքնարավորթյան մակարդակը վերջին տարիներին բարձրացել է: 2003-2009թթ. միջին տվյալներով այն կազմել է 99.8 % և ներմուծվել է իմնականում բարձր դասի տնկանյութ: Հաշվի առնելով կարտոֆիլի արտահանման ներուժը, հատկապես վաղահաս կարտոֆիլի, միջին ժամկետ հեռանկարի համար նախատեսվել է արտահանման ծավալների էական ավելացում:

Բանջարաբռստանային մշակաբույսեր: Բանջարաբռստանային մշակաբույսերի մասով բնակչության պահանջարկը բավարարվում է ամբողջովին: Վերամշակող կազմակերպությունների հզորությունների մեծացմանը զուգընթաց իրական նախադրյալներ և հնարավորություններ կան հումքի արտադրության ծավալների ավելացման համար: Բանջարաբռստանային մշակաբույսերի արտադրության միջին ծավալը 2003-2009թթ. կազմել է 884.3 հազ. տոննա: Արտահանման միջին տարեկան ծավալը կազմել է 22.8 հազ. տոննա, տվյալ ցուցանիշը ներառում է նաև վերամշակված արտադրանքը: Ինքնարավորթյան փաստացի մակարդակը 2003-2009թթ. միջին տվյալներով կազմել է 100.8 %:

Պտույ և հատապտույ: Պտույ և հատապտույ գծով հանրապետությունում ապահովում է ինքնարավորթյան բարձր մակարդակ: Վերամշակող կարողությունների հզորությունների մեծացմանը զուգընթաց այստեղ նույնպես իրական նախադրյալներ և հնարավորություններ կան հումքի արտադրության ծավալների ավելացման համար: Պտույ և հատապտույ արտադրության միջին ծավալը 2003-2009թթ. կազմել է 246.9 հազ. տոննա: Արտահանման միջին տարեկան ծավալը կազմել է 11.4 հազ. տոննա, տվյալ ցուցանիշը ներառում է նաև վերամշակված արտադրանքը՝ վերածած թարմ մթերքի: Ինքնարավորթյան փաստացի մակարդակը 2003-2009թթ. միջին տվյալներով կազմել է 93.3 %:

Խաղող: Խաղողի համար նույնապես հանրապետությունում ապահովում է ինքնարավորթյան բարձր մակարդակ: Վերամշակող կարողությունների հզորությունների մեծացմանը զուգընթաց այստեղ նույնպես իրական նախադրյալներ և հնարավորություններ կան հումքի արտադրության ծավալների ավելացման համար: Խաղողի արտադրության միջին ծավալը 2003-2009թթ. կազմել է 172.8 հազ. տոննա:

Արտահանման միջին տարեկան ծավալը կազմել է 0.9 հազ. տոննա^{*}: Ինքնաբա-փության փաստացի մակարդակը 2003-2009թթ. միջին տվյալներով կազմել է 98.8 %:

Հատիկարնեղենային մշակաբույսեր: Այս արտադրատեսակի գծով հանրա-պետությունն ունի միջին ինքնաբավության մակարդակ: Հատիկարնեղենային մշակաբույսերի ինքնաբավության մակարդակը 2003-2009թթ. միջին տվյալներով կազմել է 57.1 %: Հաշվի առնելով հանրապետությունում հատիկարնեղեն մշակա-բույսերի մշակության համար բարենպաստ պայմանները, հեռանկարի համար նախատեսվում է արտադրության ծավալների ավելացում, մասնավորապես միջնաժամկետ հեռանկարում (2020թ.) այն կգերազանցի 2007-2009թթ. միջին մակարդակը 66.7 %-ով և կկազմի 9.5 հազ. տոննա:

Կարի: Կարի և կաթնամթերքի համար (բացառությամբ կենդանական յուղի) բնակչության ինքնաբավության մակարդակը համեմատաբար բարձր է: Հանրա-պետությունում իրական նախադրյալներ և հնարավորություններ կան կարի ծավալների ավելացման համար: Կարի արտադրության միջին ծավալը 2003-2009թթ. կազմել է 606 հազ. տոննա: Ներմուծման միջին տարեկան ծավալը կազմել է 20.5 հազ. տոննա, իսկ արտահանման միջին մակարդակը՝ 8.7 հազ. տոննա: Կարի կաթնամթերքի (բացառությամբ կենդանական յուղի) ինքնաբավության փաստացի մակարդակը 2003-2009թթ. միջին տվյալներով կազմել է 98.1 %:

Տավարի միս: Տավարի մսի համար հանրապետությունում ապահովվում է ինքնաբավության միջինից բարձր մակարդակ: Այստեղ նույնպես իրական նա-խադրյալներ և հնարավորություններ կան տավարի մսի ծավալների ավելացման համար: Տավարի մսի արտադրության միջին ծավալը 2003-2009թթ. սպանդային քաշով կազմել է 39.7 հազ. տոննա: Ներմուծման ծավալները նույն ժամանակահատ-վածի տարեկան միջին տվյալներով կազմել է 12.7 հազ. տոննա: Արտահանման միջին մակարդակը կազմել է 1.0 հազ. տոննա, որը իրականացվել է հիմնականում տարբեր մսամթերքների ձևով (երշիկներ, ապխտած միս և այլն): Տավարի մսի ինքնաբավության փաստացի մակարդակը 2003-2009թթ. միջին տվյալներով կազմել է 77.3 %:

Խոզի միս: Խոզի մսի համար հանրապետությունում ապահովվում է ինքնա-

* ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության կողմից 2003-2009թթ. ՀՀ ազգային պարենային հաշվեկշիռում խաղողի համար ներտառված չէ վերամշակված ծավալները: Վերջինս ընդգրկված է այլ օգտագործում տողում, որտեղ ընդգրկված է ինչպես արդյունաբերական վերամշակումը, այնպես էլ գյուղացիկան տնտեսությունների կողմից վերամշակումը:

բավության միջին մակարդակ: Խոզի մսի արտադրության միջին ծավալը 2003-2009թթ. սպանդային քաշով կազմել է 10.3 հազ. տոննա: Նշված ժամանակահատվածում ներմուծման ծավալները տարեկան միջին տվյալներով կազմել է 9.56 հազ. տոննա, արտահանման միջին մակարդակը՝ 0.07 հազ. տոննա: Խոզի մսի ինքնարավության փաստացի մակարդակը 2003-2009թթ. միջին տվյալներով կազմել է 52.7 %:

Ոչխարի և այծի միս: Մանր եղջերավորի մսի համար հանրապետությունում ապահովում է ինքնարավության քարձր մակարդակ: Կան իրական նախադրյալներ և հնարավորություններ մսի արտադրության և արտահանման ավելացման համար: Մանր եղջերավորի մսի արտադրության միջին ծավալը 2003-2009թթ. սպանդային քաշով կազմել է 7.1 հազ. տոննա: Վերջին տարիներին ոչխարի միս չի ներմուծվել, պահանջարկը ամբողջությամբ ապահովում է սեփական արտադրության հաշվին: Մինչև 2009թ. ոչխարի միս չի արտահանվել, սակայն 2009թ. աննախադեպ էր, քանի որ Իրանի Իսլամական Հանրապետություն արտահանվեց 142.0 հազ. գլուխ ոչխար: Այս շուկայի տարողունակությունը և հետագա տարիներին ևս արտահանման կայուն զարգացումը մեծ հետաքրքրություն և շահագրգուվածություն է առաջացրել: Որոշակի մտահոգության տեղիք է տալիս ներքին շուկայում ոչխարի մսի գնի քարձրացումը: Համոզված ենք, որ դա ժամանակավոր բնույթ ունի և ճյուղի զարգացումը աստիճանաբար կհանգեցնի ոչխարի մսի առաջարկի ու պահանջարկի հավասարակշռման:

Հավի միս: Հավի մսի համար հանրապետությունում ապահովում է ինքնարավության ցածր մակարդակ: Հավի մսի արտադրության միջին ծավալը 2003-2009թթ. սպանդային քաշով կազմել է 5.37 հազ. տոննա: Ներմուծման ծավալները նույն ժամանակահատվածի տարեկան միջին տվյալներով կազմել է 22.56 հազ. տոննա: Հավի մսի ինքնարավության փաստացի մակարդակը 2003-2009թթ. միջին տվյալներով կազմել է 21.5 %, որը վերջին երեք տարիներին զգալիորեն նվազել է: Հավի մսի արտադրության ծավալների ավելացմանը լրջորեն խոչընդոտում է կերի անհրաժեշտ բազայի բացակայությունը: Դեռևս քոյլ է տեղական արտադրության բոշնամասի մրցունակությունը: Այսպես, ներկրվող մսի մաքսային արժեքը ավելի քան 2 անգամ ցածր է տեղական արտադրության բոշնամասի ինքնարժեքից:

**Հայաստանի Հանրապետության ազգային պարենային հաշվեկշռում
ներառված կարևորագույն սննդամբերքի ինքնարավության փաստացի և
կանխատեսվող ցուցանիշները**

(տոլերացիա)

Ապահովատեսակները	2004-2009թթ. միջինը	2010թ.	2015թ.	2020թ.
Ցորեն	38,0	40,4	50,1	64,2
Կարտոֆիլ	100,0	103,4	107,5	111,4
Բանջարեղեն և բռստան	100,6	100,7	111,0	120,1
Պտուղ և հատապտուղ	93,2	94,8	112,1	121,4
Խաղող	99,3	101,5	105,5	109,1
Հատիկարնեղենային մշակաբույսեր	56,6	57,4	66,7	79,2
Բուսական յուղ	4,3	7,2	32,0	69,4
Շաքար	2,4	57,5	125,0	176,0
Զու	101,4	100,5	107,0	104,6
Կաթ (բացի կարագից)	98,1	96,9	99,7	100
Տավարի միս (սպանդային քաշով)	77,7	78,6	81,2	82,4
Խոզի միս (սպանդային քաշով)	50,6	33,1	40,9	51,4
Ոչխարի և այծի միս (սպանդային քաշով)	107,3	134,6	130,8	170,0
Հավի միս (սպանդային քաշով)	20,4	17,2	25	33,2
Ընդամենը ինքնարավության մակարդակը՝ էներգետիկ արժեքով հաշվարկված	58,5	66,3	76,6	83,9

Զու: Զվի համար հանրապետությունում ապահովվում է ինքնարավության բարձր մակարդակ: Զվի արտադրության միջին ծավալը 2003-2009թթ. ֆիզիկական քաշով կազմել է 29.7 հազ. տոննա (540 մլն հատ): Ներմուծման ծավալները նույն ժամանակահատվածի տարեկան միջին տվյալներով կազմել է 0.31 հազ. տոննա (5.64 մլն հատ): Ներմուծվում է գլխավորապես ինկուբացիոն ձվեր: Արտահանման միջին մակարդակը կազմել է 0.81 հազ. տոննա (14.7 մլն հատ): Թոշնի ձվի ինքնարավության փաստացի մակարդակը 2003-2009թթ. միջին տվյալներով կազմել է 101.8 %:

Բուսական յուղ: Բուսական յուղի տեղական արտադրության ծավալը շատ փոքր է: Սակայն աստիճանաբար վերականգնվում է յուղատու մշակաբույսերի հումքի վերամշակման համակարգը, որը դեռևս աշխատում է բացառապես ներկրվող

հումքի բազայի վրա: Բուսական յուղի արտադրության միջին ծավալը 2003-2009թթ. կազմել է մոտ 1.02 հազ. տոննա: 2003-2009թթ. ներմուծման միջին տարեկան մակարդակը կազմել է 20.01 հազ. տոննա: Ինքնաբավորյան փաստացի մակարդակը 2003-2009թթ. միջին տվյալներով կազմել է 5.1 %:

Հարաբ: Այս կարևոր պարենամբերքի գծով 2004-2009թթ. միջին տվյալներով հանրապետության ինքնաբավորյան մակարդակը կազմել է ընդամենը 2.4 %: Շիրակի մարզի Ախուրյան համայնքում կառուցված շաքարի գործարանի գործարկումը նախատեսվում է 2010 թվականի կեսերից: Ներմուծվող հումքի հետ միասին գործարանը կաշխատի նաև տեղական հումքով: Կանխատեսվում է, որ գործարանը լրիվ հզորությամբ աշխատելու դեպքում կարտադրի 220 հազ. տոննա շաքար, որից՝ 40.0 հազ. տոննա տեղական հումքով: Հետևաբար ամբողջովին կապահովվի հանրապետության բնակչության պահանջարկը (մոտ 90 հազ. տոննա) և կապահովվի արտահանման բավականին մեծ ներուժ:

8. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄԵՋԵՆԱՅԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՆՅՈՒԹԱՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՍՊԱՍԱՐԿՈՒՄԸ

Միջունակ գյուղատնտեսության հիմնական նախապայմաններից մեկը արտադրական գործընթացների մեքենայացումն է:

Խորհրդային տարիներին գյուղատնտեսության նյութատեխնիկական մատակարարումն իրականացվում էր կենտրոնացված կարգով: Գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների մեքենատրակտորային պարկը համալրված էր արդիական գյուղատնտեսական մեքենաներով, որոնց սպասարկումն իրականացվում էր ազրոսերվիսի կենտրոնների միջոցով: Կենտրոնացված կարգով գործում էին նաև պարարտանյութերի, բույսերի պաշտպանության միջոցների և անասնաբուժական լեղամիջոցների մատակարարման համակարգերը:

1991-1993թթ. հողի սեփականաշնորհման ժամանակ հիմնականում մեխանիզատորմերին վաճառվեց գյուղատնտեսական լուծարվող ձեռնարկությունների տեխնիկան և գործիքները:

Ազրարային բարեփոխումների սկզբնական փուլում փորձ կատարվեց նախկին «Հայագրոսերվիս» տեղական միավորումների բազայի վրա ստեղծել մեքենատրակտորային կայաններ: Սակայն ոչ արդյունավետ մենեջմենթի և ծառայությունների բարձր սակագների պատճառով դրանք չկարողացան նրանցել մասնավոր հատվածի հետ: Արդյունքում՝ ներկայումս գյուղացիական տնտեսություններին տեխնիկական սպասարկման մատուցման 95 տոկոսը բաժին է ընկնում գյուղատնտեսական տեխնիկայի մասնավոր սեփականատերերին:

Աղյուսակ 22

**Գյուղատնտեսական տեխնիկայի հիմնական տեսակների քանակը
ըստ Հայաստանի Հանրապետության մարզերի (01.01.2010թ. դրությամբ)**

N	Մարզերը	Ընդամենը տրակտորներ	Հացահատիկահավաք կոմբայններ	Կերահավաք կոմբայններ
1	Արագածոտն	1267	179	32
2	Արարատ	1260	35	12
3	Արմավիր	1780	63	27
4	Գեղարքունիք	2648	295	111
5	Լոռի	1660	108	11
6	Կոտայք	750	85	17

7	Շիրակ	1598	300	54
8	Սյունիք	1126	172	26
9	Վայոց ձոր	797	40	-
10	Տավուշ	1166	82	12
11	ք. Երևան	725	53	5
Ընդամենը		14777	1412	307

Աղյուր. ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության գյուղատնտեսական տեխնիկայի պետական տեսչություն

Հայաստանի գյուղատնտեսության մեքենատրակտորային հավաքակազմը նորացման կարիք ունի: Մեր կողմից կատարված հաշվարկները ցույց են տալիս, որ ներկայումս շահագործվող տրակտորների միայն 4.5 տոկոսն ունի մինչև 12 տարվա շահագործման ժամկետ, մնացածը շահագործվում է 13 տարուց ավել, որի հետևանքով մեծանում են շահագործման ծախսերը, այդ թվում՝ 1 էտալոնային հեկտարի հաշվով վառելիքի ծախսը և միջին հաշվով 30 տոկոսով պակասում է արտադրողականությունը (աղյուսակ 22): Այսպիսով, թե՛ տնտեսական, և թե՛ կազմակերպական առումով ծայր աստիճան հնացած տեխնիկայի օգտագործումը մեծ վնաս է հասցնում գյուղացիական տնտեսություններին: Վերջիններիս ցածր վճարումակությունը և կոռապերացիայի զարգացման դանդաղ տեմպերը դեռևս խիստ սահմանափակում են նոր տեխնիկա գնելու հնարավորությունները:

Աղյուսակ 23

ՀՀ անիվավոր եւ բրբուրավոր տրակտորների խմբավորումը ըստ շահագործման ժամկետների

Խմբերը	Շահագործման ժամկետները, տարի	ՏԿրակ-տորմների թիվը, հատ	Տեսակա-րար կշիռը, %	Շահագործման ծախսերի փոփոխությունը, %	Ժամային արտադրողականության փոփոխությունը, %	1 էտալոնային հա-ի հաշվով վառելիքի ծախսը, կգ
I	1-12	830	5.6	100	100	18
II	13-20	2243	15.2	115	89	21
III	21-25	4558	30.9	122	80	25
IV	26-30	4830	32.8	148	71	28
V	30 տարուց ավելի	2271	15.4	155	60	30
	Ընդամենը	14732	100.0			24.4

Այս հիմնախնդիրը մասամբ լուծվում է ճապոնական «Աջակցություն սակավապահով ֆերմերներին», ինչպես նաև ՉԺՀ-ի ու Հնդկաստանի կառավարությունների կողմից տրամադրվող դրամաշնորհի միջոցով։ Որպես կանոն, այդ երկրների կողմից տրամադրվող գյուղատնտեսական տեխնիկան շուկայականից զգալի ցածր գներով, աճուրդային կարգով վաճառվում է գյուղացիական տնտեսություններին։

Պարարտանյութերի և բույսերի պաշտպանության միջոցների մատակարարումը հիմնականում իրականացվում է մասնավոր ընկերությունների միջոցով։ Սակայն գյուղատնտեսության պետական աջակցության շրջանակներում ՀՀ կառավարությունը առանձին տարիների մասամբ սուբսիդավորել է գյուղացիներին, փոխհատուցելով պարարտանյութի գնի մի մասը։ Բացի դրանից շուկայականից ցածր գներով գյուղացիներին է վաճառվում օգնության կարգով ստացվող պարարտանյութերը։

Գյուղացիական տնտեսությունների նյութատեխնիկական սպասարկման կազմակերպման ամենահեռանկարային ձևը կոռպերացիայի զարգացումն է։ «Գյուղատնտեսական ասոցիացիաների ֆեդերացիա» իրավաբանական անձանց միության վիրձը ցույց է տալիս, որ գյուղացիական կոռպերացիան շահեկան պայմաններ է ստեղծում ինչպես անդամների կողմից գնվող սերմերի, պարարտանյութերի, սարքավորումների և այլ միջոցների ձեռքբերման, այնպես էլ արտադրանքի իրացման համար։

9. ԱՆՏԱՌԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի Հանրապետության անտառային պետական ֆոնդը 1993 թվականի հաշվառման արդյունքներով կազմում է երկրի տարածքի 11.2 % -ը՝ մոտ 460 հազ. հա, որից 334,1 հազ.հա-ն անտառածածկ տարածքներ են, այդ թվում մոտ 50 հազ.հա-ն՝ արհեստական անտառներ:

Հայաստանի Հանրապետության անտառները լեռնային են, ունեն ընդգծված հողապաշտպան, ջրապաշտպան և կլիմայակարգավորիչ նշանակություն, ինչպես նաև սոցիալտնտեսական, գիտական բարձր արժեք և հարուստ կենսաբազմազանություն:

Հայաստանի Հանրապետության անտառների միջին արդյունավետության ցուցանիշը 3,6 բռնիւթեան է, միջին լրիվությունը՝ 0,55, բնափայտի միջին պաշարը կազմում է 125 մ³/հա, տարեկան միջին աճը՝ 1.3 մ³/հա: Հանրապետության յուրաքանչյուր բնակչին բաժին է ընկնում 0,11 հա անտառապատ տարածություն, որը ծավալային արտահայտությամբ կազմում է մոտ 12 մ³ բնափայտի կենսազանգված:

Անտառները հիմնականում զբաղեցնում են բարձր բերության խիստ կտրտված լեռնալանջերը՝ ծովի մակերևույթից մոտ 500-2500 մ բարձրության վրա: Անտառային գոտիներին բնորոշ են չափավոր բարեխառն կլիման, խիստ ջրային ցանցը, կտրտված ռելիեֆը և անհավասարաչափ տեղաբաշխվածությունը:

Հայաստանի Հանրապետության հյուսիս-արևելյան շրջաններում անտառապատվածությունը կազմում է 29 %, հարավ-արևելյանում՝ 13 %, իսկ կենտրոնականում՝ 2 %: Անտառների անհավասարաչափ տեղաբաշխվածությունը պայմանավորված է բնակլիմայական առանձնահատկություններով և մարդածին գործոնի բացասական ազդեցությամբ, ինչը ժամանակի ընթացքում հանգեցրել է անտառային տարածքների կրճատման ու համակեցության քայլայման:

Հայաստանն ունի հարուստ կենսաբազմազանություն. հանդիպում են 236 տեսակի ծառեր և թփեր, որոնցից բնական անտառներ կազմող հիմնական տեսակներն են արևելյան հաճարենին, խոշորառէց կաղնին, վրացական կաղնին, արևելյան բոխին, կովկասյան բոխին և Կոխի սոճին: Այս տեսակները զբաղեցնում են Հայաստանի Հանրապետության անտառածածկ տարածքի 89,1 %-ը՝ և կազմելով անտառների ընդիանուր պաշարի 97,2 %-ը:

Հաճարենու անտառները տարածված են ծովի մակարդակից 950-2000 մ, իսկ

մաքուր հաճարուտը՝ 1000-1800 մ բարձրության վրա հիմնականում գրաղեցնում են հյուսիսային, հյուսիս-արևելյան և հյուսիս-արևմտյան լեռնալանջերը: Խառը հաճարկուտներում հանդիպում են նաև կաղնին, հացենին, թեղին, լորենին, բոխին, թխին և այլն:

Հաճարենու անտառները, ի տարբերություն կաղնուտի, հիմնականում աճում են հանրապետության հյուսիսային հատվածում:

Կաղնուտը բնութագրվում է բարդ և բազմազան տիպոլոգիական կազմով, հիմնականում գրաղեցնում է հարավային լուսավորված լանջերը և կենտրոնացված է 600-2200 մ բարձրության վրա:

Հայաստանի Հանրապետությունում կա կաղնու անտառների հինգ տեսակ, որը գրաղեցնում է անտառածածկ տարածքի 35,9 %, ընդ որում՝ բարձրաբուն սերմնային ծագման ծառուտը կազմում են 19,2%, իսկ ցածրաբուն կոճղաշիվային ծագման ծառուտը՝ 16,7%: 1993թ-ի տվյալներով, հանրապետության անտառներում կաղնու պաշարը կազմում է 12,54 մլն մ³ (կամ 29,85%):

Բոխուտը տարածված է հյուսիսային Հայաստանում՝ ծովի մակարդակից 900-2000 մ, իսկ հարավայինում՝ 850-2300 մ բարձրության վրա՝ աճելով բոլոր դիրքադրության լանջերին մաքուր (հաճախ երկրորդային ծագման) և խառը ծառուտի տեսքով: Կաղնուտի և հաճարկուտի վատ ինքնավերականգնման պայմաններում բարձր կենսունակություն ունեցող բոխին ուժեղ մրցակից է կաղնու և հաճարենու համար: Ներկայումս բոխուտը գրաղեցնում է անտառածածկ տարածքի 16,5%-ը՝ 6,0 մլն մ³ բնափայտի պաշարով (14,4%):

Հայաստանի Հանրապետության անտառների բաղկացուցիչ մասն է կազմում սոճուտը, որտեղ հիմնական տեսակը Կոխի (կովկասյան) սոճին է: Հանդիպում են նաև բոխին, արևելյան կաղնին, հազվադեպ՝ հաճարենին:

Կան սոճու արհեստական տնկարկներ, որտեղ անտառ կազմող տեսակը սովորական և դրիմյան սոճիներն են:

1900-2300 մ բարձրության վրա ներկայացված են առավելապես խառը, ցածր խտությամբ մերձալայյան նոսր անտառները: Այստեղ անտառկազմող ծառատեսակներ են Լիտվինովի կեչին, բարձրեռնային թխին, սովորական արոսենին և այլն:

Պատմական ողջ ժամանակաշրջանում մարդու անհեռատես տնտեսական գործունեության հետևանքով հանրապետության անտառածածկ տարածքների

կրծատումից բացի տեղի են ունեցել ծառատեսակների կազմի և դրանց գրադարած տարածքների զգալի փոփոխություններ: Խիստ կրծատվել է կովկասյան սոճու, հատապտղային կենու, արջատիվենու և այլ ծառատեսակների գերակշռությամբ ծառուտների տարածքը, որի արդյունքում դրանք հանդիպում են կղզյակների և հատուկենտ ծառերի ձևով:

20-րդ դարում Հայաստանի անտառներն առնվազն երկու ամգամ ենթարկվել են գերհատումների: Առաջինը տեղի է ունեցել խորհրդային իշխանության տարիներին՝ 1930-50-ական թվականներին, երբ արդյունաբերական նպատակով զիսավոր հատումների միջոցով տարեկան հատվում էր շուրջ 450 հազ մ³:

Գերհատումների երկրորդ շրջանը սկսվել է 1991թ-ից՝ Էներգետիկ ճգնաժամի և տնտեսական շրջափակման պատճառով: Պետական անտառային ֆոնդի զգալի տարածքներ տուժել են զանգվածային անթույլատրելի ծառահատումներից, որի արդյունքում կրծատվել են անտառածածկ տարածքները, ավելացել են տարահասակ ցածրարժեք անտառները, տեղի են ունեցել խորը կառուցվածքային և անցանկալի տեսակային փոփոխություններ, որոշ տեղերում ծառուտները կորցրել են իրենց բնական վերականգնման հատկությունը, իջել է արտադրողականությունը, խախտվել է անտառների հիդրոլոգիական ռեժիմը, ակտիվացել են էրոզիոն երևույթները, սողանքներն ու սելավները:

Ներկայումս հանրապետության բնական անտառների մոտ 70%-ը կազմալուծված ու ծերացած են, համեմատաբար դժվարամատչելի հասուն և գերհատու անտառներում կենտրոնացած են փայտանյութի զգալի պաշարներ, որոնք ռելիեֆի կտրտվածության և դժվար հասանելիության պատճառով դուրս են մնում անտառօգտագործման ծրագրից:

Հայաստանի անտառային պաշարների դեգրադացիայի գործոններից են նաև վնասատուներն ու հիվանդությունները, գերարածեցումը, հողմերն ու երաշտը :

Անկանոն անտառահատումները և անտառպաշտպանական միջոցառումների բացակայությունը հանգեցրել են անտառներում կլիմայական պայմանների փոփոխությանը, ինչպես նաև հրդեհավտանգության բարձրացմանը (բարձր ջերմաստիճան, առատ լույս, հատումների հետևանքով թափված ճյուղեր և տերևներ): Դրանք նպաստավոր պայմաններ են ստեղծել վնասատու միջատների և հիվանդությունների զանգվածային բազմացման, ինչպես նաև ծառուտների չորացման և հրդեհավտանգ պայմանների առաջացման համար:

Գերշահագործման, հատումների, արածեցման, խոտհնձի, հողազավ-քումների և այլ պատճառներով անտառներում տեղի են ունեցել տեսակային կազմի և կառուցվածքային փոփոխություններ, ծառուտները կորցրել են իրենց բնական վերականգնման ունակությունը, իջել է դրանց արտադրողականությունը, կրծատվել է անտառածածկույթը:

Անտառների առանձին զանգվածների ոչնչացման հետևանքով հատված տեղամասներում և դրանց հարող տարածքներում սկսվել են հողատարման, ձորակառաջացման, սողանքների ակտիվացման, աղբյուրների չորացման, փոշու ամպերի գոյացման և այլ երևույթներ: Ավելացել է էրոզիոն-սելավային պրոցեսների ինտենսիվությունը, որոնք մեծ վնաս են հասցնում համայնքներին, ինչպես նաև գյուղատնտեսական նշանակության հողատարածքներին:

2004-2009թթ. ընթացքում պետական բյուջեի և տարբեր ծրագրերի հաշվին իրականացվել են անտառվերականագնման աշխատանքներ 30479 հեկտարի վրա, այդ թվում՝ ցանք և տնկում 2987 հա, բնաշիվային վերածի օժանդակում 7674 հա, բնական վերածի օժանդակում հանքայնացման միջոցով 5786 հա, բնական վերածի օժանդակում ցանկապատման միջոցով 14032 հա:

Այս աշխատանքների շրջանակներում ճապոնիայի կառավարության «Պարենային արտադրության աճ» ծրագրի շրջանակներում ձևավորված գործընկերությին ֆոնդի հաշվին 2006-2009թթ. ընթացքում հանրապետության տարբեր մարզերում հիմնադրվել են 1288 հա անտառմշակույթներ: Բացի դրանից Գերմանիայի դաշնության Շրջակա միջավայրի, բնապահպանության և միջուկային անվտանգության ֆեդերալ նախարարության /BMU/ և Գերմանիայի զարգացման բանկի (KfW) ֆինանսավորմամբ Բնության համաշխարհային հիմնադրամի (WWF) հայաստանյան մասնաճյուղի հետ համատեղ 2009թ. Լոռու մարզում հիմնադրվել են անտառմշակույթներ 100 հեկտարի վրա:

ՍԱԿ-ի զարգացման ծրագրի (UNDP) շրջանակներում Գլոբալ Էկոլոգիական Ֆոնդի (GEF) ֆինանսավորմամբ «Կլիմայի փոփոխության հետևանքների նկատմամբ Հայաստանի լեռնաանտառային էկոհամակարգերի հարմարվողականության բարձրացումը» ծրագրով Սյունիքի մարզում 2009թ. հիմնադրվել են 10 հա անտառմշակույթներ:

Պարենի և գյուղատնտեսության կազմակերպության (FAO) աջակցությամբ 2009 թվականին Կոտայքի մարզում սկսվել է անտառապատման և անտառ-

Վերականգնման ծրագիր, որի նպատակն է Հրազդանի անտառատեսությունում ժամանակակից տնկարանային տնտեսության ստեղծումը: Ծրագիրն իր մեջ ներառում է նաև սերմերի հավաքման փորձնական տեղամասերի ստեղծում, այդ գործով գրադարձ աշխատակիցների համար սերմերի և բույսերի արտադրության, անտառատեսության բնական վերականգնման և խնամքի միջոցների վերաբերյալ ուսուցման դասընթացների կազմակերպում: Այդ ծրագրի իրականացմանը աջակցելու նպատակով ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարությունը 2009թ. վերանորոգել է «Հայանտառ» ՊՈԱԿ «Հրազդանի անտառատեսություն» մասնաճյուղի կենտրոնական գրասենյակի շենքը, իրականացրել է ոռոգման համակարգի կառուցման աշխատանքներ, տնկարանին տրամադրել է անիվալոր տրակտոր և ցանկապատել է տնկարանի տարածքը:

Ինչպես տեսնում ենք, վերջին տարիներին ավելացել է անտառվերականգնման աշխատանքների ծավալ: Այդուհանդերձ լրացուցիչ ֆինանսական միջոցներ են անհրաժեշտ անտառների լայնածավալ վերարտադրության, սերմնաբուծության, տնկարանային տնտեսությունների վերականգնման, հողի նախապատրաստման, անտառատեսության, ոռոգման, ազրոտեխնիկական սպասարկման, խնամքի և անհրաժեշտ այլ միջոցառումների իրականացման համար:

Վերջին հինգ տարիներին մշակվել և հաստատվել են Խջևանի, Սևքարի, Արծվաբերդի, Նոյեմբերյանի, Գուգարքի, Զիլիզայի, Լալվարի, Դսեղի, Ստեփանավանի, Տաշիրի, Վայոց ձորի, Շամբարակի և Սիսիանի «անտառատեսություն» մասնաճյուղերի անտառկառավարման պլանները, իսկ Սյունիքի և Կապանի «անտառատեսություն» մասնաճյուղերի անտառկառավարման պլանները արդեն անցել են բնապահպանական փորձաքննություն և գտնվում են հաստատման փուլում:

ՀՀ կառավարության և հասարակական կազմակերպությունների համատեղ ջանքերով 2004թ. համեմատությամբ 2009 թվականին ավելի քան 20 անգամ պակասել է ապօրինի հատված ծառերի թիվը և մոտ 15 անգամ՝ փայտանյութի ծավալը (աղյուսակ ...):

Աղյուսակ ...

Տարեթիվը	Ծառերի քանակը (ընդամենը)	Ծավալը (խտ.խմ)
2004թ.	27157	10520.70
2005թ.	14550	4689.85

2006թ.	3544	1430.18
2007թ.	2473	1661.38
2008թ.	1214	1073.48
2009թ.	1310	711.99
Ընդամենը	50248	20087.58

2006-2009թթ. ընթացքում անտառային վնասատումների և հիվանդությունների դեմ «Արիվո» և «Քայլետոն» տիպի թունաքիմիկատներով 57176 հեկտար անտառային տարածքի վրա իրականացվել են ավիացիոն քիմիական պայքարի միջոցառումներ, որոնք տվել են բարձր արդյունք:

ՀՀ կառավարության 2005թ. հուլիսի 21-ի 1232-Ն որոշմամբ հաստատվել է Հայաստանի հանրապետության անտառի ազգային ծրագիրը, որի հիմնական նպատակն է անտառային էկոհամակարգերի պահպանությունը, դեղրադացված անտառային էկոհամակարգերի վերականգնումը, անտառային պաշարների շարունակական և արդյունավետ օգտագործումը և անտառների կայուն կառավարման ռազմավարության ապահովումը:

10. ԳԵՆԵՏԻԿ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐ

Հայաստանի ֆլորայի բազմազանության մեջ առանձնակի ուշադրության է արժանի ազրոկենսաբազմազանությունը: Հայաստանը հիրավի հանդիսանում է մշակովի բույսերի առաջացման կենտրոն: Այս մասին է վկայում այն փաստը, որ հայկական լեռնաշխարհում էքսորուսաբանական նյութերի տարիքը հաշվվում է մ.թ.ա. 8-րդ հազարամյակից: Ըստ հնէաբանական ուսումնասիրությունների, Հայաստանի տարածքում մշակվել են հացարույսերի, բանջարաբոստանային և եթերատու բույսերի, ինչպես նաև պտղատու ծառատեսակների բազմաթիվ տեսակներ /ցորեն, զարի, աշորա, ոսպ, վարսակ, ոլոռ, սեխ, ձմերուկ, ծիրան, խաղող, սերկլի, նուռ և այլն/: Ելնելով այն փաստից, որ Հայաստանում ներկայումս պահպանվում են նշված ցեղերի բույսերի վայրի տեսակները, և այստեղ է կենտրոնացված այս բույսերի ամենամեծ քանակությունը, Հայաստանը հանդիսանում է բազմաթիվ մշակովի բույսերի ծագման հիմնական կենտրոններից մեկը:

Հայաստանի ազրոկենսաբազմությունը ներկայացվում է հացահատիկային բույսերի, հատիկալընդեղենի, կերաբույսերի, բանջարաբոստանայինների և յուղատուների խմբերով:

- **Հացահատիկային** բույսերի խումբը՝ ընդգրկում է.
  - ցորենի 13 տեսակ և մոտ 360 տարատեսակ. Հայաստանում աճող վայրի միահատ, ուրարտու և վայրի արարատյան տեսակները հանդիսանում են աշխարհում հայտնի վայրի 4 տեսակներից երեքը, որոնք բնորոշվում են տեսակային մեծ բազմազանությամբ /մոտ 110-ից ավելի տարատեսակ/.
  - այծակն ցեղը - ներկայացված է 9 տեսակով՝ ներտեսակային մեծ բազմազանությամբ.
  - աշորա - ներկայացված է մշակովի, դաշտամոլախոտային և վայրի միամյա ու վայրի երկամյա տեսակներով.
  - զարի Հայաստանում ներկայացված են 8 վայրիներ ներտեսակային մեծ բազմազանությամբ, ինչպես նաև երկշարք, միջանկյալ և բազմաշարք մշակովի տեսակներ:
- **Հատիկալընդեղեն** մշակության մեջ հայտնաբերված են աբորիգեն սորտեր ու ձևեր: Տարածված են նաև ոսպի, սիսեղի և ոլոռի վայրի տեսակները:

- **Կերարույսեր** - ազրոքազմազանությունում ներկայացված են դաշտավլուկազգիների և բակլազգիների ընտանիքներով, որոնք աճում են բազմաթիվ տեսակներով, էկոտիպերով և ձևերով:
- **Բանջարարուստանայիններ** - ներկայացված են բազմաթիվ մշակովի տեսակներով. հայտնի են վայրի ճակնդեղի, գինձի, գազարի, սոխի, սխտորի և բազմաթիվ այլ տեսակների էկոտիպեր և ձևեր:
- **Յուղատուներ** ներկայացված են մշակովի և վայրի կտավատի, սորուկի, կանեփի, խաշխաշի, գարի հացի և բազմաթիվ այլ տեսակներով, էկոտիպերով և ձևերով:
- **Պողահատապղայիններ** լայն տարածում ունեն վայրի, մշակովի կանաչայրիացած ծիրանենու, տանձենու, խնձորենու, նռնենու, կեռասենու, փշատենու, նշենու, մորու, հաղարջենու, մոշի և այլ տեսակներ, սորտեր, էկոտիպեր և ձևեր:

Ներկայումս սննդամբերքի արտադրության և գյուղատնտեսության վարման համար օգտագործվող բույսերի գենետիկական ռեսուրսների պահպանման նշանակությունը ավելի է մեծանում, դառնալով գյուղատնտեսության և բնապահպանության ոլորտում վարդող քաղաքականության կարևոր քաղաքիչներից մեկը:

Բույսերի գենետիկական ռեսուրսները արժեքավոր ելակետային նյութ են մշակաբույսերի սելեկցիայում՝ նպաստելով տնտեսական աճին, ազգային ինքնավարությանը և պարենային ապահովությանը ու միաժամանակ մեծ դեր են խաղում բնապահպանական հավասարակշռության պահպանության գործընթացում:

Հայտնի է, որ մշակաբույսերի վայրի ազգակիցները և մշակաբույսերի հին տեղական սորտերը իրենց գենոտիպում կրում են կայուն գեներ զանազան հիվանդությունների, վնասատուների դեմ, ցրտադիմացկունության և չորադիմացկունության նկատմամբ: Գենետիկան ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործումն ունի ոչ միայն բացառիկ նշանակություն, այլև անխուսափելի է նոր հիբրիդների և սորտերի ստացման գործում՝ միջավայրի պայմաններին հարմարողականության բարձրացման առումով:

Ներկայումս մարդածին ազդեցության, շրջակա միջավայրի վատքարացման և կլիմայի փոփոխության պատճառով տեղի է ունենում մշակաբույսերի վայրի ազգակիցների բնական պոպուլյացիայի և բուսական համակեցության կրծատում: Գյուղատնտեսական արտադրության և սելեկցիայի զարգացմանը զուգընթաց՝

աստիճանաբար մշակումից դուրս են մնում մշակաբույսերի տեղական սրտպությացիաները, որոնք բերքատվության ցուցանիշներով զիջում են ժամանակակից սելեկցիոն սրտերին, սակայն տեղական պայմաններին հարմարվողականության, դիմացկունության և կենսաբանական տնտեսական առանձին հատկությունների շնորհիվ արժեքավոր ելանյութ են աղապտացիոն սելեկցիայի համար: Այդ պայմաններում մշակաբույսերի գենետիկական բազմազանության պահպանման անհրաժեշտությունն ավելի է մեծանում՝ դառնալով ոլորտում վարվող քաղաքականության կարևոր քաղաքիչներից մեկը:

Բույսերի գենետիկական ռեսուրսների համար, որոնք բաղկացած են մշակվող ժամանակակից, իին տեղական սրտերից, մշակաբույսերի վայրի ցեղակիցներից և որպես սելեկցիոն ելանյութ օգտագործվող հիբրիդներից ու սելեկցիոն

պահպանումը, հատկապես սերմերի հավաքածուների տեսքով:

Ազրոկենսատեխնոլոգիայի գիտական կենտրոնում՝ գենետիկական բանկի ստեղծման շնորհիվ, պահպանության ոլորտում տեղի է ունեցել զգալի առաջընթաց: Սերմերի հավաքածուն հարստացվում և թարմացվում է գիտական արշավախմբային ուսումնասիրությունների կազմակերպման, գենետիկական նյութի փոխանակման միջոցով, համագործակցելով Հայաստանի պետական ազրարային համասլարանի, ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության գիտական կենտրոնների, Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի բուսաբանության ինստիտուտի, ինչպես նաև այլ երկրների գենետիկական բանկերի, գիտահետազոտական ինստիտուտների և գյուղատնտեսական հետազոտությունների միջազգային կենտրոնների հետ:

2007թ. Հայաստանի Հանրապետությունը ստորագրել և վավերացրել է Պարենի և գյուղատնտեսության համար բույսերի գենետիկական ռեսուրսների վերաբերյալ միջազգային համաձայնագիրը, որի հիմնական դրույթներից է համաձայնագրի Հավելված 1-ում ընդգրկված մշակաբույսերի նմուշների մատչելիության ապահովումը: Բույսերի գենետիկական ռեսուրսների մատչելիության ապահովման համար կարևորվում է նմուշների բնութագրման և գնահատման տվյալների առկայությունը, տվյալների բազաների ստեղծումը և նմուշների տրամադրման մեխանիզմի մշակումն ու կիրառումը: Այս պարտավորությունների կատարմանը մեծ չափով նպաստեց ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության Կենսատեխնոլոգիայի գիտա-

կան կենտրոնում գյուղատնտեսական մշակաբույսերի և նրանց վայրի նախնիների գենետիկ բանկի ստեղծումը: Այս ծրագրի իրականացմանը էական աջակցություն է ցույց տալիս ԻԿԱՌԴԱ-ի Սիօնի Ասիայի և Հարավային Կովկասի տարածաշրջանային գրասենյակը, ինչպես նաև ԱՄՆ գյուղեղարտամենտի հայաստանյան ներկայացուցչությունը:

11. ՕՐԳԱՆԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի գյուղատնտեսությունը օրգանական սննդամթերքի արտադրության բավականին մեծ ներուժ ունի: Խորհրդային տարիներին գյուղատնտեսության քիմիացումը արտադրության ինտենսիվացման հիմնական ուղղություններից մեկն էր: Միավոր տարածության հաշվով պարարտանյութերի և քունաքիմիկատների օգտագործման ցուցանիշը բավականին բարձր էր, իսկ սննդամթերքի մեջ նիտրատների մնացորդային քանակությունը առանձնապես չէր վերահսկվում:

Վերջին 15 տարիներին գյուղատնտեսության մեջ քիմիական պարարտանյութերի օգտագործումը կրճատվել է 6-7 անգամ: Իհարկե, այս գործընթացն ունի իր պատճառները և ամենեին պայմանավորված չէ օրգանական արտադրանք ունենալու ֆերմերների ցանկությամբ: Պարզապես գյուղացիների ցածր վճարունակությունը և ներկրվող քիմիական միջոցների բարձր գները օբյեկտիվորեն սահմանափակել են դրանց օգտագործումը: Ստեղծված իրավիճակում գյուղացիները ակամայից սկսել են կիրառել օրգանական գյուղատնտեսությանը մոտ տեխնոլոգիաներ: Իհարկե, այդ տեխնոլոգիաները օրգանական դիտարկվելու համար պետք է բավարարեն մի շարք չափորոշիչների և ստանդարտների, որոնք սահմանված են «Օրգանական գյուղատնտեսության մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքով և Կողեքս ալիմենտարիուսի պահանջներով: Բայց կուտակված փորձառությունը ինքնին առավել հասանելի է դարձնում օրգանական տեխնոլոգիաների կիրառումը:

Պետք է նկատի ունենալ, որ օրգանական սննդամթերքի նկատմամբ Հայաստանի ներքին շուկայի պահանջարկը դեռևս փորք է: Դա մի կողմից պատճառաբանվում է նրանով, որ ինչպես նշեցինք, ներկայի գյուղատնտեսական արտադրանքի տեխնոլոգիան արդեն իսկ մոտ է օրգանականին, և զուտ օրգանական արտադրանքը կարող է որակապես շատ չտարբերվել: Մյուս կողմից, օրգանական սննդամթերքի սպառողները դեռևս սակավաթիվ են, քանի որ այդ սպառողները, բացի գնողունակ պահանջարկից, պետք է դրսևրեն օրգանական սննդամթերքի սպառման մշակույթ և ստվորություններ: Հետեաբար, օրգանական սննդամթերքի սահմանափակ ներքին շուկա ունեցող երկրի համար խիստ կարևորվում է այդ արտադրատեսակների արտահանումը և ներքին պահանջարկի ձևավորումը: Գերմանիայի Դաշնության բնապահպանության նախարարության աջակցությամբ

Հայաստանի պետական ազգարային համալսարանում (ՀՊԱՀ) ստեղծվել է օրգանական գյուղատնտեսության զարգացման կենտրոն, որի առաքելությունը մի կողմից Հայաստանում օրգանական գյուղատնտեսության արմատավորումն է, մյուս կողմից՝ օրգանական արտադրանքի արտահանումը արտաքին շուկա: Վերջինս պահանջում է օրգանական տեխնոլոգիաների և արտադրանքի սերտիֆիկացում:

ՀՀ-ում առկա է և գործում է տեղական մասնավոր անկախ օրգանական սերտիֆիկացման մարմին՝ «Էկոգլոբ» ընկերությունը:

Հիմնվելով 2002 թվականին, արդեն իսկ 2003 -ին «Էկոգլոբ»-ը նշակել և Հայաստանում սկսել է ներդնել օրգանական արտադրության ստանդարտը և վարել սերտիֆիկացման համակարգը: 2008 թվականին «Էկոգլոբ» ընկերությունը ստացել է միջազգային ճանաչման իր առաջին սերտիֆիկատը գերմանական ակրեդիտացնող կազմակերպության՝ DAP, կողմից: Այդ ճանաչումը հայ օրգանական մթերք արտադրողին ընձեռում է հնարավորություն արտահանելու հայրենական օրգանական արտադրանքը ԵՄ և մի շաբթ այլ երկրներ: 2009 թվականին ընկերությանը շնորհվել է նաև ԱՄՆ գյուղդեպարտամենտի Ազգային Օրգանական Ծրագրի (USDA NOP) ճանաչումը: Այդ երկու ճանաչումների շնորհիվ ընկերության սերտիֆիկացման ներքո արտադրողները կարող են միաժամանակ մուտք և ԵՄ և ԱՄՆ օրգանական բարմ և վերամշակված արտադրանքի շուկաներ:

Սի շաբթ կազմակերպություններ իրենց ծրագրերում ներառել են օրգանական խորհրդատունների պատրաստումը և խորհրդատվության տրամադրումը: Խոսքը վերաբերվում է «ՇԵՆ» բարեգործական ՀԿ-ին, «Կանաչ արահետ» ՀԿ-ին, ինչպես նաև ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության ԳԱԱԿ-երին: Այս ոլորտի հետագա խթանումը և մասնագետների պատրաստումը արժանի է հատուկ ուշադրության, դա հատկապես կարևոր նախապայման է բույսերի պաշտպանության, հողի բերրիության բարձրացման, անասնապահության կազմակերպման և անասնաբուժության, որպես կառավարման և մի շաբթ այլ խնդիրների լուծման համար:

Օրգանական գյուղատնտեսության համար առանձնահատուկ կարևորություն ունի նաև օրգանական արտադրանքների մարքեթինգը: Ներկայում ՀՀ-ում մի շաբթ կազմակերպություններ և ծրագրեր նպաստում են շուկայի զարգացմանը: Այս բնագավառում հայկական կազմակերպություններից ակտիվ է ԱԳՁԿ հիմնադրամը, իսկ միջազգայիններից՝ ԱՄՆ գյուղդեպարտամենտը, Շվեյցարական զարգացման գործակալությունը, Գերմանական Տեխնիկական Ազակցության ընկերությունը՝

GTZ, հոլանդական Ավալոն հիմնադրամը, ԱՄՆ ԶԾ ՓՄՁ ծրագիրը, TAM-BAS եվրոպական ծրագիրը, և մի շարք այլ կազմակերպություններ:

Զեռնարկված միջոցառումների շնորհիվ ՀՀ-ում օրգանական գյուղատնտեսության ցանքատարարություններն աստիճանաբար ավելանում են: Համեմատության կարգով նշենք, որ 2003 թվականի օրգանական պահանջներով մշակվող 110 հեկտարի (Ընթացական ծրագրերի շրջանակներում) համեմատությամբ 2009 թվականին արձանագրվել է մոտ 850 հեկտար մշակովի և վայրի տեսակների հողատարծքներ: Նշված թվերը դեռևս շատ համեստ են, սակայն հետաքրքրությունը և աճի միտումն ակնհայտ է: Այս միտումը հիմնականում թելադրում են հայկական վերամշակող և արտահանող լնկերությունները, որոնք իրենց հերթին ահազագեր են ստանում միջազգային շուկայի գնորդներից:

Մեկ երևոյթ ևս նկատելի է: Օրգանական արտադրությունը սկսվել է այգիներից, սակայն ներկայումս մեծ ուշադրություն է դարձվում մեղվապահությանը և մեղվամթերքի արտադրությանը, վայրի բուսական տեսականու ընդարձակմանը, միամյա և երկամյա բարձրաժեք մշակաբույսերի աճեցմանը, քննարկվում են արոտավայրերի և անասնապահության, ինչպես նաև կաթնամթերքի օրգանական արտադրություն կազմակերպման ծրագրերը:

Առավել կարևոր գործոն է օրգանական հումքի վերամշակումը, այդ արտադրանքը միջազգային տոնավաճառներին և ցուցահանդեսներին ներկայացնելը: Կայացած փաստ է, որ վերամշակող լնկերությունները վերջին երկու-երեք տարիների ընթացքում «Էկոգլոբ»-ի սերտիֆիկատով իրենց արտադրանքը հաջողությամբ արտահանում են ԵՄ և այլ երկրների շուկաներ:

Արտահանումների ծավալները խթանելու և տնտեսապես շահավետ դարձնելու նպատակով նարկայումս պահանջվում են հումքի տեսականու և ծավալների ավելացումներ: Այդ նպատակով վերամշակող լնկերությունները իրենք են ներդրումներ կատարում գյուղատնտեսական արտադրության մեջ:

Օրգանական սննդամթերքի վերաբերյալ սպառողների իրազեկման նպատակով իրականացվում է մանրածախ առևտրի, այդ թվում սուպերմարկետների, աշխատակազմերի ուսուցանման ծրագրեր: Սուպերմանկետների մենեջերների փոխականնան, համտեսների կազմակերպման, ինչպես նաև արտասահմանյան այցելությունների շնորհիվ 2005 թվականից սկսած Երևանի մանրածախ առևտրում օրգանական մթերքի վաճառքը դառնում է ավելի տեսանելի, տարեց տարի ավելանում է

նաև տեսականին:

12. ԱԳՐՈՏՈՒԹԻՉՄ

Ինչպես բազմաթիվ լեռնային երկրներ, Հայաստանը նույնպես առանձնանում է հարուստ ռեկրեացիոն ռեսուրսներով: Մեր լեռնաշխարհի գեղատեսիլ քնությունը, անկրկնելի լանդշաֆտները, պատմամշակութային և ժայռակոփ անձեռակերտ հուշարձանները, հարուստ բուսական աշխարհը, հայկական խոհանոցի յուրահատկությունները և ավանդական հյուրասիրությունը կարևոր գործոններ են ներքին և արտաքին զբոսաշրջության զարգացման համար:

Անցյալ դարի 70-ական թվականներին զբոսաշրջության ինդուստրիալիայում շեշտադրվեց ազրոտուրիզմը որպես առանձին ուղղություն: Վերջին երեք տասնամյակների ընթացքում զբոսաշրջության այս ուղղությունը բուռն զարգացում է ապրում: Ի դեպ, ազրոտուրիզմի զարգացումն ուղղակիորեն կապված է ուրբանիզացիոն գործընթացների հետ: Այսինքն, քաղաքային բնակավայրերի և բնակչության ավելացումը, որպես կանոն, ուղեկցվում է գյուղական բնակավայրերի և բնակչության կրճատումով: Այս գործընթացն առաջացնում է քաղաքային բնակչության համար բնության և գյուղական կենցաղի հետ հաղորդակցվելու սահմանափակումներ: Հետևաբար, մի կողմից գյուղական ծագում ունեցող քաղաքային բնակչության կարոտախատը (նուտալգիան) և մյուս կողմից առողջ ապրելակերպի համար բնական միջավայրից և օրգանական սննդամբերքներից օգտվելու անհրաժեշտությունը դրսորում են ազրոտուրիզմի նկատմամբ աճող պահանջարկ:

Ներկայումս ազրոտուրիզմը դարձել է ժամանակակից զբոսաշրջային ինդուստրիայի կարևորագույն սեղմենտներից մեկը: Զբոսաշրջության էլիտար, արկածային և արշավային ձևերի համեմատությամբ ազրոտուրիզմն ունի մի շաք առանձնահատկություններ, որոնք նպաստում են այս ձևի արագ զարգացմանը: Արդրադառնանք այդ առանձնահատկություններից ամենակարևորներին.

1. Ազրոտուրիզմը մատչելի է բնակչության գրեթե բոլոր խավերի համար, քանի որ համեմատաբար քիչ ծախսատար է: Օրինակ՝ ներկայումս ձևավորված գների պայմաններում Հայաստանի գյուղական բնակավայրերում հանգիստը մեկ մարդ-օրվա հաշվով կազմում է 5-7 հազար դրամ: Սինչդեռ սովորական հանգստյան տներում հանգստանալու համար 2-3 անգամ ավել գումար է պահանջվում: Ընտանիքով հանգստանալու դեպքում ազրոտուրիստի ծախսերը պակասում են 35-40 տոկոսով:

2. Ազրոտուրիզմը, որպես կանոն, ընտանեկան տուրիզմ է, որը հնարավորություն է ընձեռում հատկապես երեխաների բարոյահոգեբանական վիճակի բարելավման և աշխատանքային դաստիարակության համար: Որպես կանոն, գյուղական տուրիզմը ցանկության դեպքում գյուղատնտեսական աշխատանքներին մասնակցելու և գյուղական կենցաղին հաղորդակցվելու լավագույն հնարավորություններ է ստեղծում:
3. Ազրոտուրիզմի կազմակերպումը մեծածավալ ներդրումներ չի պահանջում: Այստեղ, որպես հիմնական ներդրող հանդես է գալիս գյուղական բնակչության համեմատաբար ունեոր խավը: Ուստի գյուղական գրոսաշրջության զարգացումն ինքնին կարևոր ազդակ է դրանում նաև գյուղատնտեսության զարգացման համար:
4. Ազրոտուրիզմի զարգացումը նպաստում է նաև գյուղական կյանքի աշխուժացմանը, գյուղի սոցիալական ենթակառուցվածքների և մշակույթի զարգացմանը:

Ազրոտուրիզմը (արևմուտքում օգտագործվում է նաև «կանաչ տուրիզմ» հասկացությունը) այնքան էլ հին պատմություն չունի: Ըստ Էության, դա տուրիզմի մի ձև է, որը հնարավորություն է տալիս որոշ ժամանակահատված ապրել գյուղական կյանքով, ուղղակիորեն շփվել մայր բնության հետ, հնարավորինս մոտ լինել կենդանական և բուսական աշխարհին, հաղորդակցվել բնակչության ավանդույթներին ու սովորություններին, մասնակցել գյուղատնտեսական աշխատանքներին: Իսկ եթե դրան գումարվում է նաև շրջապատի պատմամշակութային հուշարձաններ այցելությունը և էկոլոգիապես մաքուր բնամթերքներով սնվելու հնարավորությունը, ապա դա իսկապես լիակատար հանգիստ է և առողջության գրավական:

Ազրոտուրիզմի զարգացումն ինքնին առաջացնում է օրգանական առողջ սննդամթերքի պահանջարկ: Հետևաբար իր կողմից արտադրված գյուղատնտեսական մթերքների իրացումը ևս գյուղական ընտանիքին կարող է բերել զգալի եկամուտ և ընդհանրապես նպաստել գյուղական համայնքների սոցիալ-մշակութային զարգացմանը:

Մի շարք զարգացած երկրների (Արգենտինա, Ավստրիա, Գերմանիա, Շվեյցարիա, Իտալիա և այլն) փորձի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ազրոտուրիզմը դարձել է քաղաքային բնակչության հանգստի կազմակերպման նախընտրելի ձևերից մեկը: Ի դեպ, եթե ամռան ամիսներին գյուղական տուրիզմին

հատկացվում է 10-15 օր, ապա ձմռանը նախապատվությունը տրվում է պարբերական, բայց կարճատև ժամանցային հանգստին: Ազրոտուրիզմի մասնագիտացված հանգրվանները, որպես կանոն, տեղաբաշխված են գեղատեսիլ լեռնային բնության գրկում, շրջապատում առկա են տարբեր գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքատարածություններ, անտառային տարածքներ և ալպյան արոտավայրեր: Տնտեսությունը փոքր չափերով զբաղվում է տարբեր անասնատեսակների բուծմամբ, և նպատակը ոչ միայն անասնապահական մթերքների ստացումն է, այլև զբոսաշրջիկների, հատկապես երեխաների հետաքրքրությունների բավարարումը:

Այսօր հայկական գործակալություններն առաջարկում են զբոսաշրջության տարբեր ձևեր՝ էլիտար տուրիզմ, ձմեռային տուրիզմ, արկածային, արշավային և վերջապես էկոտուրիզմ և ազրոտուրիզմ: Ի դեպ, տուրիզմի այս երկու ձևերը հաճախ են միաձուվում, քանի որ որոշակի ընդհանրություններ ունեն և, ըստ Էության, մեկը մյուսին լրացնում են: Հայաստանի համար տուրիզմի այս ձևերը դեռևս նոր են զարգանում, բայց վստահաբար կարելի է ասել, որ հեռանկարային են: Դրա հիմնավորման համար նշենք, որ մեր երկրի տեսարժան վայրերը՝ պատմամշակութային հուշարձանները և գեղատեսիլ լանդշաֆտները հիմնականում գտնվում են զյուղական բնակավայրերում, ուստի զբոսաշրջիկների համար առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում: Բացի դրանից, Հայաստանի քաղաքային բնակչության ավագ և միջին սերնդի շուրջ 60 տոկոսի արմատները գյուղից են: Նրանց մի մասը գյուղական կենցաղին առնչվելու «արյան կանչը» բավարարել է այգեգործական ընկերություններին անդամակցելով, մի մասն էլ գերադասում է ընտանյոք հանդերձ արձակուրդը գյուղում անցկացնել: Այսպիսի ցանկություն են դրսերում նաև գյուղի հետ մինչ այդ կապ չունեցող շատ քաղաքաբնակներ: Ահա այսպես ձևավորվում է ազրոտուրիզմի նկատմամբ պահանջարկ ներկայացնող խավը: Ցավոք, դեռևս շատ թույլ է ազրոտուրիզմի շուկայի արձագանքը, և այս մարդիկ իրենց հանգստի համար չեն գտնում կազմակերպված ու մատչելի պայմաններ:

Վերջին տարիներին ՀՀ կառավարության կողմից ձևնարկվել են մի շարք ծրագրեր, որոնք լուրջ նախադրյալներ են ստեղծում ընդհանրապես զբոսաշրջության և մասնավորապես ազրոտուրիզմի զարգացման համար: «Երևան-Գառնի-Գեղարդ», «Տաք վանքային համալիր», «Զերմուկ քաղաքի զարգացման» և այլ

ծրագրերն այս տեսանկյունից առանձնահատուկ են: Առավել մանրամասն ներկայացնենք ՀՀ Կոտայքի մարզում ագրոտուրիզմի զարգացման հնարավորությունները:

Կոտայքի մարզը մեր տարածաշրջանում կարող է համարվել ագրոտուրիզմի ամենաբարենպաստ գոտիներից մեկը, քանի որ այստեղ առկա են նշված բոլոր նախադրյալները: Մարզն աչքի է ընկնում բնական պայմանների ու պատմամշակութային հուշարձանների մեծ բազմազանությամբ: Այստեղ, համեմատաբար սահմանափակ տարածության վրա (մարզը գրաղեցնում է ընդամենը 2089 քառ. կմ տարածք) հանդիպում են և՛ բարձրաբերձ լեռնազագարներ (Աժդահակ, Հատիս, Արայի, Գութանասար), և՛ խոր կիրճեր (Հրազդան և Ազատ գետերի), և՛ լայնարձակ գետահովիտներ ու մեղմաթեք սարալանջեր (Կոտայքի և Եղվարդի): Բարձրությունը ծովի մակարդակից տատանվում է 900-3595 մ սահմաններում: Շատերն են նշել, որ Հայաստանը քանզարան է բաց երկնքի տակ: Եթե այդպես է, ապա Կոտայքի մարզը կարելի է համարել այդ քանզարանի արժեքավոր և երևելի ցուցարահներից մեկը: Հայտնաբերված բազմաթիվ դամբարանները, բերդ-շենքերը, կիկլոպյան ամրոցները և բնակատեղիները հուշում են, որ մ.թ.ա. 3-2 հազարամյակներում Կոտայքն արդեն բավականաշափ խիտ բնակչություն է ունեցել: Ասվածի ապացույցները Գեղամա լեռների հոչակավոր ժայռապատկերներն ու վիշապաքարերն են, իսկ հայտնաբերված վայրի ցորենի բուսուտները, խաղողի և պտղատեսակների վայրի ծառերը ցույց են տալիս, որ տեղի բնակչները մեզանից դեռևս հազարավոր տարիներ առաջ երկրագործ են եղել:

Ներկայումս Կոտայքի մարզում գրանցված են ավելի քան 3200 պատմամշակութային արժեքներ և հուշարձաններ: Համաշխարհային ճարտարապետության ընտրանում իրենց արժանի տեղն ունեն Գառնիի տաճարը, Գեղարդի ժայռափոր եկեղեցին, Կեչարիսի վանքը: Ջրիստոնեական գեղեցիկ տաճարներ կան Ողջաբերդում, Եղվարդում, Արամուտում, Պտղնիում, Ծաղկաձորում, Քջնիում, Սեղրաձորում և այլուր:

Կոտայքի մարզն եղել և մնում է ոչ միայն Հայաստանի, այլև նախկին ԱՊՀ տարածքում հայտնի առողջարանային և տուրիզմի գոտի: Հայտնի են Հանքավանը, Ծաղկաձորը, Արգականը, Արգնին, Բուժականը, Գառնին: Թեև դրանք հիմնականում ելիտար և առողջարանային տուրիզմի կենտրոններ են, բայց շրջապատում այդպիսի կենտրոնների, դրանց բուժիչ ցեխերի և հանքային ջրերի առկայությունը նպաստում

է նաև ազրոտուրիզմի զարգացմանը:

Հայկական ավանդական խոհանոցի մասին կարելի է բավականին երկար խոսել, բայց դրա կարիքը չկա: Իհարկե, մենք այս ոլորտում հարուստ ավանդույթներ ունենք, իհարկե մեր ազգին հատուկ պահպանողական առանձնահատկության շնորհիվ դարեր շարունակ կարողանում ենք պահպանել մեր ազգային ճաշատեսակ-ներն ու հյուրասիրության կարգը: Այսօր յուրաքանչյուր հայ ընտանիքի տանտիկին կարող է ազգային խոհանոցի ուտեստներ պատրաստել և նույնիսկ մասնակից դարձնել ավանդական բաղադրատոնսերով ճաշատեսակների պատրաստմանը: Վերջինս բավականին կարենք դեր կարող է ունենալ մեր համայնքներում ազրոտուրիզմի կազմակերպման համար: Սա շատ է գրավում ազրոտուրիստներին՝ համտեսել և սովորել այն համայնքի խոհանոցային գաղտնիքը, որտեղ հանգրվանել է:

Ազրոտուրիզմ առաջարկող շատ երկրներում հատուկ գյուղեր են հիմնվում՝ փոքրիկ գյուղական տներով, կամ քոթեզներով, ազգային կահ-կարասիով և մքնոլորտով: Ըստ Էության, դրանք իջևանատներ են, որը հաշվի է առնված մարդու հանգստի համար նախատեսված ամեն մի մանրութ և կենցաղային պայման: Սակայն այն փոքրիկ փորձը, որ մարզն ունի հատկապես արտասահմանցի տուրիստներին ընդունելու հարցում, ցույց է տալիս, որ եկվորները գյուղերում գերադասում են ապրել տեղացիների տներում, շփվել նրանց ընտանիքի անդամների հետ: Նման տուրեր կազմակերպել է ԱՄՆ-ի Խաղաղության կորպուսի հայաստանյան գրասենյակը, որի կամավորներն օրինակ՝ Սոլակ, Արզական գյուղերում մեծ բավականությամբ ապրել են գյուղացիների տներում՝ հարմարվելով այն կենցաղային պայմաններին, որ այսօր կարող է առաջարկել հայ գյուղացին:

Կոտայքի մարզը հաղորդակցման առումով նույնպես բարվոք պայմաններ ունի: Բջջային կապի ծածկույթը մարզում կազմում է գրեթե 90 %:

ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության գյուղատնտեսության աջակցության մարզային կենտրոնները (ԳԱՄԿ), մասնավորապես՝ Գեղարքունիքի, Տավուշի, Վայոց ձորի և Կոտայքի ԳԱՄԿ-երը, փորձում են ազրոտուրիզմի զարգացման փոքր ծրագրեր իրականացնել: Սակայն ազրոբիզնեսի այս կարևոր հատվածը պահանջում է լուրջ ներդրումներ և արդյունավետ մենեջմենք:

13. ՄՆԱԿԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության կարևորագույն գործառույթներից մեկը սննդի անվտանգության համակարգի կառավարումն է: Հայաստանի համար ուղղակի անվտանգության համակարգի կառավարումն է:

Հայաստանը, ինչպես և ԱՊՀ մյուս երկրները, անկախություն ձեռք բերելոց հետո ժառանգեց խորհրդային ԳՈՒՏ-ի համակարգը և սահմանադրությունը կազմակերպությունը (ՍՖԿ), որոնք համապատասխանեցված էին տնտեսության խորհրդային վարչականային կառավարման համակարգին և որոշակիորեն տարբերվում էին սննդի անվտանգության միջազգային շափորշիչներից:

Նման իրավիճակը լուրջ խոչընդոտներ էր առաջացնում արտաքին առևտրային հարաբերություններում: Ավելին, 2003թ. փետրվարին Հայաստանը դարձավ Առևտրի համաշխարհային կազմակերպության (ԱՀԿ) անդամ և պարտավորություն ստանձնեց կիրառել Կողեքս Ալիմենտարիուսի հանձնաժողովի կողմից սահմանվող և ԱՀԿ-ի Համաձայնագրի պահանջներին բավարարող սահմանադրությունը ստանձնեց կազմակերպության միջոցառումներ:

Սննդի անվտանգության արդիական համակարգի ձևավորման նպատակով Հայաստանին լուրջ աջակցություն են ցույցաբերում ՍԱԿ-ի Պարենի և գյուղատնտեսության կազմակերպությունը (FAO), ԱՄՆ Գյուղդեպարտամենը (USDA), Համաշխարհային բանկը և Եվրոպական հանձնաժողովը:

Հայաստանը՝ որպես ԱՀԿ անդամ երկիր, միացել է սննդի անվտանգությանն առնչվող հիմնական համաձայնագրերին և բարեխաղճորեն իրականացնում է իր ստանձնած պարտավորությունները:

Հատկապես արժանահիշատակ է Բույսերի պաշտպանության միջազգային կոնվենցիայի (ԲՊՍԿ) և Կենդանիների առողջության համաշխարհային կազմակեր-

պության (ԿԱՀԿ) կողմից սահմանված համապատասխանաբար՝ բույսերի հիվանդությունների ու վնասատումների, կենդանիների հիվանդությունների կանխարգելման և ահազանգման միջոցառումների իրականացումը:

Որպես Կողեքս Ալիմենտարիուսի հանձնաժողովի անդամ երկիր, Հայաստանը հիմնել է տեղական կոնտակտային կետ, և ներկայումս աշխատանքներ են տարվում Կողեքսի Ազգային հանձնաժողովի ձևավորման ուղղությամբ:

Հայաստանը ակտիվորեն համագործակցում է Եվրամիության համապատասխան կառույցների հետ՝ սանիտարական և ֆիտոսանիտարական կարգերը Եվրոպական չափորոշիչներին համապատասխանեցնելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով ընդունվել են անհրաժեշտ օրենքներ, մասնավիրապես՝ «Աննդամթերքի անվտանգության մասին», «Բուսասանիտարիայի մասին», «Անասնաբուժության մասին», «Անասնակերի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքները, ինչպես նաև դրանց կիրարկումը ապահովող բազմաթիվ ենթաօրենսդրական ակտերը: Սննդի անվտանգությանը վերաբերող օրենքներով սահմանված գործառույթների իրականացումը հիմնականում վերապահված է ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության «Աննդամթերքի անվտանգության և անասնաբուժության պետական տեսչությանը» (ՍԱԱՊԾ): Այս կառույցի կարողությունների հզորացման և ինստիտուցիոննալ կառուցվածքի կատարելագործման ուղղությամբ աշխատանքները շարունակվում են:

14. ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ

Հայաստանի գյուղական զարգացման ներկայիս վիճակը բարելավելու նպատակով անհրաժեշտ է իրականացնել աղքատության մակարդակի նվազմանը, սոցիալական և արտադրական ենթակառուցվածքների զարգացմանը և գյուղական բնակչության զբաղվածության մակարդակի բարձրացմանն ուղղորդված ծրագրեր:

ՀՀ կառավարության, տարածքային կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների գործունեությունը, առաջին հերթին, նպատակաուղղված է հանրապետության վարչատարածքային միավորների սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը: Արդեն իսկ մշակվել և իրագործվել են մի շարք նպատակային ծրագրեր, որոնք ուղղված են ՀՀ մարզերում առողջապահական, կրթական, բնակչունական, էներգետիկ և այլ սոցիալական ու արտադրական ենթակառուցվածքների բարելավմանը, ինչպես նաև հոգեոր և մշակութային զարգացմանը: Լայնածավալ աշխատանքներ են իրականացվել նաև ՀՀ մարզերի առանձին համայնքների զարգացման ծրագրերի մշակման և իրականացման ուղղությամբ: Դրանք ներառում են կոնկրետ միջոցառումներ ոռոգման ցանցերի վերականգնմանը, գազաֆիկացմանը, միջհամայնքային (ներհամայնքային) ճանապարհների վերակառուցմանը, դպրոցական շենքերի վերանորոգմանը, պոլիկլինիկաների, հիվանդանոցների, բուժկետերի վերազինմանը, ինչպես նաև գյուղական բնակչության կենսապայմանների բարելավմանն ուղղված այլ միջոցառումներին: Գյուղական տարածքների զարգացման ծրագրերը հիմնականում իրականացվել են պետական բյուջեի, համայնքային բյուջեների, վարկային միջոցների, դոնոր հանրության և մասնավոր հատվածի ներդրումների հաշվին:

Այդուհանդերձ, դեռևս կարևոր հիմնախնդիր է տարածքային համաշափ զարգացումը, քանի որ Երևան քաղաքի, քաղաքամերձ առանձին համայնքների համեմատությամբ, հանրապետության մյուս մարզերի զարգացման ցուցանիշները բավականին ցածր են:

Տարածքային ոչ համաշափ զարգացումը հանգեցնում է սոցիալական որոշակի անարդարության: Այդ առումով առանձնահատուկ կարևորվում է տնտեսավարման համար համեմատաբար անբարենպաստ տարածքներում գործարարության զարգացմանը աջակցության ցուցաբերումը: Անբարենպաստ տարածքների շարքին են դասվում սահմանամերձ, լեռնային, բարձր լեռնային տարածքները,

որտեղ ստացվում է համեմատաբար ցածր եկամուտ:

Այդ առումով մի շարք իրավական ակտերում ամրագրված են անբարենպաստ տարածքների զարգացումը խթանող դրույթներ: Անդրադառնանք դրանցից առավել կարևորներին.

ՀՀ հոդային օրենսգրքով սահմանված է, որ պետական և համայնքային սեփականության հոդամասերը սահմանամերձ, լեռնային, բարձր լեռնային, երկրաշարժից տուժած և լքված բնակավայրերում անհատույց տրամադրվում են գյուղատնտեսական գործունեության, տնամերձի կամ անհատական տան կառուցման համար այն ընտանիքներին, որոնք նախկինում չեն օգտվել հոդի սեփականաշնորհումից, չեն ստացել տնամերձ կամ բնակելի տան շինարարության համար հոդամասեր:

«Կրթության մասին» ՀՀ օրենքում սահմանված են արտոնություններ՝ սահմանամերձ, բարձր լեռնային և լեռնային բնակավայրերի պետական հանրական դպրոցների ուսուցիչների:

ՀՀ կառավարության 1999թ. ապրիլի 21-ի N 246 որոշմամբ հաստատվել է ՀՀ սահմանամերձ և բարձր լեռնային բնակավայրերի առաջնահերթ հիմնախնդիրների լուծման հայեցակարգային ծրագիրը և միջոցառումների ժամանակացույցը:

- ՀՀ կառավարության 2001թ. մարտի 22-ի N 222 որոշմամբ հաստատվել է լեռնային բնակավայրերի զարգացման միջոցառումների ծրագիրը, ինչպես նաև սահմանվել են այդ միջոցառումների իրականացման սկզբունքները: Դրանք են՝ սակավաբնակ բնակավայրերի ամրապնդումը, տրանսպորտային և ինժեներական ենթակառուցվածքների կրկնորդված ցանցի ընդլայնումը և այլն:

Սահմանամերձ գոտու բնակավայրերի ամրապնդման տեսանկյունից առանձնահատուկ կարևորվում է «Հայաստանի Հանրապետության սահմանամերձ տարածաշրջանների զարգացման համալիր ծրագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ օրենքի ընդունումը (2002թ., մայիսի 20, ՀՕ-356-Ն), իր լրացումներով ու փոփոխություններով:

Սահմանային գոտու մի շարք հատվածներ խիստ անբարենպաստ են, ինչը հիմնականում պայմանավորված է տնտեսական գործունեության իրականացման (բնակության) բարձր ռիսկայնությամբ: Սահմանամերձ գոտում գտնվում է 9 քաղաքային և 173 գյուղական համայնք (200 բնակավայր կամ հանրապետության գյուղական բնակավայրերի 20.7 տոկոսը), որտեղ բնակվում է ավելի քան 350 հազ.

մարդ, կամ սահմանամերձ 9 մարզերի բնակչության 16 տոկոսը: Սահմանային գոտու տարածքը 7155 կմ² է (ՀՀ տարածքի 24.0 %-ը), իսկ սահմանային շերտը կազմում է 1431.0 կմ²: Սահմանային շերտում գտնվում է 4 քաղաքային և 59 գյուղական համայնք՝ 150.2 հազ. բնակչությամբ:

Հաշվի առնելով սահմանամերձ գոտում տարածքային կառավարման և տեղական ինքնակառավարման բարելավման անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև այդ գոտու բնակավայրերի ամրապնդման անհրաժեշտությունը, «Հողի հարկի արտոնությունների մասին», «Գույքահարկի մասին», «Ծկանտահարկի մասին», «Շահութահարկի մասին» ՀՀ օրենքներով ամրագրված են որոշակի արտոնություններ:

Այդուհանդերձ ձեռնարկվող միջոցառումները դեռևս բավարար չեն անբարենպաստ տարածքներում բնակչության սոցիալ-տնտեսական վիճակը էականորեն բարելավելու և զրադապության հիմնախնդիրները լուծելու համար:

Ներկայումս ՀՀ մարզերի 446 համայնքներ, կամ 51.0 տոկոսը գտնվում է բարձրադիր գոտում: Ստորև ներկայացվող աղյուսակում տրվում է համայնքների բաշխվածությունն ըստ վերընթաց գոտիների, մարզային կտրվածքով:

Աղյուսակ 24

Բնակավայրերի բաշխվածությունն ըստ մարզերի և վերընթաց գոտիների

Հ/հ	Մարզի անվանումը	Համայնքների թիվը				Տեսակարար կշիռը, %			
		1700 մ-ից բարձր	1500- 1700 մ	1000- 1500 մ	400 1000 մ	1700 մ-ից բարձր	1500- 1700 մ	1000- 1500 մ	400 1000 մ
1	Գեղարքունիք	82	0	4	0	95.34	0	4.66	0
2	Շիրակ	73	35	7	0	63.47	30.45	6.08	0
3	Արագածոտն	65	17	30	0	58.05	15.17	26.78	0
4	Սյունիք	37	17	44	12	33.63	15.45	40.0	10.92
5	Վայոց Ձոր	16	13	12	0	39.02	31.72	29.26	0
6	Կոտայք	19	14	27	0	31.66	23.34	45.0	0
7	Լոռի	17	32	48	8	16.19	30.47	45.71	7.63
8	Տավուշ	1	2	10	45	1.74	3.44	17.24	77.58
9	Արարատ	5	1	4	84	5.31	1.06	4.25	89.36
10	Արմավիր	0	0	3	90	0	0	3.22	96.78
	Ընդամենը	315	131	189	239	36.0	15.0	21.6	27.4

Աղյուսակի տվյալներից երեսում է, որ Գեղարքունիքի մարզի համայնքները գրեթե ամբողջությամբ, Շիրակի մարզի 2/3-ը, իսկ Արագածոտնի մարզի կեսից ավելին գտնվում են բարձրադիր գոտում: Բարձր է լեռնային բնակավայրերի տեսակարար կշիռը նաև Սյունիքի, Վայոց Ձորի և Կոտայքի մարզերում:

Ըստ ուսումնասիրությունների, առկա է նաև աղքատության մակարդակի և բնակավայրերի տեղադիրքի վերընթացության միջև ուղիղ կապը: Ուստի տարածքային զարգացման քաղաքականությունը պետք է նպատակառության հանրապետությունում տնտեսական ակտիվության համաշափ բաշխմանը, ինչը հնարավոր է ապահովել անբարենպաստ տարածքների տնտեսական զարգացման տեմպերի կտրուկ աճի դեպքում՝ ներդրումային ակտիվության խթանման, տարածքային կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների կարողությունների ուժեղացման, միջհամայնքային (միջմարզային) համագործակցության ընդլայնման ու ամրապնդման, պետական-մասնավոր հատվածների գործընկերության խրախուսման, տարածքային զարգացման բնագավառում իրականացվող նպատակային ծրագրերում դոնոր հանայնքի, գործարարների և հանրությանը ներգրավման միջոցով:

15. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԱՐԿԱՅԻՆ ԾՐԱԳՐԵՐ

Անցյալ դարի 90-ական թվականների առաջին կեսին Հայաստանի տնտեսությունն աննախաղեաւ անկում արձանագրեց: Երբեմնի խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների, ծառայությունների, վաճառքի կետերի և այլ ձեռնարկությունների հախուռն սեփականաշնորհումը դրանք հիմնականում պարապուրդի էին մատնել: Նոր սեփականատերերը, որոնք իշխանության ներկայացուցիչները կամ նրանց բարեհաճությունը վայելողներն էին, մեծ մասամբ զուրկ էին կառավարման գիտելիքներից, չունեին շուկայական տնտեսության պայմաններում կողմնորոշվելու հմտություն և առանձնակի ջանք չէին գործադրում չնչին գներով ձեռք բերված արժեքներն իրենց բուն նպատակին ծառայեցնելու: Ավելին, մի մասն օգտվելով ձևավորված պահանջարկից՝ անխման ձևով ապամոնտաժում ու մետաղի ջարդոնի գնով վաճառում էին բանկարժեք հոսքագծերը, հաստոցները, սարքավորումները և տեխնիկան: Իհարկե, նման իրավիճակն ուներ նաև օրյեկտիվ պատճառներ: Բանն այն է, որ խորհրդային տնտեսությանը յուրահատուկ էր աշխատանքի բաժանման և ինտեգրացիոն կապերի այնպիսի համակարգ, որի դեպքում միութենական հանրապետությունները գրկված էին որևէ կարևոր արտադրանքի արտադրության և իրացման ինքնուրույն փակ շղթայից: Ուստի Խորհրդային միության վկայումը, նախկին տնտեսական կապերի խզումը, իսկ Հայաստանի պարագայում նաև արտաքին հաղորդակցական ուղիների շրջափակումը, գրեթե անհնարին էր դարձրել նախկին արդյունաբերական ձեռնարկությունների ոիքմիկ աշխատանքը:

Տնտեսավարման և շուկայի նոր պայմաններին հարմարվելու համար բացի ինտելեկտուալ կարողություններից անհրաժեշտ էր ֆինանսական ներդրումներ: Վերջինս պետք է իրականացվեր վարկային միջոցների հաշվին, սակայն բանկային համակարգը և ֆինանսական շուկան դեռևս կայացման սկզբնական փուլում էին գտնվում:

Այս իրավիճակի հաղթահարման և տնտեսության զարգացման համար արտաքին փոխառությունների ներգրավումը օրիասական անհրաժեշտություն էր: Այդ նպատակով միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների փորձագետների մասնակցությամբ ակտիվ աշխատանք ծավալվեց տնտեսության տարբեր ոլորտների զարգացման ծրագրերի մշակման, գերակայությունների սահմանման և արտաքին փոխառությունների սահմանման և արտաքին փոխառությունների

ներդրման ոլորտների հստակեցման ուղղությամբ:

Ազգարային հատվածում նախապատվությունը տրվեց գյուղատնտեսության արտադրական ենթակառուցվածքների, հատկապես՝ ոռոգման համակարգերի զարգացմանը և ոլորտի տնտեսավարող սուբյեկտների վարկավորման նպատակով Մասնակից ֆինանսական կազմակերպությունների (ՄՖԿ) կարողությունների հզորացմանը:

Այս ծրագրերի իրականացման համար մեր հիմնական գործընկերներն էին Համաշխարհային բանկը (ՀԲ, WB) և Գյուղատնտեսության զարգացման միջազգային հիմնադրամը (ԳԶՄՀ, IFAD):

Սիա այս միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների հետ կնքված համաձայնագրերով էլ ՀՀ կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ գյուղատնտեսական վարկային ծրագրերի իրականացմանը:

Շեշտադրելով այդ ծրագրերի կարևորությունը՝ ստորև առավել մանրամասն լուսաբանենք դրանցից յուրաքանչյուրի գործունեությունը:

1. «Գյուղատնտեսական բարեփոխումների աջակցություն» Ծիգ (ԳԲԱԾԻԳ)

««Գյուղատնտեսական բարեփոխումների աջակցություն» ծրագրի իրականացման գրասենյակ» պետական հիմնարկը իր գործունեության 14 տարիների ընթացքում իրականացրել է երեք ծրագրեր: Դրանք նպատակաուղղված են եղել Համաշխարհային բանկի աջակցությամբ Հայաստանում ազրարային բարեփոխումների խորացմանը հատկապես՝ ենթակառուցվածքների զարգացմանը և տնտեսվարման ձևերի կատարելագործմանը:

Այդ խնդիրների լուծմանն ուղղված ծրագրերից առաջինը՝ «Գյուղատնտեսական բարեփոխումների աջակցություն» ծրագիրը (ԳԲԱԾ) 14.5 մլն ԱՄՆ դոլար արժողությամբ մեկնարկեց 1998 թ. սեպտեմբերին: Այդ ծրագրի նպատակն էր.

- Սատարել գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների, ինչպես նաև ազրովերամշակման ձեռնարկությունների ռեսուրսային ներուժի արդյունավետ օգտագործմանն ու զարգացման ծրագրերի իրականացմանը,
- Նպաստել Հայաստանի բանկային համակարգի կայացմանը և ընդլայնել ազրովարենային ոլորտի ձեռնարկությունների վարկավորման հնարավորությունները,

- Կառուցվածքային բարեփոխումների և նյութա-տեխնիկական բազայի արդիականացման միջոցով ուժեղացնել գիտական, ուսումնական, տեղեկատվական, խորհրդատվական հաստատությունները և բարձրացնել այդ ենթակառուցվածքների գործունեության արդյունավետությունը:

ԳԲԱԾ միջոցով մինչև 2005 թվականի հուլիս ամիսը իրականացվել է հետևյալ միջոցառումները.

- 4884 գյուղացիական տնտեսություններին և 41 կազմակերպություններին տրամադրվեց 4.2 մլն ԱՄՆ դոլար գումարի կարժաճամկետ և 3.2 ԱՄՆ դոլար գումարի միջնաժամկետ վարկեր,
- ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարությունում գործող գիտահետազոտական ինստիտուտների բազայի հիման վրա հիմնադրվեցին 5 գիտական կենտրոններ, որը հնարավորություն ընձեռեց բարձրացնել դրանց առկա ռեսուրսների (շենքեր, հողատարածք և այլն) օգտագործման արդյունավետությունը և շուրջ 32%-ով կրճատել վարչական աշխատողների թիվը,
- Իրականացվեցին 45 գիտահետազոտական, 717 տեխնոլոգիաների գնահատման և 14 ցուցադրական ծրագրեր: Դրանց արդյունքում 2001-2004թթ. ընթացքում գյուղացիական տնտեսությունները հնարավորություն ստացան կիրառել նոր տեխնոլոգիաներ, շոշափելիորեն բարձրացնել արտադրության եկամտաբերությունը:
- Տրամադրվել է գիտական կենտրոնների և ազրարային համալսարանի կարողությունների հզորացման նպատակով տրամադրվեցին տրամսադրության միջոցներ, համակարգչային, լաբորատոր, տպագրական և հրատարակչական սարքավորումներ,
- Կառուցվեց «Քանչարաբոստանային և տեխնիկական մշակաբույսերի» ԳԿ-ի ազրովերամշակման մասնաշենքը, գիտա-փորձարարական նպատակով ձեռք բերվեց տոնատի, հյութերի և բուսական յուղերի ուսումնաբարտադրական հոսքագծեր,
- Ազրարային համալսարանի համար ձեռք է բերվեց 42 անուն ամսագրեր 1008 տպաքանակով և 18 դասագրքեր ու ուսումնական ձեռնարկներ 704 տպաքանակով: Վերահրատարակվեց 13 դասագրքեր ու ուսումնական ձեռնարկներ 3000 տպաքանակով և տպագրվեց 26 դասագրքեր՝ 11050 տպաքանակով,

- ՀՀ մարզերում գյուղատնտեսությամբ զբաղվող սուբյեկտներին, հատկապես գյուղացիական տնտեսություններին, բազմակողմանի մասնագիտական խորհրդատվություն տրամադրելու նպատակով ՀՀ 10 մարզերում ստեղծվեցին «Գյուղատնտեսության աջակցության մարզային կենտրոններ» (ԳԱՄԿ-երը):

2003 թվականի մարտ ամսին ՀՀ կառավարության կողմից ընդունված «Յրտահարությունների հետևանքների հաղթահարմանն ուղղված միջոցառումների» շրջանակներում ԳԲԱԾ-ը ՀՀ մարզերի գյուղացիական տնտեսություններին անհատույց հատկացրեց 3480 տ միզանյոթ (կարբամիդ) և 2319 տ «Ամոֆոս» տեսակի պարարտանյոթեր, ինչպես նաև 954 հազար հատ խաղողի արմատակալներ և 256 հազար հատ պտղատու ծառերի (ծիրաններ՝ 30 հազար հատ, դեղճենի՝ 126 հազար հատ, խնձորենի՝ 50 հազար հատ և սալորենի 50 հազար հատ) տնկիներ:

ԳԲԱԾԻԳ-ի «Գյուղական ձեռնարկությունների և փոքրածավալ առևտրային գյուղատնտեսության զարգացման» (ԳԶՓԱԳԶ) ծրագիրը մեկնարկեց 2006 թվականին:

Ծրագրի հիմնական նպատակն էր. աջակցել Հայաստանում գյուղական փոքր և միջին ձեռնարկությունների զարգացմանը, նրանց համար առավել հասանելի դարձնել շուկան և բարձրացնել մրցունակությունը: Այս նպատակի իրականացման համար ծախսվել է 22 միլիոն ԱՄՆ դոլարի արտաքին փոխառություն: Ըստ բաղադրիչների իրականացվել են հետևյալ աշխատանքները:

«Համայնքների տնտեսական զարգացում»: Այս բաղադրիչով աշխատանքներն իրականացվել են ՀՀ Լոռու, Շիրակի, Արագածոտնի, Տավուշի, Սյունիքի, Գեղարքունիքի մարզերում: Համաշխարհային բանկի կողմից մշակված մեթոդով ընտրվել է այդ մարզերի 144 համայնքներ և դրանց զարգացմանը նպատակառությունը կազմվել է 9.5 միլիոն ԱՄՆ դոլար: Ի դեպք յուրաքանչյուր համայնք իրեն հատկացված դրամաշնորհի շրջանակներում ինքնուրույն է ընտրել դրա ծախսման ուղղությունները: Այս բաղադրիչի իրականացման արդյունքում կատարվել են հետևյալ ենթածրագրերը (աղյուսակ ....):

Աղյուսակ 24

ԳԶՓԱԳԶ ծրագրի «Համայնքների տնտեսական զարգացման» բաղադրիչով իրականացված աշխատանքները

N	Աշխատանքների անվանումը	Համայնքների թիվը	Ծախսված գումարը, մլն ԱՄՆ դոլար	Աշխատանքի ծավալը
---	------------------------	------------------	--------------------------------	------------------

1.	Զքազծերի կառուցում և բարելավում, կմ	63	3.6	135
2.	Գազաֆիկացման խողովա- կաշարի անցկացում, կմ	31	2.1	88.4
3.	Ոռոգման ջրազծերի կառուցում և բարելավում, կմ	8	0.4	12.1
4.	Գյուղատնտեսական տեխ- նիկայի տրամադրում, միավոր այդ թվում՝ հացահատիկային կոմքայն տրակտորներ գյուղգործիքներ	61	3.0	242
5.	Այլ աշխատանքներ	6	0.4	6

Բաղադրիչի շրջանակներում ստեղծվել է 190 մշտական և 1300 ժամանակավոր աշխատատեղեր: Համայնքային բյուջե լրացուցիչ մուտքագրվել է գյուղատնտեսական տեխնիկայի օգտագործումից շուրջ 63 մլն դրամ, իսկ մատակարարված ջրի դիմաց՝ շուրջ 25 մլն դրամ:

«Վարկային» բաղադրիչով 100 կազմակերպություններին և անհատ ձեռներեցներին տրամադրվել է 5,5 մլն ԱՄՆ դոլարի վարկեր, որի արդյունքում ստեղծվել է 360 մշտական և 720 ժամանակավոր աշխատատեղեր:

Կանանց աշխատանքային ու կենցաղային պայմանների բարելավման և հասարակության մեջ նրանց դերի բարձրացման նպատակով 7 կին գործարանների տրամադրվել է 122 հազար ԱՄՆ դոլար ընդհանուր գումարի վարկ:

Միջակցային դրամաշնորհների բաղադրիչով իրականացվել է 53 նորարարական ծրագրեր՝ 899 հազար ԱՄՆ դոլար գումարով:

Այս ծրագրերի շնորհիվ ստեղծվել է 450 մշտական աշխատատեղ: Ծրագրի արդյունքներից օգտվել են թվով 3340 անողղակի շահառուներ, ինչը խոսում է իրականացված ծրագրերում տեխնոլոգիաների փոխանցման և տարածման բարձր մակարդակի մասին: Ծրագրերում կատարված ներդրումների արդյունավետության գնահատման համար հաշվարկվել է յուրաքանչյուր ծրագրի սոցիալ-տնտեսական արդյունավետության մակարդակը: Արձանագրվել է, որ կատարված ներդրումները միջին հաշվով **20%**-ով ավելացրել են շահառուների եկամուտը:

«Խորհրդատվական համակարգի հզորացում» բաղադրիչի շրջանակներում շարունակական աջակցություն է ցուցաբերվել 10 գյուղատնտեսական աջակ-ցության մարզային կենտրոններին (ԳԱՄԿ-եր) և գյուղատնտեսական աջակ-

ցության հանրապետական կենտրոնին (ԳԱՀԿ): Մասնավորապես, այդ կազմակերպություններին տրամադրվել է 2,5 մլն ԱՄՆ դոլար անձնակազմի պահպանման, տեխնիկական վերազինման, վերապատրաստման և նյութատեխնիկական բազայի ամրապնդման նպատակով:

ԳԱՍԿ-երի և գիտական կենտրոնների միջոցով հանրապետության բոլոր մարզերում իրականացվել է «Ազրարային տեխնոլոգիաների գնահատման» 202 ծրագիր՝ 327 հազար ԱՄՆ դոլար ընդհանուր գումարով:

«Սերմերի և տնկանյոթի շոկայի հզորացում» բաղադրիչի շրջանակներում «Սերմերի Գործակալություն» ՊՈԱԿ-ին տրամադրվել է 604 հազար ԱՄՆ դոլար, որն օգտագործվել է հետևյալ նպատակներով. վերանորոգվել և կահավորվել են կենտրոնական և 4 տարածաշրջանային լաբորատորիաներ, ինչպես նաև ցուցաբերվել է տեխնիկական աջակցություն (համակարգչային սարքավորումներ, տրանսպորտային միջոցներ, լաբորատոր սարքավորումներ, գյուղատնտեսական տեխնիկա) **կարողությունների հզորացման նպատակով**:

Ծուրջ 598.0 հազար ԱՄՆ դոլարի աջակցություն է ցուցաբերվել «Գյումրիի Սելեկցիոն Կայան» ՊՓԸ-ին, որի շրջանակներում կառուցվել է 4.6 կմ երկարությամբ ջրագիծ, որը ոռոգման բարելավման հնարավորություն է տալիս 300 հա հողատարածքի համար, ինչպես նաև ձեռք է բերվել լաբորատոր սարքավորումներ և գյուղատնտեսական տեխնիկա:

«Թռչնագրիայի հակազդման» (ԹԳՀ) ծրագիրը (5.3 միլիոն ԱՄՆ դոլար), իրականացվել է 2006 թվականից մինչև 2010 թվականի հունիսի 31-ը ընկած ժամանակահատվածում:

Այս ծրագրով իրականացվել է ՄԱՆԴԱՄՔԵՐՔի անվտանգության և անասնաբուժական պետական տեսչության կենտրոնական և մարզային կառույցների շենքերի վերանորոգում, ժամանակակից սարքավորումներով կահավորում, կադրերի վերապատրաստում: Վերակառուցվել և վերազինվել է Հանրապետական անասնաբուժական հակահամաճարակային ախտորոշիչ կենտրոնը:

2010 թվականի ապրիլին «Հայաստանի գյուղական ձեռնարկությունների և փոքրածավալ առևտրային գյուղատնտեսության զարգացման» ծրագիրը (RESCAD) ճանաչվել է Համաշխարհային բանկի՝ «Եվրոպայում և Կենտրոնական Ասիայում մարդկանց կյանքի բարելավման» 2010 թ. նրգույթի 12 հաղթողներից մեկը:

2. Գյուղական տարածքների տնտեսական զարգացման ծրագրի կառավարման և վերլուծության գրասենյակ (ԳՏՏԶԾ ԿՎԳ)

Գյուղական տարածքների տնտեսական զարգացման ծրագրի կառավարման և վերլուծության գրասենյակի կողմից սկսած 1998 թվականից իրականացվել է չորս վարկային ծրագրեր: Դրանցից առաջինը՝ Հյուսիսամայակ շրջանների գյուղատնտեսական ծառայությունների զարգացման ծրագիրն էր:

ՀՀ կառավարությունը Գյուղատնտեսության զարգացման միջազգային հիմնադրամից (ԳԶՄՀ) այդ վարկային ծրագրի իրականացման համար վերցրել է 12.94 մլն ԱՍՆ դոլարի փոխառություն և համաֆինանսավորման կարգով դրան ավելացրել 2.21 մլն ԱՍՆ դոլար:

Ծրագիրը գործողության մեջ մտավ 1998 թվականի մայիսի 1-ից և իրականացվեց Շիրակի, Լոռու, Արագածոտնի մարզերում:

Ծրագրի նպատակն էր գյուղացիական տնտեսությունների վարկավորման և արտադրական ենթակառուցվածքների զարգացման և այլ գործիքներով նպաստել գյուղական բնակչության կենսամասկարդակի բարձրացմանը:

Ծրագրի «**Գյուղացիական վարկ**» բաղադրիչն իրականացվեց Հայաստանի գյուղփոխօգնության բանկի (ՀԳՓԲ) միջոցով: Համաձայն փոխառության համաձայնագրի՝ նախատեսված էր գյուղացիական վարկավորմանը տրամադրել 4.5 մլն ԱՍՆ դոլար: Դա հիմնականում իրականացվեց մանր և միջին ֆերմերային տնտեսություններին սեղոնային կարճաժամկետ վարկեր տրամադրելու ձևով: Միաժամանակ ներդրումներ կատարվեց ֆինանսական կառույցների կարողությունների հզորացման համար: Մասնավորապես,

ա) Լոռու, Արագածոտնի, Տավուշի, Սյունիքի մարզերում հիմնվեց Գյուղացիական փոխօգնության մարզային միություններ հասարակական կազմակերպությունները և ապահովեց դրանց մասնակցությունը ՀԳՓԲ-ի կապիտալին,

բ) 248 համայնքներում ստեղծվեց Գյուղացիական փոխօգնության միություններ (ԳՓՄ), որոնք ընդգրկում էին 6693 շահառութեր,

զ) Հիմնադրվեց ՀԳՓԲ-ի Վանաձորի, Գյումրիի և Աշտարակի Տավուշի և Սյունիքի մասնաճյուղերը,

դ) Տրամադրվեց 8945 միավոր վարկ՝ 6.3 մլն ԱՄՆ դոլար ընդհանուր գումարով: Մարզած վարկերից ձևավորվեց շրջանառու ֆոնդ, որը թույլ տվեց ապահովել վարկավորման գործընթացի շարունակականությունը:

«Ոռոգման համակարգերի վերականգնման» բաղադրիչի միջոցով իրականացվեց 6,3 մլն ԱՄՆ դոլարի աշխատանքներ:

Ուսումնասիրելով 3 մարզերի 345 բնակավայրերը և տեղերից եղած առաջարկները, իրականացվեցին սոցիալական և զարգացման ծրագրեր:

Ի դեպ սոցիալական ծրագրերով իրականացվեց խմելու ջրագծի, դպրոցի, բուժ.կետի, մանկապարտեզի վթարված կոյուղագծերի և ճանապարհների վերանորոգման աշխատանքներ: Այդ նպատակով 61 համայնքներում ծախսվեց 575 հազ. ԱՄՆ դոլար: Իսկ զարգացման ծրագրերով 40 համայնքներում իրականացվեց պտղի, կաթի և մսի վերամշակման միկրոծրագրեր՝ 425 հազ. ԱՄՆ դոլար ընդհանուր գումարով:

ԳԶՍՀ-ի առաջին վարկային ծրագրի արդյունավետ իրականացումը բարձր գնահատվեց և այն դարձավ երաշխիք նոր վարկային ծրագրերի համար:

ԳԶՍՀ-ի աջակցությամբ իրականացված հաջորդ ծրագիրը **Գյուղական տարածքների տնտեսական զարգացման»** ծրագիրն էր, որը սկսվեց իրականացվել 2005 թվականի հուլիսից: Այս ծրագրի նպատակն էր համապատասխան պայմաններ ստեղծել հանրապետության առավել անբարենպաստ՝ Շիրակի, Լոռու, Տավուշի, Գեղարքունիքի, Վայոց Ձորի, Սյունիքի և Արագածոտնի մարզերի գյուղական բնակչության եկամուտների ավելացման համար:

Ծրագրի երեք հիմնական բաղադրիչներն էին՝

- ա) Գյուղական ձեռնարկատիրության վարկավորում,
- բ) Առևտրային ուղղվածության ենթակառուցվածքների զարգացում,
- գ) Ծրագրի վերլուծություն և կառավարում:

Գյուղական ֆինանսավորման բաղադրիչով գյուղատնտեսական վարկերի տրամադրման գործընթացը սկսվեց 2006 թվականի ապրիլից և մինչև 2009 թվականի վերջը տրամադրվեց 322 վարկ՝ 13,3 մլն ԱՄՆ դոլար գումարով:

Վարկերը տրամադրվել են 9 ՄՖԿ-երի՝ Անելիք բանկի, Առեքսիմ բանկի, Արդշինինվեստ բանկի, Արցախ բանկի, Ինեկո բանկի, Կոնվերս բանկի, ԱԿԲԱ կրեդիտ ազրիկու բանկի, Հայրիզնես բանկի և Յունի բանկի միջոցով:

Առևտրային ուղղվածության ենթակառուցվածքների զարգացման բաղադրիչներ իրականացվել է համայնքների գազաֆիկացման, ոռոգման և խմելու ջրագծերի անցկացման, ինչպես նաև գյուղական ճանապարհների վերականգնման աշխատանքներ (աղյուսակ ...):

Աղյուսակ 25

**Գյուղական տարածքների տնտեսական զարգացման ծրագրի առևտրային ուղղվածության ենթակառուցվածքների բաղադրիչները գյուղական աշխատանքները
(2005-2009 թթ.)**

Ցուցանիշները	Բնական գազ	Ոռոգման համակարգ	Խմելու ջուր	Գյուղական ճանապարհներ	Ընդամենը
Շահառուներ, մարդ	32419	23786	13374	28858	98437
Ընտանիքներ	10806	6796	3850	8245	29697
Համայնքներ	28	18	14	8	68
Ծրագրի ընդհանուր արժեքը (հազ. ԱՄՆ \$)	2968	5501	1144	2406	12020

Գյուղական տարածքների տնտեսական զարգացման ծրագրի իրականացումն ունեցավ բավականին շոշափելի ազդեցություն վերոհիշյալ մարզերի գյուղական համայնքների զարգացման համար: Մասնավորապես՝ համայնքների գազաֆիկացումը ոչ միայն բարելավեց գյուղական բնակչության կենցաղը, այլև նպաստեց ապօրինի ծառահատումների ծավալների կրճատմանը: Բացի դրանից, միջինը յուրաքանչյուր ընտանիքի հաշվով մոտ 1 տոննայով կրճատվեց գոմաղբի՝ որպես վառելիք, օգտագործումը: Արդյունքում, ավելացավ գյուղատնտեսական մշակաբույսերի օրգանական պարարտանյութերով պարարտացման հնարավորությունը, որը փորձագիտական հաշվարկներով նպաստեց համախառն բերքի 15-20 տոկոսով ավելացմանը:

Գյուղական համայնքներում բնական գազի առկայությունը կարևոր պայման դարձավ ձեռնարկատիրության, հատկապես սննդամթերք արտադրող և վերամշակող արտադրամասերի ցանցի ընդլայնման համար: Այն նպաստեց նաև դարոցների, մանկապարտեզների և այլ սոցիալ-մշակութային հաստատությունների բնականու աշխատանքի համար պայմանների ապահովմանը:

**Գյուղական տարածքների տնտեսական զարգացման ծրագրի հաջորդ փուլը
«Ծուկայավարման հնարավորություն ֆերմերներին» (ԾՀՖ) ծրագրի մեկնարկումն
էր:**

Այս ծրագրի կողմից գյուղական տարածքներում բարելավվել է գյուղատնտեսական մթերքների իրացմանը և փոքր ու միջին ձեռնարկատիրության զարգացման պայմանները: Այս նպատակով ծրագրով նախատեսված տարածքի 110 համայքներում իրականացվել է շուրջ 15.0 մլն ԱՄՆ դոլարի ընդհանուր արժեքով ենթակառուցվածքների զարգացման աշխատանքներ, որից՝ 36 համայքներում կատարվել է ոռոգման ու խմելու ջրի ցանցերի կապիտալ նորոգում, խորքային հորերի հորատում, գետերի հունի և դրենաժային համակարգի մաքրում և վերականգնում, 73 համայքներում՝ գազաֆիլկացման աշխատանքներ, իսկ 1 համայնքում՝ համայնքային ավտոճանապարհների վերանորոգում և ասֆալտապատում:

Հայաստանի Հանրապետության գյուղական տարածքներում գյուղատնտեսական մթերքներ վերամշակող և արտադրող ձեռնարկություններում բաժնետիրական ֆինանսավորում (ներդրում)՝ իրականացնելու նպատակով ՀՀ կառավարության համապատասխան որոշմամբ Ծրագրի շրջանակներում ստեղծվեց Գյուղական տարածքներում ներդրումների հիմնադրամը (ՖՐԵԴԱ): Հիմնադրամի միջոցով 2009 թվականին իրականացվել է 200.0 մլն դրամի մեկ բաժնետիրական ներդրում ձկնարուծության ոլորտում:

Ծրագրի աջակցել է նաև գյուղական տարածքներում տնտեսական գործունեության ակտիվացմանը: Այդ նպատակով վարկային միջոցներից նախարակավորում անցած բանկերի միջոցով 2009 թվականի ընթացքում տրամադրվել է 2975.0 հազար ԱՄՆ դոլարի կարճաժամկետ և երկարաժամկետ թվով 68 վարկեր: Դրանք հիմնականում ուղղվել են անասնապահության, կաթի վերամշակման, ձկնարուծության, այգեգործության, քոչնարուծության, մեղվարուծության և սառնարանային տնտեսության զարգացմանը: Վարկերը տրամադրվել են հիմնականում 12-13 տոկոսով, 3-7 տարի ժամկետով:

ՕՊԵԿ միջազգային հիմնադրամի համաֆինանսավորմամբ «Գյուղական տարածքների տնտեսական զարգացման» և «Արտադրական ենթակառուցվածքների վերականգնման» ծրագրերով կատարված աշխատանքները

ՕՊԵԿ միջազգային զարգացման հիմնադրամի և Հայաստանի Հանրա-

պետության միջև համագործակցությունն ուղղված է Հայաստանի Հանրապետությունում գյուղական տարածքների զարգացմանը և աղքատության հաղթահարմանը, որը համահունչ է Կայուն զարգացման ծրագրին:

ՕՊԵԿ միջազգային զարգացման հիմնադրամը Հայաստանին առաջին անգամ աջակցություն է ցուցաբերել 2004 թվականին՝ Գ.ԶՄՀ-ի ծրագրերին 5.0 մլն ԱՄՆ դոլարի չափով համաֆինանսավորում տրամադրելով: Դրան հաջորդել է հիմնադրամի աջակցությամբ «Արտադրական ենթակառուցվածքների վերականգնման» նոր վարկային ծրագիրը, որը նպատակառուղյան էր գյուղական ենթակառուցվածքների վերականգնման միջոցով՝ համայնքներում արտադրական ենթակառուցվածքների արդյունավետության բարձրացմանը: Հանրապետության 111 համայնքներում իրականացվել են՝ ոռոգման, ջրամատակարարման, ջրարդիացման համակարգերի կառուցում և վերականգնում, միջիամայքային և համայքային ավտոճանապարհների վերանորոգում, համայնքների գազաֆիկացում: Երկու ծրագրերով ՕՊԵԿ միջազգային զարգացման հիմնադրամի ներդրումը կազմել է 15.0 մլն ԱՄՆ դոլար:

3. Ոռոգման համակարգերի զարգացման ծրագրեր

«Ջրային տնտեսության զարգացման և բարեփոխումների ԾԻԳ պետական հիմնարկի միջոցով իրականացվում է հանրապետության խմելու և ոռոգման ջրի մատակարարման, ինչպես նաև ջրահեռացման համակարգերի զարգացմանը նպատակառուղյան վարկային ծրագրերը:

Հայաստանի գյուղատնտեսության համար ոռոգումը կենսական խնդիր է: Քավական է նշել, որ բուսաբուծության համախառն արտադրանքի շուրջ 80 տոկոսը ստացվում է ոռոգելի երկրագործությունից: Ոռոգման կարևորությունն այնքան մեծ է, որ ժողովրդական առածն ասում է. «Եթե ջրանցքի անցկացումն անհրաժեշտություն է, ապա կարելի է այն անցկացնել նաև եկեղեցու միջից»³: Սիա, այսպիսի վերաբերմունք է դրսերվել ոռոգման նկատմամբ և անուրանալի է, որ խորհրդային տարիներին Հայաստանում կատարվել է հսկայածավալ ջրաշինարարական աշխատանքներ: Սակայն անցյալ դարի 90-ական թվականների սկզբին նորանկախ

³ Օ. Մ. Հովհաննիսյան, Ազրարային հարցը Երևանի նախկին նահանգում, Երևան, Հայպետհրատ, 1949թ. էջ 21:

Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության ճգնաժամային վիճակը և ազրարային ոլորտում խիստ հապճեպորեն իրականացված վերափոխումները մեծ վճառ պատճառեցին ոռոգման համակարգին: Նախ պետական աջակցության բացակայության պատճառով զգալիորեն տուժեցին մայր ջրանցքները: Բացի դրանից ընդամենը 860 խոշոր տնտեսություններին և նրանց զանգվածային հողատարածքներին հարմարեցված ոռոգման ներտնտեսային ցանցը չեր բավարարում բազմահազար գյուղացիական տնտեսությունների մասնատված հողակտորներին: Ուստի պատահական չեր, որ ՀՀ կառավարությունը Համաշխարհային բանկից (ՀԲ) և Գյուղատնտեսության զարգացման միջազգային հիմնադրամից (ԳԶՄՀ) վերցրած առաջին փոխառության գումարներն ուղղորդեց «Ոռոգման համակարգի վերականգնման» ծրագրի իրականացմանը:

Ծրագրի ընդհանուր բյուջեն 52 մլն ԱՄՆ դոլար էր և ծրագրով նախատեսված աշխատանքներն իրականացվեցին 1994-2001 թվականների ընթացքում: Դրանք, հիրավի, վերականգնման աշխատանքներ էին և հնարավորություն ընձեռեցին որոշակիորեն կարգավորել ոռոգման համակարգերի գործունեությունը: Սակայն այս ոլորտը պահանջում է ենթակառուցվածքների զարգացման և կառավարման կատարելագործման հետևողական ու մեծամաշտաքարտային աշխատանք: Ուստի Համաշխարհային բանկի վարկային միջոցներով և ՀՀ կառավարության համաֆինանսավորմամբ 2001-2007թթ. իրականացվեց «Ոռոգման համակարգերի զարգացման ծրագիրը»: Այս վարկային ծրագրի բյուջեն կազմում էր 30.82 մլն ԱՄՆ դոլար, որից 24.86-ը ՀԲ-ի, 3.89-ը՝ ՀՀ կառավարության և 2.07 մլն ԱՄՆ դոլարը շահառուների մասնակցությունն էր: Ծրագրի նպատակն էր ոռոգման համակարգերի կառավարման կառուցվածքային բարեփոխումների միջոցով բարձրացնել ոռոգելի երկրագործության արդյունավետությունը, առողջացնել ոռոգման ջուր մատակարարող կազմակերպությունների ֆինանսական վիճակը, ներգրավել ջրօգտագործողներին համակարգի կառավարման գործընթացի մեջ, աստիճանաբար ինքնաֆինանսավորմամբ իրականացնել համակարգերի շահագործումն ու պահպանումը:

Նույն ժամանակամիջոցում իրականացվեց նաև «Պատվարների անվտանգության» ծրագրի առաջին փուլը: Վերջինիս ընդհանուր արժեքը 30.3 մլն ԱՄՆ դոլար էր, որից ՀՀ կառավարության մասնաբաժինը՝ 3.7 մլն ԱՄՆ դոլար: Այս ծրագրի նպատակն էր առավել մեծ վտանգ ներկայացնող 20 պատվարների վերականգնում և անվտանգության միջոցառումների իրականացում, ինչպես նաև

մնացած 60 ջրամբարների պատվարների ուսումնասիրում, վթարային վիճակների հայտնաբերում և վերացում:

2004թ. դեկտեմբերի 8-ից սկզբնավորվեց «Պատվարների անվտանգության» ծրագրի 2-րդ փուլը, որի վերջնաժամկետը 2009 թվականի մարտի 31-ն էր և հատկացվել էր 7.5 մլն ԱՄՆ դոլար:

Վերջին մեկ տասնամյակում զգալի աշխատանք է կատարվել նաև ոռոգման համակարգի ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների ուղղությամբ: Արդյունքում ձևադրվել են հինգ տասնյակից ավելի Զրօգտագործողների ընկերություններ (ԶՕՀ), որոնց կառավարման բարեփոխումներն իրականացվում է հետևյալ փուլերով.

1. Ոռոգման ոլորտում կառավարության կողմից նախաձեռնած կառուցվածքային բարեփոխումների վերջնական նպատակն է հնարավորություն տալ զրօգտագործողներին ձևավորելու սեփականատիրոջ զգացմունքը ջրային համակարգի նկատմամբ, ինչի շնորհիվ նրանք ավելի արդյունավետորեն և խնայողաբար կօգտագործեն ջուրը, ապահովելով դրա հարատևությունը: Այդ համատեքստում Զրօգտագործողների ընկերությունների (ԶՕՀ) ստեղծման հիմնավորումն էր. ոռոգման համակարգի ամենօրյա կառավարման պարտավորությունները փոխանցել պետական գործակալություններից զրօգտագործողներին: Այդ պարտավորությունները ներառում են ոռոգման ենթակառուցվածքի շահագործումն ու պահպանումը սահմանված հիմնավոր տեխնիկական չափորոշիչների և օգտագործողների կողմից ֆինանսավորվող հուսալի բյուջեների հիման վրա, բոլոր զրօգտագործողների միջև ջրի անաշառ բաշխումն ու նրա ժամանակին մատակարարումը, ինչպես նաև ներքին թափանցիկ մեխանիզմների միջոցով զրօգտագործողների միջև վեճերի լուծումը:
- Կառավարությունն ընդունում է, որ զրօգտագործողների կողմից դեկավառող ոռոգման կառավարումը
  - ա) մեղմացնում է կառավարության ֆինանսական և կառուցվածքային բեռը,
  - բ) խթանում է ջրի արդյունավետ օգտագործումն ու արտադրության և արտադրողականության աճը,
  - գ) ստեղծում է ոռոգման համակարգի կայացման նախապայմանները,
  - դ) ջրի սակավության պայմաններում ստեղծում է գործնական և ինքնակերահսկվող մեխանիզմ՝ ջրի անաշառ բաշխման համար:

3. Հստ կառավարության ռազմավարության, ջրօգտագործողներին պարտավորությունների փոխանցումը նախատեսվում է կատարել չորս, մասամբ համընկնող փուլերով.

Անցումային փուլ, որի ժամանակ մշակվում է պարտավորությունների փոխանցման և ԶՕԸ-ների ստեղծման իրավական դաշտը: Այդ փուլի ընթացքում պետական գործակալությունները շարունակում են կրել գլխավոր պատասխանատվությունը համակարգի կառավարման և ԶՕԸ-ների ստեղծման համար:

Ուղեկցելու («ձեռքից բռնած տանելու») փուլ, որի ընթացքում յուրաքանչյուր ԶՕԸ-ն ամրապնդվում և հնարավորություն է ստանում ընձեռելու ռողոգման համակարգի այն հատվածի կառավարման պարտավորությունը, որն ուղղակիորեն ծառայում է իր անդամներին: Այս փուլում ակնկալվում է, որ ԶՕԸ-ները կդառնան իրենց անդամների ներկայացուցիչ և ինքնակառավարվող մարմին: Նրանք ձեռք են բերում նաև կառավարման և ռողոգման համակարգի շահագործման ու պահպանման համար անհրաժեշտ տեխնիկական ունակություններ: Պետական գործակալությունները շարունակում են կրել գլխավոր պատասխանատվությունը ռողոգման ենթակառուցվածքի վերին հատվածների (մայր ջրանցքների և ջրամբարների) կառավարման համար:

Կոմսովիդացման փուլ, երբ ԶՕԸ-ները միավորվում են, ստեղծելով ԶՕԸ-ների Միություններ (Փեղերացիաներ), որոնք կծառայեն իրենց շահերին ռողոգման համակարգում, հնարավորություն տալով համատեղել ջանքերը և որդեգրել ինտեգրված մոտեցում ամբողջ ռողոգման համակարգի նկատմամբ: Այս փուլում պետական գործակալությունների դերն ամբողջությամբ տեղափոխվում է դեպի համակարգի մոնիթորինգն ու օժանդակության ցուցաբերումը:

Հասունության փուլ, որի ընթացքում ԶՕԸ-ների միությունները կստեղծեն Կոնֆեղերացիա, որը կներկայացնի ջրօգտագործողների շահերը քաղաքականության և քաղաքական որոշումների կայացման ասպարեզում և որը կստանձնի ռողոգման համակարգի մոնիթորինգի և ԶՕԸ-ների ու նրանց միությունների աշխատանքի վերահսկողության վերջին պարտավորությունը, ընդունելով այն պետական գործակալություններից:

Այս ռազմավարության առաջինից-երրորդ փուլերն իրականացվել են, մինչդեռ վերջին փուլերի իրականացումը ձգձգվում է: Սեր կարծիքով դա հիմնականում պայմանավորված է օբյեկտիվ պատճառներով: Բանն այն է, որ ԶՕԸ-երը բազմա-

կողմանի պետական փուլից կոնսոլիդացման և հասունացման փուլի անցնելու համար պետք է ունենան կայացած ու վճարունակ շահառուներ: Մինչդեռ գյուղացիական տնտեսությունների գերակշռող մասը դեռևս չեն հասել այդ մակարդակին:

4. «Գյուղական ֆինանսավորման կառույց» ծրագրի իրականացման գրասենյակ (ԳՖԿ-ԾԻԳ)

Ազրարային ոլորտի վարկավորման հնարավորություններն ընդլայնելու և վարկային միջոցներն ավելի մատչելի դարձնելու նպատակով ՀՀ կառավարությունը ներգրավում է արտաքին փոխառություններ: Այդ միջոցների տեղաբաշխումը, վերադարձված շրջանառու ֆոնդի օգտագործումը և ազրարային հատվածի վարկավորման մեխանիզմները հստակեցնելու նպատակով 2005 թվականի հոկտեմբերին ՀՀ ֆինանսների նախարարության համակարգման ստեղծվեց «Գյուղական ֆինանսավորման կառույց-ծրագրերի իրականացման գրասենյակ» (ԳՖԿ-ԾԻԳ) պետական հիմնարկը:

Համաձայն ԳԶՍՀ-ի և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքված «Գյուղական տարածքների տնտեսական զարգացման» ծրագրի իրականացման վարկային համաձայնագրի պահանջների՝ ԳՖԿ-ԾԻԳ-ը պետք է աջակցի գյուղատնտական գործունեության ակտիվացմանը: Դա պետք է իրականացվի գյուղական տարածքներում փոքր և միջին ձեռնարկատիրության զարգացման նպատակով վարկերի ստացումն առավել մատչելի դարձնելու միջոցով:

ԳՖԿ-ԾԻԳ-ի վերաֆինանսավորման ենթակա վարկերի տևողությունը 1-ից 7 տարի է, մեկ վարկի առավելագույն արժեքը սահմանված է 150 հազար ԱՄՆ դոլարի չափով, առավելագույն արտոնյալ ժամկետը՝ 18 ամիս: Քանի որ վարկային ողջ ոիսկը կրում են Մասնակից ֆինանսական կառույցները (ՄՓԿ), ուստի շահառուների ընտրության և դրանց վարկավորման գրավային, տոկոսային, արտոնյալ ժամկետի սրամադրման պայմանները ՄՓԿ-ները իրականացնում են ինքնուրույն:

ԳՖԿ-ԾԻԳ-ի վերաֆինանսավորման համար ընդունելի համարվում են բուսաբուծության և անասնապահության, գյուղատնտեսական մթերքներ վերամշակման, պահեստավորման, փաթեթավորման, շուկայահանման, ծառայությունների մատուցման և գյուղատնտեսական այլ ենթակառուցվածքների զարգացմանն ուղղված ներդրումները:

ԳՖԿ-ԾԻԳ-ն իր գործառույթներն իրականացվում է հետևյալ ծրագրերի

ֆինանսական միջոցներով.

- «Գյուղական տարածքների տնտեսական զարգացման» ծրագիր (ԳՏՏԶՁ)՝ ֆինանսավորող ԳՀԱՀ-IFAD,
- «Գյուղական ձեռնարկատիրության և փոքրածավալ առևտրային գյուղատնտեսության զարգացման» ծրագիր (ԳԶՓԱԳՁ)՝ ֆինանսավորող Համաշխարհային Բանկ- WB,
- «Ֆերմերներին շուկայավարման հնարավորություններ» ծրագիր՝ ֆինանսավորող ԳՀԱՀ-IFAD,
- «Հազարամյակի մարտահրավեր հիմնադրամ-Հայաստան» (ՀՄՀՀ) ծրագրի շրջանակներում «Զրից դեպի շուկա» վարկային ենթարադադրիչ՝ ֆինանսավորող «Հազարամյակի մարտահրավեր հիմնադրամ» (ՀՄՀ-MCC),
- «Գյուղական ոլորտին տրամադրվող վարկերի տոկոսադրույժների սուբսիդավորման» փորձնական նախագիծ՝ ֆինանսավորող ՀՀ բյուջե,
- «Գյուղական վայրերում փոքր և միջին ձեռնարկատիրության խթանում» ծրագիր՝ ֆինանսավորող ՀՀ բյուջե:

Ինչպես նշվեց «Գյուղական տարածքների տնտեսական զարգացման» ծրագրի շրջանակներում վարկերի փաստացի տեղաբաշխման գործընթացը սկսել է 2006թ. ապրիլին և ավարտվել են 2009թ. հոկտեմբերին, իսկ Համաշխարհային բանկի ֆինանսավորմամբ իրականացվող «Գյուղական ձեռնարկատիրության և փոքրածավալ առևտրային գյուղատնտեսության զարգացման» ծրագրի շրջանակներում՝ 2006թ. նոյեմբերին և ավարտվել են 2009թ. սեպտեմբերին: «Ֆերմերներին շուկայավարման հնարավորություններ» ծրագրով (ՖԸՀՁ) աշխատանքները սկսվել են 2009թ. հոկտեմբերին:

2007թ. հոկտեմբերի 16-ին «Հազարամյակի մարտահրավեր հիմնադրամ-Հայաստան» (ՀՄՀՀ) և ԳՖԿ-ԾԻԳ կազմակերպությունների միջև կնքվեց «Զրից դեպի շուկա» վարկային ենթարադադրիչի իրականացման պայմանագիրը, որի շրջանակներում վարկային գործառույթները սկսվել են 2008թ. հունիսին: «Գյուղական ոլորտին տրամադրվող վարկերի տոկոսադրույժների սուբսիդավորման» փորձնական նախագծով աշխատանքները սկսվել են 2008թ. դեկտեմբերից:

ԳՏՏԶՁ շրջանակներում վարկային հատկացումները ԳՖԿ-ԾԻԳ-ին կազմել են 8 մլն 945 հազար ԱՄՆԴ, ԳԶՓԱԳՁ շրջանակներում՝ շուրջ 5 մլն 500 հազար ԱՄՆԴ, իսկ՝ ՀՄՀՀ ներքո «Զրից դեպի շուկա» վարկային հատկացումներն առ

2010թ. հոկտեմբերը կկազմեն **8 մլն 500 հազար ԱՄՆԴ:**

Հայաստանի Հանրապետության և Գ.ԶՍՀ-ի միջև 2008թ-ի հունվարի 8-ին կնքված «Ֆերմերներին շուկայավարման հնարավորություններ» ծրագրի շրջանակ-ներում Գ.ՖԿ-ԾԻԳ-ի միջոցով 2009-2010թթ նախատեսվում է տրամադրել ևս շուրջ **2 մլն ԱՄՆԴ վարկային ռեսուրս:** ՀՀ Կառավարության 2008թ. հունիսի 12-ի N 706-Ն որոշմամբ «Գյուղատնտեսության ոլորտին տրամադրվող վարկերի տոկոսադրույթ-ների սուբսիդավորման» փորձնական նախագծով նախատեսված է տեղաբաշխել **100 մլն ՀՀ դրամ:**

Այս միջոցները ըստ սահմանված ուղղությունների տեղաբաշխման համար Գ.ՖԿ-ԾԻԳ-ի կողմից ընտրվել է հետևյալ Մասնակից ֆինանսավաճ կառույցները:

Գ.ՏՏ.ԶԵ-ի վարկային միջոցների տեղաբաշխման համար՝ «Անելիք Բանկ» ՓԲԸ, «Արեկսիմբանկ» ՓԲԸ, «Արդյինինվեստբանկ» ՓԲԸ, «Արցախբանկ» ՓԲԸ, «Բնեկորանկ» ՓԲԸ, «Կոնվերս Բանկ» ՓԲԸ, «ԱԿԲԱ-ԿՐԵԴԻՏ ԱԳՐԻԿՈԼ ԲԱՆԿ» ՓԲԸ, «ՀԱՅՔԻՉՆԵՍՏ ԱԳՐԻԿՈԼ ԲԱՆԿ» ՓԲԸ, «ՀԱՅՔԻՉՆԵՍՏ ԱԳՐԻԿՈԼ ԲԱՆԿ» ՓԲԸ, «Յունիֆինանս» ՓԲԸ:

Գ.ԶՓԱԳ.ԶԵ-ի վարկային միջոցների տեղաբաշխման համար՝ «Անելիք Բանկ» ՓԲԸ, «Արդյինինվեստբանկ» ՓԲԸ, «Բնեկորանկ» ՓԲԸ, «Կոնվերս Բանկ» ՓԲԸ, «ԱԿԲԱ-ԿՐԵԴԻՏ ԱԳՐԻԿՈԼ ԲԱՆԿ» ՓԲԸ, «Սեփ Ինտերնեյշնլ» ունիվերսալ վարկային կազմակերպություն ՍՊԸ, «ԱՐԵԳԱԿ» ունիվերսալ վարկային կազմակերպություն ՓԲԸ:

ՀՄՀՀ-ի «Զրից դեպի շուկա» վարկային ծրագրի իրականացման նպատակով 2009թ-ին ընտրվել են՝ «Կոնվերս Բանկ» ՓԲԸ, «ՀԱՅՔԻՉՆԵՍՏ ԱԳՐԻԿՈԼ ԲԱՆԿ» ՓԲԸ, «ԱՍԵՐԻԱԲԱՆԿ» ՓԲԸ, «Արդյինինվեստբանկ» ՓԲԸ, «Նոր Հորիզոն» ունիվերսալ վարկային կազմակերպություն ՍՊԸ, «Ֆարմ Կրեդիտ Արմենիա» ունիվերսալ վարկային կազմակերպություն առևտրային կոռպերատիվ, «ԱՆԻՎ» ունիվերսալ վարկային կազմակերպություն ՍՊԸ, «ԶԱՐԴ Ազրուկրեդիտ» ունիվերսալ վարկային կազմակերպություն ՓԲԸ, «ԶԻ Էֆ ՍԻ ԶԵՆԵՐԱԼ ՖԱՅՆԵՆՇԼ ԸՆԴ ԶՐԵԴԻԹ ՔՈՍՓԱՆԻ» ունիվերսալ վարկային կազմակերպություն ՓԲԸ, «Սեփ Ինտերնեյշնլ» ունիվերսալ վարկային կազմակերպություն ՍՊԸ:

Գ.ՏՏ.ԶԵ վարկային միջոցները տեղաբաշխվել են **ՀՀ 7 մարզերում՝ ներգրավված չեն Արարատի, Արմավիրի, Կոտայքի մարզերը և Երևան քաղաքը:** Իսկ Գ.ԶՓԱԳ.ԶԵ-ի, ՖԸՀ-ի և ՀՄՀՀ-ԶԴ-ի գործունեությունը տարածում է **ՀՀ ող տարածքում:** Ըստ **ՀՀ մարզերի Գ.ՖԿ-ԾԻԳ-ի վարկերի տեղաբաշխման պատկերը**

Երևում է թիվ 26 աղյուսակից:

Աղյուսակ 26

ԳՖԿ-ԾԻԳ-ի կողմից ըստ ՀՀ մարզերի վարկային գումարների տեղաբաշխումը

N	Մարզ	Քանակ	Գումար (ԱՄՆԴ)	Վարկերի ընդհանուր քանակից մարզում տրամադրված (%)	Վարկերի ընդհանուր գումարից մարզում տրամադրված (%)
1	Արագածոտն	150	4 339 819	14,6%	15,9%
2	Արմավիր	242	4 293 171	23,6%	15,7%
3	Արարատ	213	4 177 152	20,8%	15,3%
4	Լոռի	64	2 884 304	6,3%	10,5%
5	Կոտայք	54	2 791 136	5,3%	10,2%
6	Վայոց Ձոր	81	2 549 450	7,9%	9,3%
7	Գեղարքունիք	115	2 521 522	11,2%	9,2%
8	Սյունիք	48	1 481 882	4,7%	5,4%
9	Շիրակ	21	1 278 283	2,1%	4,7%
10	Տավուշ	35	1 030 180	3,4%	3,8%
11	Երևան	1	9 940	0,1%	0,0%
Ընդամենը		1024	27 356 839	100,0%	100,0%

Վարկերի տեղաբաշխումն ըստ ֆինանսական կառույցների և գործունեության տեսակների ներկայացվում է թիվ 27 աղյուսակում: Գյուղատնտեսության ոլորտում ըստ գործունեության տեսակների առավել դիվերսիֆիկացված ներդրումներ են կատարել «Ինեկորանկ» ՓԲԸ, «Արդշինինվեստրանկ» ՓԲԸ, «Արցախբանկ» ՓԲԸ և «ՀԱՅԲԻԶՆԵՍՐԲԱՆԿ» ՓԲԸ: Ակտիվ ՄՖԿ-ներից գրեթե բոլորը վարկավորել են անասնապահական, այգեգործական և ջերմատների հիմնման ծրագրերը: Կարի վերամշակման և ձկնաբուծական ծրագրերի դեպքում համեմատաբար մեծ պահանջարկ է արձանագրել «Յունիբանկ» ՓԲԸ: Պտղի վերամշակման գործունեությանը ծավալային վարկային ռեսուրսներ են նպատակառությունը «ԱԿԲԱԿՐԵԴԻՏ ԱԳՐԻԿՈԼ ԲԱՆԿ» ՓԲԸ և «Արցախբանկ» ՓԲԸ: Գյուղական տարածքներում այլ տարաբնույթ գործարարական ծրագրերը առավել մեծ ծավալ են կազմում «Ինեկորանկ» ՓԲԸ և «ՀԱՅԲԻԶՆԵՍՐԲԱՆԿ» ՓԲԸ վարկային փաթեթներում: Սիաժամանակ բոլոր ՄՖԿ-ները ռիսկային են համարել դաշտավարությունը և մեղվաբուծությունը:

Աղյուսակ 27

**ԳՖԿ ԾԻԳ-ի վարկային միջոցների տեղաբաշխումը ըստ ՄՖԿ ների և
գործունեության տեսակների**

N	Սասմակից ֆինանսական	/ Տվյալ գործունեության տեսակին նպատակատղված վարկերի գումարը ՄՖԿ-ների վարկային վարերում
---	------------------------	---

	կառույց (ՄՖԿ)	նորմատիվիթեան	սուբստանտիվացուցչի	իստեմատիվացուցչի	բաժնագրանչացուցչի	բազումայության	պահանջանելի պետքանիշի	դաշտային պահանջանելի պետքանիշի	մինչուրածություն	սուբստանտիվ	այլ	Ընդ
1	Ինեկտ բանկ	7,5%	6,6%	2,1%	11,6%	11,7%	3,9%	19,8%	11,2%	0,0%	25,6%	100,0%
2	Կոնվերս բանկ	11,3%	19,1%	0,0%	0,0%	10,5%	4,7%	7,8%	5,7%	0,3%	40,6%	100,0%
3	Հայկական բիզնես բանկ	13,6%	33,6%	0,0%	0,3%	2,1%	0,4%	10,0%	6,3%	1,7%	32,0%	100,0%
4	Ամելիք բանկ	19,9%	56,6%	0,3%	0,0%	0,5%	0,1%	0,0%	2,0%	0,0%	20,6%	100,0%
5	Արշիմինվեստբանկ	5,9%	52,5%	15,2%	3,0%	0,0%	0,0%	13,4%	4,8%	1,4%	3,8%	100,0%
6	ԱՎԲ-Կրեդիտ-ագրիկուլտուր	63,2%	10,8%	5,4%	0,0%	0,0%	13,9%	6,7%	0,0%	0,0%	0,0%	100,0%
7	Յոմի բանկ	10,9%	30,2%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	29,6%	29,3%	0,0%	0,0%	100,0%
8	Արցախ բանկ	0,0%	15,5%	0,0%	7,1%	18,1%	29,1%	0,0%	14,6%	0,0%	15,6%	100,0%
9	Ֆարմ Կրեդիտ	10,8%	4,9%	2,5%	0,0%	0,0%	1,4%	8,4%	0,0%	0,0%	72,0%	100,0%
10	ՔԱՐԴ	15,3%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	4,2%	0,0%	0,0%	0,0%	80,5%	100,0%
11	Նոր Հորիզոն	20,5%	66,1%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	13,4%	100,0%
12	ԱԵՒԲ	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	100,0%	0,0%	0,0%	100,0%
13	Անիլ	32,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	68,0%	100,0%
14	Զի Էֆ Սի	25,7%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	74,3%	100,0%
15	ՍԵՖ	0,0%	50,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	50,0%	100,0%
16	Ամերիա	100,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	100,0%
17	ԱՐԵԳԱԿ	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	100,0%	100,0%

Վարկերի տեղաբաշխումն ըստ մարզերի և գործունեության տեսակների բերվում է թիվ 28 աղյուսակում:

Ըստ էության ԳՖԿ-ԾԻԳ-ի վարկային ռեսուրսները հասանելի են ՀՀ բոլոր մարզերի գործարարների համար՝ անկախ նրանց իրավական կարգավիճակից և շրջանառության ծավալներից: Գործունեության առումով ԳՖԿ-ԾԻԳ ՊՀ-ի Կառավարման խորհուրդն առաջնային է ընդունել գյուղատնտեսական ոլորտը:

Մարզերի և գործունեության տեսակների կտրվածքով ԳՖԿ-ԾԻԳ-ի ֆինանսական միջոցները համեմատաբար հավասարաչափ են բաշխված Արագածոտնի, Արմավիրի և Արարատի մարզերում: Չուտ գործունեության տեսակների առումով ՀՀ մարզերում համեմատաբար հավասարաչափ պահանջարկ ունեն անասնապահական, պտղի և կաթի վերամշակման ծրագրերը:

Աղյուսակ 28

ԳՖԿ-ԾԻԳ-ի վարկային միջոցների տեղաբաշխումն ըստ ՀՀ մարզերի և գործունեության տեսակների

N	Մարզ	ԳՖԿ-ԾԻԳ (Տվյալ գործունեության տեսակին նպատակառուղղված վարկերի գումարը մարզի վառկային մաթերում) (հազ.ԱՄՆԴ)										
		ՇԱՄԵԼԱՐԴԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ	ՇԱՄԵԼԱՐԴԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ	ՇԱՄԵԼԱՐԴԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ	ՇԱՄԵԼԱՐԴԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ	ՇԱՄԵԼԱՐԴԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ	ՇԱՄԵԼԱՐԴԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ	ՇԱՄԵԼԱՐԴԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ	ՇԱՄԵԼԱՐԴԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ	Այլ	Ընդ	
1	Արագածոտն	620.4	1294.4	80.0	3.0	315.0	163.5	701	72	0	1090.5	4339.8
2	Արմավիր	1439.0	376.0	0	0	0	18.6	110	553.9	0	1795.6	4293.2
3	Արարատ	636.4	301.6	0	0	150.0	151.6	22	569.8	0	2345.6	4177.1
4	Լոռի	58.5	921.3	0	0	449.0	70.0	455	161.5	25	743.9	2884.3
5	Կոտայք	481.3	694.6	47.5	200.0	105.0	150.0	142	0	18	952.8	2791.1
6	Վայոց Ձոր	571.6	388.5	523.9	6.7	127.0	198.9	399.5	200	5	128.3	2549.5
7	Գեղարքունիք	14.8	1490.1	0	81.0	150.0	20.0	100	116.5	26.4	522.7	2521.5
8	Սյունիք	47.0	595.2	0	0	0	34.3	266.5	125	52.8	361.1	1481.9
9	Շիրակ	0	85.7	0	220.0	0	150.0	358	346.5	5	113.1	1278.3
10	Տավուշ	35.5	307.7	145.0	0	0	297.0	0	0	0	245	1030.2
11	Երևան	0	9.9	0	0	0	0	0	0	0	0	9940
	Ընդամենը	3904.6	6465.1	796.4	510.7	1296.0	1254	25534	2145.2	132.2	8298.7	27356.8

Ինչպես արդեն նշվել էր վարկային ողջ ռիսկը կրում են ՄՖԿ-ները, ուստի վարկավորման գրավային, տոկոսային, արտոնյալ ժամկետի տրամադրման պայմանները նրանք իրականացնում են սեփական քաղաքականությանը համապատասխան: Այդուհանդերձ, ՄՖԿ-երին վերաֆինանսավորման տրվող վարկային ռեսուրսների համեմատաբար ցածր տոկոսադրույքի հաշվին ԳՖԿ-ԾԻԳ ՊՀՀ-ի կողմից ֆինանսավորված վարկերի գերակշռող մասի տոկոսադրույքը կազմում է տարեկան 10-ից 14%, ինչը առնվազն 5 տոկոսային կետով ցածր է ՀՀ ֆինանսական շուկայում ձևավորված միջինից: Վարկերի խմբավորումն ըստ տոկոսադրույքների բերվում են թիվ 29 աղյուսակում:

Աղյուսակ 29

ԳՖԿ ԾԻԳ -ի վարկային միջոցների խմբավորումն ըստ վարկերի տոկոսադրույքի

N	Վարկերի տոկոսադրույք	ԳՖԿ ԾԻԳ / առ 2009թ. տեղաբաշխված			ԳՖԿ ԾԻԳ / 2009-ին տեղաբաշխված			ԳՖԿ ԾԻԳ / Ընդամենը			Ընդհանուրից %	
		Կանոն	Հարցում՝ մինչև ԱՄՆ	Հարցում՝ մինչև ԱՄՆ	Կանոն	Հարցում՝ մինչև ԱՄՆ	Հարցում՝ մինչև ԱՄՆ	Կանոն	Հարցում՝ մինչև ԱՄՆ	Հարցում՝ մինչև ԱՄՆ		
1	Մինչև 10% ներառյալ	226	6540.9	28.9	79	1171.4	14.8	305	7712.4	25.3	29,8%	28,2%
2	10%-ից-12% ներառյալ	157	7525.4	47.9	383	5927.8	15.5	540	13453.2	24.9	52,7%	49,2%
3	12%-ից-14% ներառյալ	95	3172.3	33.4	72	2775.4	38.5	167	5947.7	35.6	16,3%	21,7%

4	14%-ից-16% ներառյալ	4	77.0	19.3	1	151	151	5	228	45.6	0,5%	0,8%
5	16%-ից-24% ներառյալ	0	0	0	7	15.6	2.2	7	15.6	2.2	0,7%	0,1%
	Ընդամենը	482	17 315.6	35.9	542	10041.2	18.5	1024	27356.8	26.7	100,0%	100,0%

Վարկերի տեղաբաշխումն ըստ արտոնյալ ժամանակահատվածների բերվում է թիվ 30 աղյուսակում:

Աղյուսակ 30

ԳՖԿ-ԾԻԳ-ի վարկային միջոցների խմբավորումն ըստ արտոնյալ ժամկետների

N	Վարկերի արտոնյալ ժամկետ (ամիս)	ԳՖԿ ԾԻԳ / առ 2009թ. տեղաբաշխված			ԳՖԿ ԾԻԳ / 2009-ին տեղաբաշխված			ԳՖԿ ԾԻԳ / Ընդամենը			Ընդհանուրից %	
		Կանոնական թիվ	Գումար ԱՄՆ դոլ.	Մարդիկանության պահպան, ԱՄՆ ԱՄՆ \$	Կանոնական թիվ	Գումար ԱՄՆ դոլ.	Վարկային միջոցների պահպան, ԱՄՆ ԱՄՆ \$	Կանոնական թիվ	Գումար ԱՄՆ դոլ.	Վարկային միջոցների պահպան, ԱՄՆ ԱՄՆ \$	Կանոնական թիվ	Գումար ԱՄՆ դոլ.
1	0	153	3710.4	24.3	60	1078	18	213	4788.3	22.5	20,8%	17,5%
2	մինչև 6 ներառյալ	133	4080.8	30.7	170	3165.3	18.6	303	7246.0	23.9	29,6%	26,5%
	7-12 ներառյալ	130	4733.5	36.4	191	3409.1	17.8	321	8142.7	25.4	31,3%	29,8%
4	13-18 ներառյալ	66	4791	72.6	121	2388.9	19.7	187	7179.8	38.4	18,3%	26,2%
	Ընդամենը	482	17315.6	35.9	542	10041.2	18.5	1024	27356.8	26.7	100,0%	100,0%

Բերված տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ԳՖԿ-ԾԻԳ-ի վարկային միջոցների 77.4 տոկոսը տեղաբաշխվել է մինչև 12 տոկոսադրույթով, իսկ ամբողջ վարկային գումարի 82.5 տոկոսի նկատմամբ կիրառվել է 6-18 ամիս արտոնյալ ժամկետ:

16. ՄԻՋԱՉՎԱՅԻՆ ՀԱՍԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսության և ազրորիզնեսի գարգացման համար մեծ կարևորություն ունի արտասահմանյան երկրների և միջազգային կազմակերպությունների հետ բազմակողմանի կապերի հաստատումն ու փոխշահավետ համագործակցությունը:

Միջազգային կազմակերպություններին անդամակցության շրջանակներում հատկապես արդյունավետ է համագործակցությունը ՄԱԿ-ի Պարենի և գյուղատնտեսության կազմակերպության (FAO), Գյուղատնտեսության Զարգացման Միջազգային Հիմնադրամի (IFAD), Համաշխարհային Բանկի (WB), Միջազգային Եպիզոտիկ Կազմակերպության (OIE) հետ, որի արդյունքում իրականացվել են ազրարային հատվածի զարգացման բազմաթիվ ծրագրեր:

Աշխատանքներ են տարվում ինչպես նախկինում ավելի քան 20 երկրների հետ կնքված համաձայնագրերի իրականացման, այնպես էլ Բրազիլիայի, Մեքսիկայի, Ղազախստահ, Լեհաստանի, Լիտվայի, Հունգարիայի, Սլովենիայի, Հնդկաստանի, Քուվեյթի և այլ երկրների հետ համաձայնագրերի կնքման ուղղությամբ:

Ազրոպարենային համալիրի զարգացման համար առանձնակի կարևորություն ունի արտաքին ֆինանսական ռեսուրսների, այդ թվում՝ մասնավոր ներդրումների ներգրավումը: Այս ուղղությամբ արդյունավետ համագործակցություն է ծավալվել ԱՄՆ-ի, Նիդեռլանդների Թագավորության, Շապոնիայի, Հունաստանի, Չինաստանի, Հնդկաստանի և այլ երկրների հետ:

Ակտիվ համագործակցություն է ծավալվում Իրանի Իսլամական Հանրապետության, Թաիլանդի Թագավորության հետ: Աշխատանքներ են իրականացվել Միջազգային Արաբական Հանրապետության, Եգիպտոսի Արաբական Հանրապետության, Իսրայելի պետության հետ համագործակցության աշխուժացման ուղղությամբ:

Կարևոր դեր է հատկացվել տարածաշրջանային համագործակցության հարցերին՝ Մեծովյան Տնտեսական Համագործակցության (BSEC), Չորային գոտիներում գյուղատնտեսական հետազոտությունների միջազգային կենտրոն (ICARDA), որի արդյունքում իրականացվել են գյուղատնտեսության զարգացմանը նպաստող ծրագրեր:

Մեծ ուշադրություն է դարձվել արտասահմանյան երկրներում գյուղատնտեսության բանագավառի հայաստանյան մասնագետների վերապատրաստման գործին, որի ընթացքում դասընթացների են մասնակցել մեծ թվով աշխատակիցներ և մասնագետներ:

Հնդարձակվել է համագործակցությունը միջազգային գիտական հաստատությունների՝ Բույսերի Գենետիկ Ռեսուրսների Միջազգային Ինստիտուտ (IPGRI), Բույսերի նոր սորտերի պաշտպանության Միջազգային Միություն (UPOV) հետ: Հայաստանի Հանրապետությանը անդամակցել է Բույսերի պաշտպանության Միջազգային Կոնվենցիան (IPPC) և Պարենի և գյուղատնտեսության համար բույսերի գենետիկ ռեսուրսների մասին միջազգային պայմանագրին:

ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարությունը աջակցել է հանրապետությունում ազգովերամշակման բնագավառի տնտեսվարող սուբյեկտներին Հայաստանում և արտասահմանում կազմակերպվող միջազգային ցուցահանդեսներին մասնակցելու գործում: Մասնավորապես, Հայաստանում արտադրվող ազրոպարենային ապրանքները ցուցադրվել են Մոսկվայում, Բանգկոկում, Ամստերդամում, Դուբայում, Փարիզում, Բեռլինում, Խարկովում և այլ քաղաքներում: Կազմակերպված միջազգային ցուցահանդեսներում:

17.ՀՀ ԱԳՐՈԲԻԶՆԵՍԻՆ ԱԶԱԿՑՈՂ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՀՀ ագրարային ոլորտում միջազգային համագործակցության ամենացայտում դրսնորումը մի շարք արտասահմանյան ծրագրերի և դրանց աջակցությամբ ստեղծված հայաստանյան կառույցների գործունեությունն է: Այս առումով հատկապես գնահատելի է ԱՄՆ գյուղեպարտամենտի, մասնավորապես՝ Մարքեթինգի աջակցության ծրագրի գործունեությունը:

ԱՄՆ գյուղեպարտամենտը Հայաստանի ագրարային ոլորտին աջակցում է դեռևս 1992 թվականից: Ամերիկյան մասնագետները, գնահատելով ՀՀ ագրարային բարեփոխումների ընթացքը, իրավացիորեն եզրակացրեցին, որ հողի սեփականատեր դարձած գյուղացուն ինքնուրույն տնտեսավարման համար անհրաժեշտ է գիտելիքների մատուցում: Ուստի նրանց ջանքերով և ֆինանսական միջոցներով սկսեց ձևավորվել «Ազրոգիտասփյուռ» խորհրդատվական կառույցը, որը հետագայում ստեղծված Գյուղատնտեսական աջակցության մարզային կենտրոնների սկիզբն էր դնում: 1995թ. սկսեց ծավալվել **ԱՄՆ գյուղեպարտամենտի մարքեթինգի աջակցության ծրագիրը (USDA MAP), որը շոշափելի ֆինանսատեխնիկական աջակցություն ցուցաբերեց երկրի ազրոպարենային հատվածի զարգացմանը: Շնորհիվ այդ ծրագրի ազրորիզնեսի բնագավառում ստեղծվեց ավելի քան 2500 աշխատատեղ, ծրագրի շահառուներ դարձան ավելի քան 40000 ֆերմերներ և ագրովերամշակող կազմակերպություններ:**

ՄԱԾ-ի հիմնական ձեռքբերումները հետևյալն են՝ ռուսական շուկայում հայկական ապրանքների վաճառքի խթանման ինստենսիվ աշխատանքներ, հարյուրավոր տոննա պանրի արտահանում, հարյուր-հազարավոր պայմանական տուփ պտուղ-բանջարեղենի պահածոներ, հյութեր և հարյուր-հազարավոր շիշ զինիներ, կաթի և պտուղ-բանջարեղենի իրացման կոռագերատիվների հիմնում, տոհմային այծաբուծության զարգացում, սորտավորձարկումներ, ՀՔ ԳԲԱԾԻԳ-ի հետ համատեղ՝ տեխնոլոգիաների գնահատման ծրագրի իրականացում, մոտ 12 մլն դոլարի գյուղատնտեսական վարկեր, 128 խորքային հորերի և ջրագծերի կառուցում և վերակառուցում ռոռզման և խմելու նպատակներով, որից օգտվում են ավելի քան 30 հազար ընտանիքներ, ավելի քան 50 արտադրական վարկային ակումբներ, Ազրորիզնեսի ուսուցման կենտրոնի հիմնումը ՀՊԱՀ-ում, Հայաստանում առաջին

լիզինգային ընկերության՝ «Ազրոլիզինգ» լիզինգային վարկային կազմակերպություն ՍՊԸ-ի ստեղծում (1999թ.), Կիրառական հետազոտությունների և ազրոբիզնեսի հիմնադրամի, Գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսություններում ջրային պաշարների կառավարման հետազոտական կենտրոնի, Ազրոգիտասփյուռի 160 պատանեկան ակումբների (մոտ 3000 անդամներով) ստեղծումը և այլն:

Հայաստանի գյուղատնտեսության և ազրոբիզնեսի զարգացմանը ներկայումս շոշափելի աջակցություն են ցուցաբերում հետևյալ ծրագրերը.

1. «Ազրոբիզնեսի և գյուղի զարգացման կենտրոն» հիմնադրամ (ԱԳԶԿ-CARD): ԱԳԶԿ-ն իրավահաջորդն է ԱՄՆ գյուղդեպարտամենտի Մարկետինգի աջակցության ծրագրի (ԱՄԾ): Վերջինիս ձեռնարկած ծրագրերի շարունակականությունն ապահովելու նպատակով այն հիմնվեց և որպես հայաստանյան հիմնադրամ գրանցվեց 2005թ.: ԱԳԶԿ-ի առաքելությունն է աջակցել ֆերմերներին և ազրովերամշակող կազմակերպություններին գյուղատնտեսական և ազրովերամշակման արտադրանքների արտադրության և իրացման, եկամուտների ավելացման, աշխատատեղերի ստեղծման, վերջին հաշվով՝ գյուղական բնակչության աղքատության հաղթահարման նպատակով: ԱԳԶԿ-ն առաջարկում է գյուղատնտեսության զարգացման ծառայությունների շուկայամետ և ֆերմերի կարողությունների զարգացմանը նպաստող համակողմանի, միասնական փաթեթ: Կենտրոնի ցուցաբերած աջակցությունը խթանում է ազրոբիզնեսի զարգացմանը, ներառելով մարկետինգի, գյուղի զարգացման և ֆինանսական ծառայությունները:

Հնգամյա գործունեության տարիներին ԱԳԶԿ-ի ծրագրերը նշտապես հավուր պատշաճի արձագանքել են արագ փոփոխվող գործարար միջավայրին: Կենտրոնի շահառուները հիմնականում զինու արդյունաբերության, մրգերի և բանջարեղենի վերամշակման, կաթնամթերքի և մսամթերքի արտադրության և վերամշակման ոլորտներից են: ԱԳԶԿ-ն օգտագործում է հայրենական և արտերկրի լավագույն գործելակերպերն ու մասնագիտական կարողությունները, իսկ տեխնիկական օժանդակության ուղղությամբ ներդրվել է մոտ 50 միլիան ԱՄՆ դոլար:

ԱԳԶԿ-ն իրականացնում է ընդգրկուն տեխնիկական և ֆինանսական աջակցություն ֆերմերներին, ազրոբիզնեսի ոլորտին և գյուղական համայնքներին, այդ թվում՝ սննդի վերամշակման ձեռնարկություններին: Այդ աջակցությունն իրականացվում է հետևյալ ուղղություններով՝ նոր ապրանքատեսակների նշակում և փորձնական շուկայահանում, սննդամթերքի որակի բարելավում և սննդի

անվտանգության ապահովում, պիտակավորում և փաթեթավորում, սննդամթերքի փաթեթավորման ապրանքների ձեռք բերում, հայրենական և արտերկրի շուկաների հետազոտություն, գնահատումներ և հնարավորությունների ուսումնասիրություններ, արտահանման հավաստագրման և համապատասխանելիության փաստաթղթերի կազմում, տեղական և միջազգային փառատոններում, ցուցահանդեսներում և տոնավաճառներում հայկական արտադրանքների ներկայացում, անհատ ֆերմերների և ֆերմերային խմբերի վարկավորում, գյուղական վայրերի կանանց և երեխաներին վերաբերող ծրագրերի իրականացում:

Եթե փորձենք ընդհանրացնել **ԱԳՀԿ-ի ծրագրերը** և դրանց արդյունքները, ապա կստանանք հետևյալ պատկերը.

- **Կարճարդյունաբերության զարգացման նպատակով հիմնադրվել է կարի սպառողական 17 կոռագերատիվ և համաֆինանսավորման ու ֆինանսական լիգինգի հիմունքներով տեղադրվել է կարի հավաքման կենտրոններում 39 կարի հովացման սարքավորումներ:**
- **Այժմաբուժության զարգացման ծրագիրը** տարիներ առաջ մեկնարկեց գրոյից և այսօր վերածվել է արդյունավետ ուղղության: Նախնական փուլում կենտրոնանալով տեղական այժերի տոհմային հատկանիշների վրա, իսկ հետագայում նոր ցեղերի տեղայնացման միջոցով՝ ծրագիրը մեծապես աջակցում է այժի պանիր արտադրող 6 ձեռնարկությունների 7 արտադրատեսակների արտադրությանը և ներքին ու արտաքին շուկաներում իրացմանը:
- **Աջակցություն ազրորիզնեսի 60 ընկերությունների՝ 40 նոր ապրանքատեսակների մշակման և փորձնական շուկայահանման հարցում:** ԱԳՀԿ-ի աջակցությամբ մշակված նոր ապրանքատեսակները ներառում են՝ այժի ֆետա պանիր, ոչխարի ֆետա պանիր, ֆետա պանիր բուսայուղի մեջ, սպիտակ բորբոսային պանիրներ (թում պանիր կովի կաթից և շեփրե պանիր այժի կաթից), եվրոպական դեղին պինդ պանիրներ (գաուդա, էդամ, մանկական շվեյցարական, էմենթալ), մունստեր, օլտերմանի, կելրի, մոցարելա, ոիկոտա, մասկարպոնե, կապույտ պանիրներ, կապույտ պանիրներ կավե ամաններում, այժի հորած պանիր կավե ամաններում, մրգային յոգուրտներ, կեֆիր, ծխահարված տավարի մսով ջերկի, խնձորի և գազարի ու նարնջի և գազարի հյութեր, կետչուպներ, լոլիկի մածուկներ, արևային եղանակով չորացված լոլիկ բուսայուղի մեջ,

շաքարային եզրապետություն, կոչեր տեխնոլոգիայով պատրաստված թթուներ և շոկոլադածածկ ծիրանաչիր:

- **Տեխնիկական աջակցություն սննի անվտանգության համակարգին:** Ծրագիրը նպաստում է Հայաստանի տնտեսության զարգացմանը, տարածաշրջանում և միջազգային շուկայում հայրենական արտադրանքների պահանջարկի ձևավորմանը, ինչպես նաև բնակչությանը անվտանգ սննդամբերքի մատակարարմանը: Ծրագրի շահառումները տիրապետում են սննդի անվտանգության հիմնարար սկզբունքներին, միջազգային կանոնակարգերին ու պահանջներին: 2010թ. սկզբի դրությամբ ուսումնական ծրագրերից օգտվել են 2800 շահառումներ: ՀՀ կառավարության առաջարկությամբ մշակվել է սննդի անվտանգության ազգային հայեցակարգի նախագիծը: Առաջարկվել են փոփոխություններ սննդի անվտանգության մասին օրենքում: Գնահատվել է 22 լաբորատորիաների աշխատանքը և առաջարկվել հետագա զարգացման ռազմավարություն: Կատարվել է 150 մասնավոր և պետական կազմակերպություններում սննդի անվտանգության իրավիճակի գնահատման հիմնարար հետազոտություն: Սննդի անվտանգության իրավիճակի բարելավման միջոցառումներ են իրականացվել 8 վերամշակող ձեռնարկություններում և 10 ֆերմերային տնտեսություններում:
- **Արտահանմանը միտված հետևողական գործունեության շնորհիվ արդյունավետ տեխնիկական աջակցություն** է ցուցաբերվել ֆերմերներին և ագրոբիզնեսի ոլորտին՝ ներքին և արտաքին շուկաների հետազոտման ուղղությամբ:
- Ուսումնական ծրագիր է իրականացվել ավելի քան 60 պանրագործ մասնագետների և Հայաստանի պետական ազրարային համալսարանի 30 ուսանողների համար:
- **Գյուղաքնակ երիտասարդության և գեներացիային զարգացման ծրագիրը** զարգացնում է երիտասարդների հմտությունները: Ծրագրի շրջանակում ստեղծվել են ավելի քան 2000 անդամ ունեցող 130 պատանեկան ակումբներ:
- **Բարձրորակ ներդրանքների և տեխնոլոգիաների մատակարարում:** Ներմուծվել և առաջին անգամ հայաստանյան ֆերմերներին ու ագրոբիզնեսի ձեռնարկություններին է տրամադրվել կաթնամթերքի վերամշակման բարձրորակ հոսքագծեր, արտադրանքի փաթեթավորման նյութեր, արտադրվող կաթնամթերքի, զինու,

մրգի և բանջարեղենի որակի բարձրացմանը նպաստող լաբորատոր և արտադրական սարքավորումներ:

- **Նախրի գենետիկական բարելավման նախաձեռնությունը** մեծ թափ է առել՝ Հայաստանում «Վորլդվայդ սայըրզ» ընկերության արտադրանքի և արհեստական սերմնավորման առաջավոր տեխնոլոգիաների ներմուծման շնորհիվ: Տարեկան 5000 կով և 1800 այծ ենթարկվում է արհեստական սերմնավորման:
- **Ազրուսութիզմի զարգացման ԱԳԶԿ-ի նախաձեռնության շրջանակում** իրականացվել է գինեգործարանների, ճամփեզրերի շուկաների, բուսական թեյերի արտադրամասերի և կաթնատու այծաբուծական տնտեսությունների ստեղծման ծրագրեր:
- **ԱԳԶԿ-ի մրցակցային հետազոտական դրամաշնորհների** ծրագիրը նպաստում է հետազոտական կարողությունների զարգացմանն ու դրանք ուղղակիորեն ֆերմերների կարիքների հետ կապակցելուն:
- **Փոքր, «քուտիկային» գինեգործարանների զարգացում:** Համակողմանի օժանդակություն է ցուցաբերվել տասնյակից ավելի փոքր գինեգործարանների՝ կարողությունների զարգացմանը, դրանց ռազմավարական վարկերի, քիմիական անալիզի ժամանակակից գործիքների հատկացմանը: ԱԳԶԿ-ն գործուն օժանդակություն է ցուցաբերել նաև միջազգային առևտրային ցուցահանդեսներում և համտես-մրցույթներում հայկական գինին ըստ արժանվույն ներկայացնելու հարցում:

Այսօր ԱԳԶԿ-ն ազրորիզնեսի ոլորտում նոր գործելառնի և աջակցության տարբեր մեխանիզմների փորձարկման լավագույն կառույցն է:

Հայկական տեխնոլոգիական խումբը (ATG) հիմնադրվել է 1992 թվականին Կալիֆոռնիայի նահանգում՝ որպես շահույթ չհետապնդող բարեգործական ամերիկյան կորպորացիա և գրանցված է իրեն մասնավոր կամավոր կազմակերպություն: Վերջինս Հայաստանում աջակցում է զյուղատնտեսական մշակաբույսերի նոր սորտերի շրջանացմանը, առաջադիմական տեխնոլոգիաների արմատավորմանը և զյուղատնտեսական տեխնիկայով տնտեսությունների համալրմանը: Բացի դրանից բազմաբնույթ բարեգործական ծրագրեր են իրականացնում ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Լեռնային Ղարաբաղում: Հատկապես կարևորվում են հետևյալ ծրագրերը:

- Մասնավոր սերմարտադրության ոլորտի վերականգնում, փոքր և միջին բիզնեսի զարգացման միջոցով:
- Գյուղատնտեսական տեխնիկայի ներկրում, նորոգում և տեխնիկական սպասարկում:
- Արագածոտնի մարզի Արտաշավան համայնքում հակակարկտային համակարգի տեղադրում:
- Ախուրյան, Տավորիկ, Վահագնի, Եղիպատրուշ համայնքներին կարի սառեցման և պահպանության տարողությունների տրամադրում:
- Գյուղացիական տնտեսություններին ցորենի, բանջարեղենի, եգիպտացորենի սերմերի և պարարտանյութի բաշխում:

Հայաստանի փոքր և միջին ձեռնարկությունների շուկայի զարգացման ծրագիրը (ASME), որը ֆինանսավորվում է ԱՄՆ միջազգային գործակալության կողմից, Հայաստանում ակտիվ գործունեություն իրականացրեց 2000-2007թ.: Ծրագիրը նպաստում էր գործարար համայնքի շուկայական հնարավորությունների ընդլայնմանը: Այդ նպատակին հասնելու համար ASME-ն փնտրում էր շուկաներ առկա և նոր արտադրատեսակների համար, մշակում էր այդ շուկաներ մուտք գործելու ռազմավարություն և աջակցում առանձին ընկերությունների արտադրանքների արտահանմանը:

ASME ծրագիրը օժանդակեց հայկական ՓՄՁ-ներին՝ շուկայական հնարավորությունները ընդլայնելու և նոր շուկաներ մուտք գործելու հարցում՝ վերջիններիս տրամադրելով հետևյալ ծառայությունները՝

- բարձրորակ տեխնիկական աջակցություն նոր շուկաներ գտնելու և համապատասխան մարքեթինգային ռազմավարություն պատրաստելու հարցերում, նոր արտադրատեսակ մշակելու կամ առկա արտադրատեսակը շուկայի պահանջներին համապատասխանեցնելու, ինչպես նաև արտադրության ծավալնելը մեծացնելու հարցում՝ մրցակցության պայմանները բարելավելու նպատակով,
- ֆինանսական աջակցություն՝ արտադրողականությունը բարձրացնելու նպատակով անհրաժեշտ բարեփոխումներ կատարելու և մարքեթինգային ռազմավարությունների կիրառման համար,
- շուկայի հետազոտություն ընտրված աշխարհագրական վայրերում՝ հայկական արտադրանքի համար մրցունակ շուկա գտնելու նպատակով,

- առանձին ապրանքատեսակների շուկայի վերլուծություն՝ պոտենցիալ գնորդներ գտնելու, մրցակցությունը գնահատելու, ապրանքատեսակների գներին, փաթեթավորմանը, որակին, ինչպես նաև շուկայական և իրավական պայմաններին ծանոթանալու նպատակով,
- օժանդակություն բիզնեսին աջակցող կազմակերպություններին և ասոցիացիաներին, վերջիններիս՝ հայկական ընկերություններին բարձրորակ և կայուն ծառայություններ մատուցելու կարողություններն ընդլայնելու նպատակով,
- բիզնեսին խոշընդոտող պայմանների գնահատում և այնպիսի գործիքների մշակում, որոնց միջոցով կարելի է լուծել այն բոլոր խնդիրները, որոնք բույլ չեն տալիս ընկերություններին գործել արդար, թափանցիկ և օրինական ձևով:

ASME ծրագրի շնորհիվ՝

- գրանցվել է 34 մլն ԱՄՆ դոլարին համարժեք իրացման ծավալների աճ արտահանման և տեղական շուկաներում,
- ստեղծվել են գրեթե **10,0 հազ.** նոր աշխատատեղեր միջին աշխատավարձից բարձր
- վարձատրությամբ,
- աջակցություն է տրամադրվել Հայաստանի ավելի քան 200 ընկերությունների, այդ թվում՝ 60 կին-ձեռնարկատերների,
- մի քանի ընկերությունների աջակցություն է տրամադրվել միջազգային HACCP/ISO հավաստագրի շնորհման համար,
- մասնավոր ֆինանսական միջոցներով ստեղծվել է անդրանիկ առևտրային լիգինգային ընկերությունը,
- 2,6 մլն ԱՄՆ դոլարին համարժեք բաժնեմասային դրամաշնորհներ են տրամադրվել տարբեր հայկական ընկերություններին՝ իրենց արտադրողական հնարավորությունները ընդլայնելու և բարելավելու, ինչպես նաև շուկայավարման տարբեր գործողությունների համար:

Ամերիկյան կողմի հետ մոտ երկու տարվա ընթացքում իրականացված աշխատանքների և բանակցությունների արդյունքում 2006թ. մարտի 27-ին ՀՀ կառավարության և ԱՄՆ «Հազարամյակի մարտահրավերներ» հիմնադրամի հետ ստորագրվեց «Հազարամյակի մարտահրավերներ» համաձայնագիրը, որի ընդհանուր արժեքն է 235.65 մլն ԱՄՆ դոլար:

Գյուղատնտեսական ասոցիացիաների ֆեղերացիա իրավաբանական անձանց միություն (ԳԱՖԻԱՄ)

ԳԱՖԻԱՄ-ը հիմնադրվել է 2001 թվականի դեկտեմբերի 29-ին ութ տեղական ֆերմերային կազմակերպությունների նախաձեռնությամբ: Ներկայումս ԳԱՖ-ի կազմում գործում են 21 գյուղատնտեսական սպառողական կոռպերատիվներ, որոնց անդամների թիվը 235-ից հասել է 1700-ի: ԳԱՖ-ի առաքելությունն է աջակցել իր անդամ գյուղատնտեսական կազմակերպությունների զարգացմանը, նրանց արտադրատեխնիկական սպասարկմանը, արտադրանքի իրացմանը, կառավարման կատարելագործմանը և սոցիալ-տնտեսական այլ խնդիրների լուծմանը, ինչպես նաև օժանդակել ազգարային ոլորտի օրենսդրության կատարելագործմանը: Մասնավորապես դա վերաբերվում է Հայաստանում կոռպերատիվների գործունեության համար իրավական հիմքերի և բարենպաստ տնտեսական պայմանների ձևավորմանը:

ԳԱՖ-ի շանքերով իր անդամ կազմակերպությունների համար ձեռք է բերվում արտադրության հիմնական և շրջանառու միջոցներ, մասնավորապես՝ գյուղատնտեսական տեխնիկա, վառելանյութեր, պարարտանյութեր, սերմեր և բույսերի պաշտպանության միջոցներ, որոնց գինը, որպես կանոն, նկատելիորեն ցածր է շուկայական գնից: ԳԱՖ-ը շոշափելի աջակցություն է ցուցաբերում նաև գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացման հարցում: Այդ նպատակով ձևավորվել է գյուղատնտեսական մթերքների իրացման արդյունավետ համակարգ, որը ներառում է մթերքների հավաքման կետերը, նախնական տեսակավորումը և փաթեթավորումը, ինչպես նաև մանրածախ առևտրի այն կետերը, որոնց միջոցով իրացվում է արտադրանքը:

ՀԱՀ-ի աջակցությամբ ԳԱՖ-ի միջոցով ներդրվել է «ԱՐՍԻՒ» տեղեկատվական համակարգը, որը հնարավորություն է ընձեռում ֆերմերներին _____ ինտերնային էջից կամ կարճ հաղորդագրությունների միջոցով ստանալ տեղեկատվություն գյուղմթերքների մեծածախ և մանրածախ գների վերաբերյալ ՀՀ չորս մարզերից և երևանյան երեք շուկաներից:

Առանձնահատուկ ծրագիր է իրականացվում գյուղական կանաց գործարար սկտիվությունը բարձրացնելու համար: Այդ նպատակով կազմակերպվում են գյուղական ձեռներեցության հմտությունների զարգացմանը նվիրված սեմինարներ, տարրեր միջոցներով ապահովում ազգային և միջազգային փորձին վերաբերվող տեղեկատվություն:

ԳԱՖԻԱՄ-ի նախագահը Վարդան Համբարձումյանն է:

«Հազարամյակի մարտահրավերներ» հայաստանյան ծրագրի նպատակն է կրծատել գյուղական աղքատության մակարդակը՝ գյուղատնտեսական հատվածի տնտեսական գործունեության կայուն աճի միջոցով: Ակնկալվում է, որ «Հազարամյակի մարտահրավերներ ծրագրի» իրականացման արդյունքում մինչև 2013թ. գյուղական աղքատությունը կրծատվի լրացուցիչ **6 տոկոսային** կետով:

Գյուղական բնակավայրերում աղքատության կրծատման համար կարևոր գերակայություն է ենթակառուցվածքների զարգացումը, մասնավորապես՝ ճանապարհների բարելավման ու ոռոգման համակարգերի արդյունավետության բարձրացման նպատակով լրացուցիչ ներդրումները:

Ներկայումս ոռոգելի գյուղատնտեսությունը ապահովում է բուսարուծության ճյուղի համախառն արտադրանքի **մոտ 80 %-ը**:

«Հազարամյակի մարտահրավերներ» հիմնադրամի հայաստանյան ծրագրի գումարի շուրջ կեսը՝ 113.26 մլն ԱՄՆ դոլարը, նախատեսված էր ուղղել ոռոգման ոլորտում առկա հիմնախնդիրների լուծմանը: Նախատեսված էր վերականգնել տարածաշրջանային ոռոգման 21 սխեմա, մասնավորապես՝

- 18 համակարգեր մեխանիկականից ինքնահոսի վերափոխում,
- կկառուցվեն 5 նոր ջրամբարների կառուցում և 2-ի վերականգնում,
- 6 խոշոր մայր ջրանցքների 200 կմ ընդհանուր երկարության վերաբերյալ հատվածների վերականգնում,
- 68 պոմպակայանների վերագինում և վերականգնում,
- ջրօգտագործողների մասնակցությամբ շուրջ 75 հազ. հա տարածության վրա գտնվող ներտնտեսային ցանցերի վերականգնում,
- Արարատյան դաշտի կողեկտորա-դրենաժային համակարգի վերականգնում, որի արդյունքում կբարելավվի շուրջ 25 հազ. հա հողատարածքների մելիորատիվ վիճակը:

Առավել հանգանանորեն անդրադառնանք ՀԱՀ-Հայաստանի «Զրից դեպի շուկա» ծրագրի ենթարադրիչի շրջանակներում 2007 թվականի ապրիլից 2010 թվականի մարտը կատարված աշխատանքներին:

Նշված ժամանակահատվածում ծրագրի կողմից իրականացվել են հետևյալ աշխատանքները.

1. «Զրից ներտնտեսային կառավարման» ուղղությամբ՝

- մշակվել ու պարբերաբար թարմացվել են վերապատրաստման նյութեր, որոնց օգտագործմամբ ՀՀ 10 մարզի 312 համայնքում վերապատրաստվել է 38627 ֆերմեր (նախատեսված 45000-ից),
- հիմնադրվել է 100 (նախատեսված 120-ից) ցուցադրական տարածք (ոռոգման կարիքային և միկրոանձրևացման համակարգեր, խոնավաչափեր, փոքր խողովակներ, վահաններ, փականներով խողովակներ և այլն) ՀՀ 10 մարզի 78 համայնքում,
- Արարատի և Արմավիրի ԳԱԱԿ-երի հետ համատեղ, ոռոգման ջրի ներտնտեսային կառավարման շարժական լաբորատորիաների հիմնման շրջանակներում, իրականացվել են ոռոգման աշխատանքների դաշտային գնահատումներ ու խորհրդատվություններ: ԷյՍիԴ-իԱ/ՎՈԿԱ-ի կողմից անցկացվել են համապատասխան վերապատրաստումներ ու տրամադրվել սարքավորումներ (ջրի որակի և հողում եղած պարատանյութերի քանակի որոշման շարժական լաբորատորիա, եռանկյունաձև ջրթափեր՝ ջրաչափեր, խոնավաչափեր, գումարային գոլորշիացման սարքավորումներ և այլն),
- ոռոգման ջրի որակի և հողի անալիզների շարժական երկու լաբորատորիաներով իրականացվել է Արարատի և Արմավիրի 86 ֆերմերային տնտեսությունների ոռոգման ջրի որակի և հողի անալիզներ ու խորհրդատվություններ,
- մշակվել ու պարբերաբար թարմացվել է «Ներտնտեսային ոռոգման համակարգերի տեղեկատու» գրքույկը, ինչպես նաև իրատարակել է «Ոռոգման հիմունքների ուղեցույց» գրքույկը,
- տեղադրվել է արևային մարտկոցով աշխատող 1 հատ պոմա,
- առաջին անգամ ԱՍՆ-ից ներկրվել են տարբեր չափերի պոլիէթիլենային վաքեր, որոնք օգտագործվել են 3-րդ և 4-րդ կարգի հողային հուները երեսապատելու և բետոնյա վաքերը փոխարինելու միջոցով ցուցադրական տարածքներ հիմնելիս,
- առաջին անգամ ՀՀ ներկրվել է հողի լազերային հարթեցուցիչ, որով արդեն հարթեցվել է 22,2 հա հողատարածք,
- ՀՀ-ում պատրաստվել և ցուցադրական տարածքներում տեղադրվել են ոռոգման ջրի 9 ֆիլտրեր:

2. «Քարձրարժեք գյուղատնտեսույան» ուղղությամբ՝

- մշակվել ու պարբերաբար քարմացվել են վերապատրաստման նյութեր, որոնց օգտագործմամբ ՀՀ 10 մարզի 220 համայնքում վերապատրաստվել է 24379 ֆերմեր (նախատեսված 36000-ից),
- ԱՄՆ-ից և Ռուսաստանի Դաշնությունից ՀՀ են ներկրվել և ցուցադրական տարածքներում բազմացվում են պտղա-հատապտղային մշակաբույսերի 50 նոր սորտեր և թզուկային ու կիսաթզուկային պատվաստակալների 27 ձևեր,
- ձեռք են բերվել բանջարեղենի և կարտոֆիլի քարձրորակ սերմեր ու տնկանյոթ, որոնք բաժանվել են ֆերմերներին,
- առաջին անգամ ԱՄՆ-ից ներկրվել և ՀՀ-ում տեղադրվել են 14 երկշերտ պոլիէթիլենային ծածկոցով փշվող ջերմատներ:

3. «Հետքերքահավաքային գործընթացների, վերամշակման և մարկետինգի» ուղղությամբ՝

- հետքերքահավաքային գործընթացների, վերամշակման և մարկետինգի ուղղությամբ աջակցություն են ստացել 157 տնտեսվարող,
- աջակցություն է ցուցաբերվել 12 կազմակերպության մասնակցելու «Արմպրոդեսպ 2007»-ին ցուցահանդեսին, որոնցից 6-ին (2-ը գործում են Երևանում, մնացածը ՀՀ Արարատի, Արագածոտնի, Արմավիրի և Վայոց ձորի մարզերում) այնուհետև տրամադրվել է մարկետինգային և տեխնիկական խորհրդատվություն,
- Հոլանդիայից ներկրվել է հետքերքահավաքային գործընթացներում օգտագործվող մեքենա-սարքավորումներ և տրամադրվել ՀՀ-ում գործող տնտեսավարողներին,
- Արագածոտնի մարզի Կարբի գյուղում կազմակերպվել է խնձոր տեսակավորող սարքավորման ցուցադրություն, որին հետևել են մի քանի տասնյակ ֆերմերներ և հետքերքահավաքային գործընթացներում ներգրավված կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ,
- «Արմպրոդեսպ 2007»-ի ցուցահանդեսին ծրագրի աջակցությամբ մասնակցած գյուղատնտեսական մթերքներ վերամշակող 3 կազմակերպությունում կատարվել է ախտորոշիչ ուսումնասիրություններ սննդի որակի, փաթեթավորման, գովազդի և մարկետինգի ուղղությամբ,

- «Աննդարդյունաբերության տեխնիկական վերապատրաստման և աջակցության» ծրագրի շրջանակներում USDA/CARD-ի հետ համատեղ պատրաստվել են ուսուցողական նյութեր սննդի անվտանգության և որակի վերաբերյալ,
- հայրենական 13 կազմակերպության սննդի որակի պատասխանատու մասնագետների համար CARD հիմնադրամի հետ համատեղ կազմակերպվել և իրականացվել է «Աննդի անվտանգության համակարգերի ներդրում գյուղ մքերքներ վերամշակող ձեռնարկություններում» 3 օրյա սեմինար, որը անցկացրել են Ուկրաինայի «Աննդի անվտանգության և որակի միջազգային ինստիտուտ»-ի փորձագետները,
- CARD հիմնադրամի հետ համատեղ գյուղատնտեսական մքերքներ վերամշակող «Ալիշան» և «Դուստր Մելանիա» գործարաններում Ուկրաինայի «Աննդի անվտանգության և որակի միջազգային ինստիտուտ»-ի մասնագետների կողմից սննդի անվտանգության HACCP համակարգին վերաբերվող փաստաթղթաշրջանառության և համակարգի նախապատրաստական աշխատանքեր են սկսվել:
- գործարկվել է ՀՀ-ում **առաջին** գյուղատնտեսության շուկայական տեղեկատվական «ARMIS» համակարգը, որը հնարավորություն է տալիս գյուղատնտեսական մքերքների մեծածախ և մանրածախ գների վերաբերյալ տեղեկություններ ստանալ ինչպես ինտերնետի, այնպես էլ բջջային հեռախոսով ուղարկվող կարճ հաղորդագրության միջոցով,
- USDA/CARD-ի հետ համատեղ կազմակերպվել և իրականացվել է «Սառնարանային տնտեսության շահագործում» 3-օրյա սեմինար, որը անցկացրել են ԱՄՆ-ի Լուիզիանայի պետական համալսարանի գյուղատնտեսական կենտրոնի փորձագետները,
- բազմակողմանի աջակցություն է ցուցաբերվել գյուղատնտեսական մքերքների 11 մքերման կետերի և 1 համախմբման կենտրոնի հիմնադրման աշխատանքներին,
- աշխատանքներ են տարվել ֆերմերների ոչ ֆորմալ խմբերի ձևավորման ուղղությամբ իրենց այս կամ այն խնդրի համատեղ ջանքերով լուծման նպատակով,

- «Չոր մթերք արտադրողների ասոցիացիա»-ի հետ համագործակցելով կազմակերպվել և իրականացվել են դասընթացներ չրագործների համար,
- Պարենային ապրանքների տեղական արտադրությունը խթանելու նպատակով, 10 հայաստանյան առևտրային կազմակերպության մասնակցությամբ իրականացվել է «Գնիր հայկականը» գովազդային արշավը:

4. Վարկերի տրամադրման ուղղությամբ՝

- Ծրագրի սկզբից առ 01.04.2010թ. հաստատվել են 633 միավոր վարկեր, մոտ 7,3 մլն ԱՄՆ դոլարին համարժեք ՀՀ դրամ ընդհանուր գումարով (մնացած 1,2 մլն-ը կրաշխվի առաջիկա 2 ամիսների ընթացքում),
- Վարկերի միջին մեծությունը կազմել է 4,3 մլն դրամ, միջին տոկոսադրույքը՝ 11.1 %, միջին ժամկետը՝ 61,7 ամիս:
- Վարկերի 61 %-ն օգտագործվել են ջերմատների և սառնարանային տնտեսությունների կառուցման, մոտ 20 %-ը պտղատու և խաղողի այգիների հիմնման, մնացածը գյուղ տեխնիկայի ձեռք բերման սննդի վերամշակման կարողությունների հզրացման նպատակով:

ՀՄՀ-Հայաստան ծրագրի կառավարման խորհուրդը դեկավարվում է ՀՀ վարչապետի կողմից: Խորհրդի աշխատանքներին որոշակի հաջորդափոխությամբ մասնակցում են Ժողովրդավարական կանոնակարգերով ընտրված հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ:

Բացի նշված ծրագրերից, Հայաստանի գյուղատնտեսությանը և գյուղական համայնքների զարգացմանը գործնական աջակցություն են ցուցաբերում մի շարք միջազգային կազմակերպություններ: Ներկայացնենք դրանցից մի քանիսի գործունեությունը:

ՀԵՅՖԵՐ ԻՆԹԵՐՆԵՅՑՆԼ: Հեյֆեր Ինթերնեյշնլը շահույթ չհետապնդող, բարեգործական կազմակերպություն է, որի նպատակն է վերջ տալ սովոր ամբողջ աշխարհում՝ կենդանիներ, տնկիներ, ուսուցում և այլ միջոցներ տրամադրելով աշխարհի տարբեր անկյուններում ապրող անապահով ընտանիքներին՝ օգնելու նրանց աղքատության հաղթահարմանը:

Իր գոյության սկզբից՝ 1944թ.-ից, Հեյֆերը ուղղակի օգնություն է տրամադրել աշխարհի ավելի քան 125 երկրներում և ԱՄՆ 38 նահանգներում ապրող 9.2 միլիոն

ընտանիքների:

Հեյֆերի առանձնահատկությունը «նվիրատվության փոխանցման» պրակտիկան է: Կենդանիներ ստացող ընտանիքները համաձայնվում են փոխանցել դրանցից ստացված առաջին սերունդը կամ դրա արժեքին համապատասխան որևէ այլ նվիրատվություն, կարիքավոր մեկ այլ ընտանիքի՝ այսպիսով ստեղծելով նվիրատվությունների մի ամբողջ շղթա, որն իր դրական ներգործությունն է ունենում հազարավոր մարդկանց վրա: Հեյֆեր Ինքերնեյշնլը Հարավային Կովկաս եկավ 1999թ.-ին՝ տարածաշրջանի ժողովուրդներին հույս ընձեռող և ոգեշնչող իր առաքելությամբ:

1999 թվականից սկսած՝ Հեյֆերը իրականացրել է 51 ծրագիր Հարավային Կովկասում, օգնել Հայաստանում, Վրաստանում և Աղրբեջանում բնակվող 5763 գյուղական ընտանիքների՝ բարելավելու իրենց կենսամակարդակը: Այսօր միայն Հայաստանում իրականացվող ծրագրերում ընդգրկված են 165 գյուղական համայնքներ: Կազմակերպությունը տրամադրում է տարբեր տեսակի կենդանիներ, օրինակ՝ կովեր, այծեր, ոչխարներ, մեղուներ, ճագարներ, հավեր, ձկներ, հնդկահավեր, գոմեշներ, ցլիկներ, կալիֆոռնիական որդեր, ինչպես նաև կարտոֆիլի, ցորենի սերմեր, մրգատու և այլ ծառերի տնկիներ:

Հեյֆերի ծրագրերը Հայաստանում բազմազան են և նորարարական: Բացի կենդանիների տրամադրման և գյուղատնտեսական մշակաբույսերի աճեցման ծրագրերից, Հեյֆեր Հայաստանը լուրջ ուշադրություն է դարձնում գյուղական պատանիների շրջանում առաջնորդության հմտությունների զարգացմանը և մասնագիտական ուսուցումներին: «Զարգացման Սկզբունքներ» ՀԿ-ի միջոցով Հեյֆեր Հայաստանը հիմնել և հաջողությամբ կյանքի է կոչել «Այո» Մանկապատանեկան Ակումբներ՝ Հայաստանի 20 գյուղական համայնքներում: Այս ակումբներում գործում են կյանքի և առաջնորդության հմտությունների զարգացման վեց արտադասարանային ուղղություններ. գյուղատնտեսության վարման մասնագիտական ուսուցում (կենդանիների և գյուղատնտեսական բույսերի աճեցման հատուկ ծրագրերի միջոցով), առողջ ապրելակերպ, քաղաքացիական կրթություն և իրավունք, բնապահպանություն, տրամաբանություն և լրագրողական գործ: Ավելի քան 3500 երեխաներ օգտվել են այդ ծրագրից՝ հաճախելով Հայաստանում Հեյֆերի կողմից հովանավորվող «Այո» մանկապատանեկան ակումբների միջոցառմանը:

Հայաստանում Հեյֆերի ուշադրության կենտրոնում է համայնքային խմբերի

Աերուժի հզորացումը՝ բարձրորակ մասնագետների և փորձագետների կողմից անցկացվող տարբեր ուսուցումների միջոցով: Ուսուցումների թեմաները ներառում են անասնապահությունը, դաշտավարությունը, բույսերի պաշտպանությունը, արհեստական սերմնավորումը, մեղվապահությունը, գյուղատնտեսական տնտեսությունների կառավարումը և այլն:

UMCOR-ը Հայաստանում

ԱՄՆ-ի Սիավորված Սեթողիստների Օգնության Կոմիտե ՀԿ-ի մասնաճյուղը (UMCOR) հիմնվել է Հայաստանում 1994թ: Հայաստանում UMCOR-ի առաքելությունն է պայքարել աղքատության դեմ և աջակցել երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը:

Ներկայումս UMCOR-ի հայաստանյան գրասենյակն իրականացնում է մարդասիրական օգնության, գյուղատնտեսական, առողջապահական և բրաֆիքինգի դեմ պայքարի ծրագրեր: Հավատարիմ իր առաքելությանը, իրականացվող ծրագրերի շնորհիվ UMCOR-ն իր նպաստն է քերում Հայաստանում համայնքների զարգացմանը:

UMCOR-ի կողմից իրականացված գյուղատնտեսական ծրագրերից են Համայնքային ասոցիացիաների ծրագիրը, Հայաստանում ֆերմերային տնտեսությունների աջակցության ծրագիրը, ինչպես նաև ընթացքում գտնվող Գյուղատնտեսության զարգացման և կոռպերատիվների կայունացման ծրագիրը:

Համայնքային ասոցիացիաների ծրագիրը իրականացվել է 2000-2001թթ.: Ծրագրի շրջանակներում Եղեգնաձորի և Մասիսի գյուղական համայնքներում ստեղծվել են 6 գյուղատնտեսական սպառողական կոռպերատիվ, որոնք նպաստել են համայնքների ընդհանուր զարգացմանը: UMCOR-ը հիմնականում օժանդակել է կոռպերատիվի անդամների գիտելիքների ու հմտությունների զարգացմանը, տրամադրել է ֆինանսական աջակցություն և խորհրդատվություն:

Հայաստանում ֆերմերային տնտեսությունների աջակցության ծրագիրը իրականացվել է 2003-2006 թվականներին: Այն ֆինանսավորվել է ICCO, RABOBANK, Զինիշյան հիշատակի հիմնադրամի և UMCOR կազմակերպությունների կողմից: Ծրագրը իրականացվել է Երևանում, Արարատի, Արմավիրի և Վայոց Ձորի մարզերում: ՀՖՏԱԾ-ն օգնել է ստեղծելու 9 գյուղատնտեսական կոռպերատիվ, որոնք իրենց հերթին դարձել են Գյուղատնտեսական ասոցիացիաների ֆեղերացիայի (ԳԱՖ) անդամներ: Ծրագրի վարկային բաղկացուցիչն

իրականացրել է UMCOR-ի ԱՐԵԳԱԿ միկրովարկային ծրագիրը:

2009 թվականից UMCOR-ը իրականացնում է Գյուղատնտեսության զարգացման և կոռպերատիվների կայունացման ծրագիրը: Ծրագրը ֆինանսավորվում է Միացյալ Նահանգների Գյուղատնտեսական դեպարտամենտի (USDA) կողմից: Ծրագրի տևողությունն է 2 տարի: Ծրագրի հիմնական նպատակն է ստեղծել գյուղատնտեսական սպառողական կոռպերատիվներ Արարատի, Արմավիրի և Վայոց ձորի մարզերում և աջակցել նորաստեղծ և գործող կոռպերատիվների կայուն զարգացմանը: Ծրագրն աջակցում է փոքր և միջին գյուղացիական (ֆերմերային) տնտեսությունների կենսամակարդակի բարելավմանը: Այդ նպատակով իրականացվում են գյուղացիական տնտեսությունների արտադրական, կառավարման, բերքի նախնական մշակման եւ մարկետինգային հնարավորությունների զարգացման ուսուցողական և ցուցադրական ծրագրեր:

Ծրագրի հիմնական խնդիրներն են՝

- Ստեղծել 14 նոր գյուղատնտեսական սպառողական կոռպերատիվ և աջակցել գործող 10 գյուղատնտեսական կոռպերատիվներին,
- Կազմակերպել խորհրդատվական, ուսուցողական դասընթացներ նորաստեղծ և գործող կոռպերատիվների անդամների համար,
- Տրամադրել անհրաժեշտ գյուղատնտեսական տեխնիկա,
- Աջակցել գյուղատնտեսական արտադրանքի նախնական վերամշակմանը, մարկետինգի և իրացման կազմակերպմանը,
- Պատրաստել և ցուցադրել 56 ֆիլմեր Արարատի և Արմավիրի մարզերի անհատ ֆերմերների գյուղատնտեսական ընթացիկ խնդիրների վերաբերյալ:

Ծրագրի շահառու գյուղական համայնքները ընտրվում են հաշվի առնելով համայնքի տնտեսական վիճակը եւ գյուղատնտեսական հիմնախնդիրների սրությունը, հետագա աճի հնարավորությունները, ֆերմերների ցուցաբերած ակտիվությունը և կազմակերպվածությունը, գյուղատնտեսական տեխնիկայի և համապատասխան հմտությունների զարգացման անհրաժեշտությունը, այլ կոռպերատիվների և ծրագրերի առկայությունը:

Համայնքների ընտրությունից հետո UMCOR-ը աջակցում է ստեղծված կոռպերատիվների իրավաբանական գրանցման, գրասենյակային տարածքի ձեռք բերման հարցերում, կազմակերպում է վերապատրաստման դասընթացներ ըստ

համայնքների կարիքների: Յուրաքանչյուր կոռագերատիվին տրամադրվելու է գյուղ տեխնիկա (մեկ միավոր անհիմական տրակտոր իր կցորդիչներով): Ծրագրի շրջանակներում խորհրդատվական աջակցություն կտրամադրվի նաև գյուղ մբերքի իրացման հարցերում:

Ծրագրի իրականացման ընթացքում UMCOR-ը համագործակցում է Ազրոբիզնեսի և Գյուղի Զարգացման Կենտրոնի (CARD), ՀՀ Գյուղատնտեսության նախարարության, ՏԻՄ-երի, ԳԱԱԿ-երի և այլ կազմակերպությունների հետ:

Օրսֆամ Մեծ Բրիտանիա կազմակերպության հայաստանյան գրասենյակը սկսած 1994 թվականից Հայաստանի շուրջ 165 հեռավոր գյուղական համայնքներում իրականացնում է մարդասիրական և համայնքների զարգացման տարաբնույթ ծրագրեր: Մասնավորապես, ազրարային ոլորտում իրականացվում է «Կայուն կենսապահովման և գյուղատնտեսական աջակցության ծրագրը», որն ուղղված է գյուղական աղքատության հաղթահարմանը: Կազմակերպությունը նախապատվությունը տալիս է շուկայամետ գյուղատնտեսության զարգացմանն ուղղված համայնքային նախաձեռնությունների իրականացմանը:

Ծրագիրն օժանդակում է համայնքներին արդյունավետ օգտագործելու արտադրական ռեսուրսները կարի արտադրության և վերամշակման, ինչպես նաև դաշտավարության ճյուղերից ստանալու կայուն եկամուտ: Ծրագիրն ապահովում է ներդրումներ գյուղատնտեսության զարգացման ոլորտում, տրամադրում է տեխնիկական աջակցություն և ապահովում բարձրորակ սերմացուի հասանելիությունը շահառուներին: Ծրագիրը կազմակերպում է նաև շուկայավարման դասընթացներ, նպաստում բիզնես ակումբների հիմնադրմանը, որոնք նպատակ ունեն խթանել համայնքներում համագործակցությանը և գիտելիքների փոխանակումը: Ծրագիրը օժանդակում է նաև եկամտաբեր ձեռնարկատիրության զարգացմանը՝ գյուղական համայնքներում ստեղծելով նոր աշխատատեղեր:

Կազմակերպությունը գործունեություն է ծավալում նաև բնական աղետների ռիսկերի նվազեցման, արտակարգ իրավիճակների կողմնորոշման և համայնքների ձկունության ուղղությամբ:

2010թ. ծրագրի շրջանակներում նախատեսվում է ստեղծել չորս սպառողական կոռագերատիվներ և երկու կարի սառեցման տնտեսություններ Տավուշի և Վայոց ձորի համայնքներում: Դրանք կկառավարվեն նոր ստեղծված գյուղատնտեսական կոռագերատիվների կողմից:

Օքսֆամի Կենսապահովման ծրագրի հինգ տարվա ռազմավարական պլանի համաձայն՝ Վայոց ձորի և Տավուշի մարզերի ևս 40 գյուղական համայնքներ և 3500 փոքր ֆերմերային տնտեսություններ կընդգրկվեն այս ծրագրի մեջ:

Սկսած 1994 թվականից ՀՀ Սյունիքի մարզում սննդապահովմանը վերաբերող բազմապիսի ծրագրեր է իրականացնում «Ակցիա Սովի Դեմ» (ԱՍԴ) միջազգային մարդասիրական կազմակերպությունը: Այն ստեղծվել է 1979 թվականին Փարիզում և գործում է աշխարհի ավելի քան 40 երկրներում:

2007 թվականի հոկտեմբերից ԱՍԴ-ն սկսել է «Սիսիանի գյուղական համայնքների ինքնապահովման զարգացման ծրագրի» նոր փուլը, որի հիմքում ընկած է տարածաշրջանի կարնարտադրության ոլորտի շուկայի զարգացման մոտեցումը: Կաթնարտադրության ոլորտի խաչաձև հատող ենթաճյուղերն են արհեստական սերմանվորումը, շուկայի հասանելիությունը, կերարտադրությունը և համայնքային սեփականություն հանդիսացող այնպիսի ռեսուրսների կառավարումը, ինչպեսիք են՝ արոտները և ցանքատարածքները:

Այս փուլում ծրագրի գերմապատակն է նպաստել Սիսիանի տարածաշրջանի գյուղացիական տնտեսությունների աղքատության կրճատմանը: Ծրագրի իրականացումը ֆինանսավորում է Շվեյցարական Զարգացման և Համագործակցության Գործակալությունը (SDC): Ծրագրում ներգրավված են Սիսիանի տարածաշրջանի 20 գյուղական համայնքներ: Ծրագրին իրականացվում է հետևյալ ուղղություններով.

1. Արհեստական սերմանավորման ծառայության ընդլայնված հասանելիություն
2. Սննդարար և որակյալ կերերի բարելավված արտադրություն և օգտագործում
3. Շուկայի հասանելիության մեծացում:

Արհեստական սերմանավորման (ԱՍ) ոլորտի գործունեությունը: ԱՍԴ միջամտությունը արհեստական սերմանավորման ոլորտում ընդլայնել է ծառայության մատուցման աշխարհագրական տարածքը: Վերապատրաստվել են նոր մասնագետներ և տեխնիկներ հեռավոր գյուղերում, որոնք կապ են պահում Սիսիանի արհեստական սերմանավորում կայանի և Երևանում CARD հիմնադրամի հետ՝ ձեռք բերելու միջոցներ և ստանալու տեխնիկական աջակցություն: ԱՍԴ-ն աջակցել է Սիսիանի ԱՍ կայանի և անհատ տեխնիկների շուկայավարման գործունեությանը՝ բրոշյուրների և բուկլետների տպագրման միջոցով:

Կերարտադրության ոլորտի գործունեությունը: ԱՍԴ-ն այս ոլորտում որպես գործընկեր ընտրել է ԳԱՍԿ կազմակերպությանը, որը զարգացնում է ֆերմերների

կարողությունները բարձրարժեք կերային մշակաբույսերի, ինչպես՝ առվույտի, կորնգանի, գարու, վարսակի և այլ, մշակության բնագավառում:

Նույն ոլորտի շրջանակներում ԱՍԴ-ն աջակցում է համայնքներին՝ ունենալու արոտների կառավարման պլաններ: Նպատակն է մեղմել գերարածեցման հիմնախնդիրը և ընդլայնել հեռազմա արոտների հասանելիությունը:

Ուժեղացնելով «Սիսիան» Զուր Օգտագործողների Ընկերության կարողությունները՝ ԱՍԴ-ն նպատակ ունի խթանել բարձրարժեք ոռոգելի մշակաբույսերի մշակության ընդլայնմանը:

Գյուղատնտեսական մեխանիզացիայի պահեստամասերի բնագավառում ԱՍԴ-ն նպատել է պահեստամասերի մանրածախ մատակարարների և մեխանիզացիայի սեփականատերերի միջև կապերի ստեղծմանը: Նպատակն է մեծացնել պահեստամասերի հասանելիությունը մեխանիզացիայի սեփականատերերին և կրծատել մեքենաների վերանորոգման համար անհրաժեշտ ժամանակահատվածը:

Ծովայի հասանելիության ոլորտի գործունեությունը: ԱՍԴ-ն երկար ժամանակ համագործակցել է կաթի վաճառահանման կոռպերատիվների հետ, որոնք կաթ են հավաքում գյուղերից և վերավաճառում կաթի գնորդներին: Հատկապես ակտիվ համագործակցություն է ծավալվել «Աշտարակ կաթ» և «Էլոլա» ընկերությունների հետ: ԱՍԴ-ի միջամտությունը նպատակ ունի ընդլայնել հավաքվող կաթի քանակն ու որակը: ԱՍԴ-ն կատարելագործում է կոռպերատիվների կարողությունները՝ կայուն բիզնես վարելու նպատակով:

18. ՍԱԿ-Ի ՊԱՐԵՆԻ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ (ՊԳԿ) ԳՈՐԾՈՒՄԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՊԳԿ-ի մանդատն է՝ բարձրացնել աշխարհի բնակչության՝ սննդով ապահովածության մակարդակը, մեծացնել գյուղատնտեսական արտադրողականությունը, բարելավել գյուղական բնակչության կենսապայմանները և նպաստել համաշխարհային տնտեսության զարգացմանը:

ՊԳԿ-ն այսօր ՍԱԿ-ի գյուղատնտեսական, անտառապահութեական, ձկնատնտեսական և գյուղական զարգացման ուղղածությամբ համաշխարհային հիմնական կազմակերպությունն է: Այն ունի 192 անդամ պետություն և մեկ անդամ կազմակերպություն՝ Եվրահամայնքը:

Հայաստանի Հանրապետությունը ՊԳԿ-ին անդամակցեց 1993 թվականի նոյեմբերի 8-ին: 2004թ. սեպտեմբերին Հայաստանում բացվեց ՊԳԿ-ի ներկայացուցության գրասենյակը: Ի սկզբանե ՀՀ կառավարությունը զարգացման և արտակարգ օգնության ծրագրերի տեսքով լայնամասշտաբ աջակցություն է ստացել ՊԳԿ-ի կողմից: Այդ ծրագրերը նպաստել են երկրում գյուղատնտեսական արտադրողականության բարձրացմանը և պարենային անվտանգության համակարգի բարելավմանը:

Հայաստանում ՊԳԿ-ի ներկայացուցության գրասենյակը, Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսության նախարարության, Հայաստանի պետական ազգարային համալսարանի, ՍԱԿ-ի գործակալությունների, հասարակական կազմակերպությունների և գյուղատնտեսության հետ կապված այլ կազմակերպությունների հետ համատեղ, յուրաքանչյուր տարի կազմակերպում է պարենի համաշխարհային օրվան նվիրված հետաքրքիր ու բովանդակալից միջոցառումներ:

ՊԳԿ-ի աջակցության իրականացվել են «Սննդամթերքի անվտանգության կարողությունների ուժեղացում» տարածաշրջանային, «Սահմանով փոխանցվող կենդանիների հիվանդությունների ախտորոշման, հսկողության և վերահսկման կարողությունների ուժեղացում» տարածաշրջանային (Հայաստան, Վրաստան, Աղբքեջան), «Հրատապ աջակցություն Արևելյան Եվրոպայում և Կովկասյան տարածաշրջանում թռչնագրիայի վաղ հայտնաբերման և կանխարգելման» տարածաշրջանային, «Բրուցելյող հիվանդության դեմ պայքար» ծրագրերը:

Հայաստանում **ՊԳԿ-ի** կողմից ներկայումս իրականացվում են հետևյալ ծրագրերը՝

- **Հրատապ Աջակցություն Հայաստանին աֆրիկյան ժանտախտի դեմ պայքարում (TCP/ARM/3102)**

Ծրագրի միջոցով նախատեսվում է կատարելագործել Հայաստանում աֆրիկյան ժանտախտի մոնիթորինգի և հիվանդության դեմ պայքարի վերահսկողության համակարգը, որը պետք է հանգեցնի հիվանդության տարածման վտանգի կանխմանը հանրապետության շախտահարված շրջաններում կամ դեպի հարևան երկիր:

- **Անտառների վերականգնում և անտառապատում (TCP/ARM/3203)**

Ծրագիրն ուղղված է սերմերի հավաքման, տնկարանների, տնկաղաշտերի և բնական վերաճի հետ կապված խնդիրների բնագավառում մարդկային ռեսուրսների կարողությունների կատարելագործմանը: «Անտառի ազգային ծրագրի» հետ սերտ համագործակցության միջոցով ծրագիրը մտադիր է իրականացնել կարողությունների ամրապնդմանն ուղղված միջոցառումներ, ինչպես նաև փոքրածավալ փորձնական ծրագրեր:

- **Խորհրդատվական և հետազոտական տեղեկատվության և հաղորդակցության վիրտուալ ցանցի ստեղծում (TCP/ARM/3103(D))**

Ծրագիրը նախատեսում է զիտահետազոտական ու գյուղատնտեսության աջակցության մարզային կենտրոնների կարողությունների ամրապնդման միջոցով բարելավել աղքատ գյուղացիներին տրամադրվող գյուղատնտեսական խորհրդատվական ծառայությունները՝ ի նպաստ զյուղական շրջանների բնակչության ապրուստի պայմանների բարելավման ու զարգացման:

- **Աջակցություն Հայաստանին բրյուցելողի դեմ պայքարում /առաջին փուլ/ (GCP/ARM/001/ITA)**

Ծրագրի նպատակն է աջակցել բնակչության կենսամակարդակի բարելավմանը՝ նվազեցնելով բրուցելողով հիվանդ կենդանիների և մարդկանց թիվը Հայաստանում:

- **Հայաստանում բունաքիմիկատների որակի վերահսկողության և դրանց մնացորդային քանակների մոնիթորինգի աջակցության ծրագիր (GCP/ARM/003/GRE)**

Ծրագրի նպատակն է նպաստել գյուղատնտեսական հատվածի կայուն զարգացմանը՝ բույսերի պաշտպանության միջոցների և դրանց մնացորդային քանակների արդյունավետ լաբորատոր վերահսկողության միջոցով, ինչը պետք է հանգեցնի գյուղատնտեսական պրակտիկայի և սննդամթերքի անվտանգության բարելավմանը, ինչպես նաև շրջակա միջավայրի մաքրությանը և բունաքիմիկատների օգտագործման հետ կապված ռիսկերի նվազեցմանը:

- **Հայաստանում սպանդանոցների զարգացման աջակցության ծրագիր (GCP/ARM/004/GRE)**

Ծրագիրը նպատակ է հետապնդում կազմակերպել Հայաստանի մի քանի մարզերում մսամթերքի ապահով և հիգիենիկ արտադրություն: Ծրագրի միջնաժամկետ նպատակն է անասնաբուժությամբ զբաղվող հաստատություններին (ինպես մասնավոր, այնպես էլ պետական) հնարավորություն ընձեռել արդյունավետ կերպով բարելավել մսի և մսամթերքի անվտանգությունն ու որակը:

- **Պարենային անվտանգության կարողությունների ուժեղացում (TCP/RER/3003 (A))**

Ծրագրի ընդհանուր նպատակն է սննդամթերքի վերահսկողության ազգային ծրագրերի իրականացման բարելավման միջոցով ապահովել պարենային անվտանգություն և աջակցել Հայաստանում և Վրաստանում գյուղական համայնքների տնտեսական զարգացմանը:

- **Անդրկովկասյան երկրներում դարադի կանխարգելման և արտակարգ իրավիճակներում արձագանքման կարողությունների հզորացում (Վրաստան, Հայաստան և Աղրբեջան) (MTF/INT/003/EEC)**

Ծրագիրը նպատակ ունի Անդրկովկասյան երկրներում հզորացնելու դարադի հիվանդության հսկողության և պայքարի անասնաբուժական ծառայությունների կարողությունները ամրապնդելու տարածաշրջանային բիո անվտանգությունը, մասնավորապես Անդրկովկասյան երկրների և Թուրքիայի ու Իրանի սահմանների միջև:

Անհետաձգելի օժանդակություն Հայաստանում խիստ ախտածին թոշնագրիալի կանխարգելմանը, հայտնաբերմանը և դրա դեմ պայքարին

Ծրագրի նպատակն է ամրապնդել անասնաբուժական ծառայությունների կարողությունները հանրապետությունում թոշնագրիալի վաղ հայտնաբերման և կանխարգելման գործում:

- Կենսատեխնոլոգիաների և կենսաանվտանգության կարողությունների հզորացում (TCP/RER/3102(D))

Ընդհանուր նպատակն է Հայաստանում, Վրաստանում և Մոլդովայում խթանել պարենային անվտանգությունը և գյուղական շրջանների բնակչության եկամուտները արտադրողականության և որակի մեծացման կայուն և էկոլոգիապես մաքուր եղանակներով՝ հարկ եղած դեպքում կիրառելով սովորական և ժամանակակից կենսատեխնոլոգիաներ:

- Հայաստանում, Ղրղզստանում և Ուկրաինայում փոքր գյուղացիական տնտեսությունների կարողությունների բարձրացում դիմակայելու պարենամթերքի գնաճի ազդեցությանը՝ բարելավված սերմնաբուծության, ոռոգման տեխնոլոգիաների և կենդանիների հաշվառման համակարգերի կիրառման միջոցով (GCP/RER/026/AUS)

Ծրագրի բաղադրիչի շրջանակներում նպատակ է հետապնդվում բարելավել Հայաստանում պարենի աճող գներից տուժած մասը գյուղացիական տնտեսությունների կենսապայմանները՝ սերմնաբուծության գործի բարելավման միջոցով:

- Ժամկետանց և կայուն օրգանական աղտոտիչ հանդիսացող քունաքիմիկատների գծով կարողությունների ամրապնդում Արևելյան Եվրոպայի, Կովկասի և Կենտրոնական Ասիայի երկրներում (FSP) (GCP/INT/062/GFF)

Ծրագրի նպատակն է Արևելյան Եվրոպայի, Կովկասի և Կենտրոնական Ասիայի 9 երկրներում ստեղծել ամուր հիմքեր ժամկետանց քունաքիմիկատների ու կայուն օրգանական աղտոտիչների վերացման համար:

- Չվող և այլ մորեխների կառավարման բարելավում Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում (TCP/INT/3202)

Ծրագրի անմիջական նպատակն է նպաստել Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում մորեխների ներխուժումների կառավարման համակարգի բարելավմանը՝ տարածաշրջանային համագործակցության և կարողությունների ամրապնդման միջոցով:

- ԵՀ/ՊԳԿ Ծրագիր ուղղված կայացվող որոշումների բարելավմանը պարենային ապահովության տեղեկատվական համակարգի հիման վրա: Ծրագիրը գործում է Եվրոպական քաղաքականության Արևելյան գործընկերության շրջանակներում: (GCP/GLO/275/EC)

Ծրագիրն ուղղված է բարձրացնելու ազգային կարողությունները պարենային

ապահովությանն առնչվող հավաստի տվյալների հավաքագրման, վերլուծման, փոխանցման և տարածման միջոցով, ինչպես նաև ներառելու այդ տվյալները պարենային ապահովությանը վերաբերվող ծրագրերի և քաղաքականության փաստաթղթերում:

Բացի վերոհիշյալ ծրագրերից **ՊԳԿ**-ի հետ համագործակցության զարգացումը նպաստել է ազգային կադրերի պատրաստմանը և միջազգային այլ կազմակերպությունների հետ գործընկերության զարգացմանը: Այս տեսակետից առանձնահատուկ կարևորություն ունի 2010թ. մայիսի 10-14-ը Երևանում անցկացվելիք **ՍԱԿ**-ի Պարենի և գյուղատնտեսության կազմակերպության եվրոպական հանձնաժողովի 36-րդ նատաշրջանը և **Պարենի** և գյուղատնտեսության կազմակերպության եվրոպական տարածաշրջանային 27-րդ համաժողովը:

19. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ

Հանրապետությունում իրականացվող ազրոպարենային համալիրի բարեփոխումներին համահունչ ազրարային գիտության, կրթության և խորհրդատվության համակարգի զարգացման նպատակով ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարությունը մշակել է համապատասխան հայեցակարգ (հավանության է արժանացել ՀՀ կառավարության 2004թ. դեկտեմբերի 30-ի նիստի N 53 արձանագրությամբ), որտեղ ներառված են այդ ոլորտներում 2005-2010թթ. իրականացվող հիմնական մարտավարական քայլերը:

Ազրարային գիտության հիմնարար և կիրառական հետազոտություններ են իրականացնում ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության համակարգում գործող 7 գիտական կազմակերպությունները, որոնցում ընդգրկված են 249 գիտաշխատողներ, այդ թվում՝ 25 գիտությունների դոկտորներ և 122 գիտությունների թեկնածուներ:

Ազրարային գիտության զարգացման ներկայիս փուլում առանցքային խնդիր է ազրարային գիտության գերակա ուղղությունների ճշգրտումը և սահմանումը՝ հաշվի առնելով մեր երկրի գյուղատնտեսության առանձնահատկությունները, առկա ուսուրսները, գիտական ներուժը, սոցիալ-տնտեսական զարգացման համապետական նպատակները, ինչպես նաև ազրարային գիտության համաշխարհային փորձը և զարգացման միտումները: ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարությունը մշակել է «Հայաստանի Հանրապետության ազրարային ոլորտի գիտության զարգացման գերակա ուղղությունների հայեցակարգ (2009-2013թ.), որը ներկայացվելու է ՀՀ կառավարության հաստատման:

ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության գիտական կենտրոնները համագործակցում են մի շարք գյուղատնտեսական հետազոտությունների միջազգային գիտական կենտրոնների (CGIAR, ICARDA, CIMMYT, IPGRI, ISNAR, AZJRO, CIP), ինչպես նաև Հունաստանի, Իրանի, Եգիպտոսի և այլ երկրների գիտական կազմակերպությունների հետ:

Ներկայումս ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության գիտական կազմակերպությունների կողմից զգալի աշխատանքներ են տարվում երկրագործության և անասնաբուծության ժամանակակից տեխնոլոգիաները հանրապետությունում ներդնելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով ստեղծվել են նոր սորտեր, հանրապետու-

բյուն է ներկրվել տարբեր մշակաբույսերի բարձր բերքատու սորտերի սերմեր և բարձրարժեք տոհմային կենդանիներ:

Միայն վերջին տարիներին հայ սելեկցիոներների ջանքերով ստացվել են աշնանացան ցորենի՝ «Ախրամար», «Վիկտորիա», «Արմսիմ», գարու՝ «Սուշ», «Ուտիֆ-2», «Սասուն», առվույտի՝ «Ուրարտու-85», կորնզանի՝ «Ախուրյան 107», սոյայի «Լաղարշապատի-1», «Վաղարշապատի-2», «Կոտայքի-3», «Կոտայքի-4», լոլիկի «Հաղթանակ», «Սվետլանա», «Լիա», «Առաքել», «Հայկական ջերմատնային», ինչպես նաև պղպեղի, սմբուկի, վարունգի, սեխի, ձմերուկի և դդմիկի՝ երկրագործության ինտենսիվ տեխնոլոգիաներին հարմարված նոր սորտեր:

Աղյուսակ ....

**ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության գիտական կազմակերպությունները
բնութագրող ցուցանիշները**

Գիտական կազմակերպության անվանումը	Հետազոտության ուղղությունները	Գիտա- կան աշխա- տողների թիվը	Այդ թվում՝	
			գիտու- թյուն- ների դոկտոր- ներ	գիտու- թյունների թեկնածու- ներ
«Երկրագործության և բույսերի պաշտպա- նության գիտական կենտրոն» ՊՈԱԿ	- աշնանացան ցորենի և գարու սելեկցիա և սերմնարուծություն, դաշտային մշակաբույսերի ազրութեխնիկա, բույսերի հիվանդությունների և վնասասուների դեմ պայքարի արդյունավետ եղանակների մշակում և ներդրում	66	5	36
«Բանջարաբուստանային և տեխնիկական մշակաբույսերի գիտական կենտրոն» ՊՈԱԿ	- բանջարաբուստանային մշակաբույսերի նոր սորտերի էլիտային և սուպերէլիտային սերմերի ստացման տեխնոլո- գիաների կատարելագործում, բանջարաբուստանային և տեխնիկական մշակաբույսերի նոր սորտերի ստացում	23	2	12
«Հ. Պետրոսյանի անվան հողագիտության, ագրոքիմիայի և մելիո- րացիայի գիտական կենտրոն» ՊՈԱԿ	- հողերի ծագման և աշխարհագրության օրինաչափությունների բացահայտում, - հողային պաշարների բերքիության ցուցանիշների, սննդային ռեժիմների ուսումնասիրություն, - հողերի էրոզիոն պրոցեսների, աղակալվածության ռեժիմի, պարարտաճյութերի օպտիմալ չափարաժինների սահմանում	53	6	27
«Խաղողապտղագինեգոն բժության գիտական	- խաղողի, պտղատու մշակաբույսերի նոր,	41	6	19

Գիտական կազմակերպության անվանումը	Հետազոտության ուղղությունները	Գիտա- կան աշխա- տողների թիվը	Այդ թվում՝	
			գիտու- թյուն- ների դրկտոր- ներ	գիտու- թյունների թեկնածու- ներ
կենտրոն» ՊՈԱԿ	- բարձրարժեք սորտերի ստեղծում, խաղողի և պտղատու ծառերի խնամքի տարրերակված ազրոտեխնիկայի մշակում			
«Անասնաբուժության և անասնաբուժության գիտական կենտրոն» ՊՈԱԿ	- հայրենական սելեկցիայի արդյունքում ստացված գյուղատնտեսական կենդա- նիների և բոչունների ցեղերի տոհմային և մթերատու հատկանիշների կատա- րելագործում, գյուղատնտեսական կենդա- նիների վարակիչ ու ոչ վարակիչ հիվանդությունների դեմ պայքարի արդյունավետ մեթոդների մշակում	47	4	22
«Ազուրկենսատեխնոլոգի այի գիտական կենտրոն» ՊՈԱԿ	- կարտոֆիլի տնկանութիւն արտադրության կենսատեխնոլոգիական եղանակ-ների մշակում, քանչարաքուստանային մշակարույսերի, անտառային արժեքավոր ծառատեսակների և դեկորատիվ բույսերի կենսա- տեխնոլոգիական եղանակով քազմացման հետազոտությունների իրականացում, ազրարային ոլորտում առկա ժամանակակից կենսատեխնոլոգիական մեթոդների կատարելագործում	10	-	3
«Տեխնիկական մշակաբույսերի փորձարարական կայան» ՊՓԲԸ	- տեխնիկական մշակարույսերի նոր սորտերի ստացում և սերմնաբուծություն	9	1	3
Ընդամենը		249	25	122

ՀՀ գյուղատնտեսարարության գիտական կենտրոնները միջազգային ծրագրերի շրջանակներում իրականացվում են համատեղ ուսումնասիրություններ, ինչպես նաև գիտական տեղեկատվության փոխանակում, գիտնականների, դասախոսների և ուսանողների վերապատրաստում: [Ստորև ներկայացնում ենք համառոտ տեղեկա-
տվություն յուրաքանչյուր կենտրոնի մասին:](#)

«ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲՈՒՅՍԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ» ՊՈԱԿ

Երկրագործության և բույսերի պաշտպանության գիտական կենտրոնը հիմնադրվել է 1926 թվականին՝ շուրջ 85 տարի առաջ, Եջմիածնում հիմնադրված գյուղատնտեսական գիտահետազոտական առաջին հաստատության հիդրոմոդուլային կայանի բազայի վրա՝ և 1956 թվականին տեխնիկական մշակաբույսերի ու բույսերի գենետիկայի ինստիտուտների, Հողագիտության սեկտորի և Բույսերի պաշտպանության բաժնի միավորմամբ ստեղծվել է Երկրագործության գիտահետազոտական ինստիտուտը:

ՀՀ Կառավարության որոշմամբ 1998 թվականին Երկրագործության և բույսերի պաշտպանության գիտահետազոտական ինստիտուտների միավորմամբ ստեղծվել է Երկրագործության և բույսերի պաշտպանության գիտական կենտրոնը:

Գիտական կենտրոնում գործում են սելեկցիայի, սերմնաբուծության, ագրոքիմիայի, կենսաքիմիայի, ագրոտեխնիկայի, ռադիոկենսաբանության, հերբոլոգիայի, էնտոմոտոլոգիայի, ֆիտոպաթոլոգիայի և պեստիցիդների մնացորդների ուսումնասիրության բաժիններն ու լաբորատորիաները:

Վերջին տարիներին գիտական կենտրոնը հիմնարար և կիրառական բնույթի գիտահետազոտական աշխատանքներն իրագործում է ՀՀ գյուղատնտեսության, ՀՀ կրթության և գիտության նախարարությունների կողմից ֆինանսավորվող 2 բազային և 6 թեմատիկ ծրագրերով:

Աշխատանքները կատարվում են հանրապետության բոլոր գյուղատնտեսական գոտիներում և նպատակամղված են մշակաբույսերի առավել արդյունավետ տեխնոլոգիաների մշակմանը՝ կապված նոր տիպի կարճ շրջապտույտով ցանքաշրջանառություններին: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում մշակաբույսերի դիվերսիֆիկացիային, մասնավորապես հատիկարներեն մշակաբույսերի տարածմանն ու ցելերի արդյունավետ օգտագործմանը, ինչպես նաև հանքային պարագաներութերի՝ հատկապես ազոտի դեֆիցիտի հարցի լուծմանը, գյուղատնտեսական մշակաբույսերի հիվանդությունների վնասատումների և մոլախոտների դեմ պայքարի ժամանակակից մեթոդների ուսումնասիրությանը և արտադրության մեջ ներդրմանը:

Գիտական մշակումների ներդրման առումով արդյունավետ է հատկապես բոլոր ԳԱՍԿ-երի հետ տարվող անմիջական համատեղ աշխատանքը:

Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում գյուղատնտեսական մշակաբույսերի նոր, բարձր բերքատու, հիվանդությունների և վնասատումների նկատ-

մամբ դիմացկուն ինտենսիվ տիպի սրտերի ստացման և ուղղահայց գոտիականության պայմաններին համապատասխան առաջնային սերմնաբուծության կազմակերպման ուղղությամբ:

Ընդլայնվում է համագործակցությունը միջազգային կազմակերպությունների (ԻԿԱՐԴԱ, ՍԻՄՄԵՏ, ԻԿՐԻՍՏԱՏ, ԻՊԳՐԻ) հետ: Միայն վերջին երեք տարիներին այդ կազմակերպությունների հետ մեր համբավետության պայմաններում ուսումնասիրելու նպատակով ստացվել և փորձարկվել են աշնանացան ցորենի համաշխարհային կոլեկցիայի շուրջ 1000, աշնանացան գարու՝ 701, սիսեռի՝ 87, ոսպի՝ 33, սոյայի՝ 7, գետնանուշի և ոլոռի՝ 10-ից ավելի սրտեր:

Վերջին 5 տարում շրջանացվել են աշնանացան ցորենի Նախրի 68, Արմամ, Արմիկ, Սարենի, Վաճ, Անի, Արայ, Վիկտորիա, Սերձավանի 149, Լալվարի 10, Աշնանացան գարու Ուտիք-2, Սասուն և Սևան, Սիսեռի՝ Սիսան, Հացավան, Ալինա, Լիլիթ, գետնանուշի 2 և ոլոռի 1 սրտերը:

«Հ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀՈՂԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ, ԱԳՐՈՋԻՄԻԱՅԻ ԵՎ ՄԵԼԻՌԱՑԻԱՅԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ» ՊՈԱԿ

«Հ. Պետրոսյանի անվան Հողագիտության, ագրոքիմիայի և մելիորացիայի գիտական կենտրոնը» իիմնադրվել է 1958թ., որտեղ գործում են հողերի ծագման (գենեգիսի) և աշխարհագրության, մելիորացիայի, ագրոքիմիայի, էրոզիայի բաժիններն իրենց համապատասխան լաբորատորիաներով: Գիտական կենտրոնում կատարվել է լայնամասշտաբ հետազոտություններ՝ հողերի գենետիկա-աշխարհագրական, հողերի դասակարգման և անվանարկման (նոմենկլատուրայի) ուղղությամբ, այն է՝ դաս, տիպ, ենթատիպ, սեռ, տեսակ և տարատեսակ կտրվածքով, որի արդյունքում Հայաստանում առանձնացվել է 228 հողախումբ իր բոլոր մեկնություններով: Կազմվել են բոլոր համայնքների հողային, ագրոքիմիական և այլ բնույթի ու մաշտարի քարտեզներ և քարտոգրամմաններ, այդ թվում Հայաստանի հողային ատլասը և հողագիտական քարտեզը 1:100000 մասշտարի: Ուսումնասիրվել է բոլոր հողերի քիմիական-հանքարանական, ջրաֆիզիկական, ագրոքիմիական (մակրո, միկրո սննդատարերը), առաջին անգամ տրվել է հողերի ֆերմենտատիվ և միկրոբիոլոգիական ակտիվությունը, որպես հողերի բերրիության որոշման աստիճան: Համաշխարհային ճանաչում է ստացել կենտրոնի կողմից մշակված աղուտ-ալկալի հողերի քիմիական մելիորացիայի տեխնոլոգիան:

Մշակվել և ներդրման են տրվել հակաէրոզիոն համալիր միջոցառումներ՝ ֆիտոմելորատիվ և ագրոտեխնիկան միջոցառումների կիրառման միջոցներ:

Տրվել է ՀՀ հողերի ագրոքիմիական բնութագիրը, հողերի բերրիության պահպանման և բարձրացման տեսական և կիրառական ասպեկտները, մակրո, միկրո, բակտերիալ և օրգանական տարրեր պարարատանյութերի ու աճի խթանիչների արդյունավետ օգտագործման օրինաչափությունները:

Մշակվել է ՀՀ հողերի ագրո-արտադրական շրջանացման, խմբավորման, մելիորատիվ-էկոլոգիական գնահատման սկզբունքները և հիմունքները, ինչպես նաև՝ մշակվել են հողերի բոնիտավորման, կադաստրային գնահատման, հողերի որակական և տնտեսական գնահատման աշխատանքների տեսական և գործնական հիմունքները:

Ուսումնասիրվել է հողերի էլեկտրամելիորացիայի և ակտիվացված հանքատեսակներով աղուտ-ալկալի հողերի մելիորացիայի, վարելահողերի գրոյական և նվազագույն մշակության տեխնոլոգիաներ, տեխնածին աղտոտված, ռեկուլտիվացիայի ենթակա տարածքների վերակուլտիվացման եղանակները: Հետևողականորեն ուսումնասիրվում է օրգանական ածխածնի (հումուսային ֆոնդի) փոփոխությունների դինամիկան՝ կապված գլոբալ կլիմայափոփոխության (անապատացման) երևույթների հետ: Հրատարակվել են մի քանի տասնյակ հիմնարար աշխատություններ, այդ թվում «Հայաստանի հողերը» մեծածավալ աշխատանքը և հազարավոր գիտական հոդվածներ, մեթոդական ցուցումներ, հանձնարարականներ, ստացվել են բազմաթիվ արտոնագրեր:

Գիտական կենտրոնը պարզեատրվել է միջազգային մի շարք կառույցների և պետությունների կողմից յոթ ոսկե, քասմերկու արծաթե և բրոնզե մեդալներով, բազմաթիվ դիպլոմներով և պատվոգրերով:

«ԽԱՂՈՂԱՊՏՂԱԳԻՆԵԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ» ՊՈԱԿ

«Խաղողապտղագինեգործության գիտական կենտրոն» ՊՈԱԿ-ը հիմնադրվել է 1927թվականի հունվարի 1-ին: Գիտական կենտրոնը խաղողի նոր սորտերի ստացման համար ստացել է 150-ից ավելի հետինակային վկայական, որոնցից տեխնիկական օգտագործման ուղղություն ունեցող՝ (Ազատենի, Կարմրահյութ, Հաղիսի, Մուսկատ հայկական, Սևակի, Տարոնի, Տիգրանի, Ուրարտու, Կարմրենի, Մեղրաբույր, Ներկառատ), ունիվերսալ՝ 1 (Մուսկատ, Մուսաննա) և

սեղանի՝ 8 (Այգեգարդ, Արևատ, Կապուտան, Մասիս, Մերձավանի վաղահաս, Մուսկատ Երևանյան, Շահումյանի, Սասուն, Տոկուն, Սիրանուշ) սորտեր շրջանացված են Հայաստանի Հանրապետ

Պտղատու և հատապտղային մշակաբույսերի գծով ստացվել է 100-ից ավելի հետինակային վկայականներ, որոնցից շրջանացված են ծիրաննենու՝ 2 (Դիմա, Արագածի), դեղճենու՝ 4 (Արմինե, Մաշտոց, Բյուրականի, Օշականի), տանձնենու՝ 1 (Ելենա), սերկսիլենու՝ 4 (Ալեմա, Անի, Արարատի-1, Արաքսենի),

Գիտական կենտրոնում ստեղծված խաղողի և պտղատու տեսակների նոր սորտերը, դրանցից վերամշակված արտադրատեսակները, աշխարհագրական լայն ընդունակություն ունեցող միջազգային ցուցահանդես-համտեսներում արժանացել են բազմաթիվ ոսկե, արծաթե, բրոնզե մեդալների և դիպլոմների:

Գիտական կենտրոնը դարձել էր միջազգային համբավ ունեցող գիտական խոշոր կենտրոն, որտեղ պարբերաբար կազմակերպվում էին միութենական և միջազգային գիտաժողովներ, գիտամեթոդական ու սեմինար-խորհրդակցություններ՝ (նվիրված խաղողագործության, պտղաբուծության, գինու և կոնյակի արտադրության հարցերին):

Գիտական կենտրոնը միութենական նմանօրինակ հաստատությունների մեջ միակն էր, որ դեռևս 1974թ. իր գիտական մեծ ներուժի շնորհիվ իրավունք ստացավ խաղողագործության, պտղաբուծության, խոհական այսուհետև նաև գինեգործության գծով դրկտորական և թեկնածուական գիտական աստիճաններ շնորհող մասնագիտական խորհուրդ ունենալ:

Սկսած 1992 թվականից տնտեսավարման նոր կացութաձևի անցման շրջանում, հայտնի պատճառներով գիտական կենտրոնը հայտնվեց ծանր կացության մեջ:

Չնայած տրամադրվող սուլ միջոցներին, գիտական կենտրոնը վերջին տարիներին շարունակում է իր գործունեությունը: Մասնավորապես գիտական կենտրոնի «Մեղրաբույր» և «Նեկտարաբույր» թունդ տեսակավոր գինիները, 2000թ. սեղի ունեցած առաջին հանրապետական մասնագիտացված ցուցահանդեսում

(«Գինու, կոնյակի, օղու և գարեջրի երևանյան տոնավաճառ») արժանացել են ոսկե մեդալի:

2001թ. կայացած «Արմարտոլէքսպո» առաջին միջազգային ցուցահանդեսում թունդ «Չարենցի» և անապակ «Կարմրահյութ» գինիներն արժանացել են ոսկե, իսկ «Սարդուրի կարմիր» գինին՝ արծաթե մեդալների:

2005թ. «Երևանյան գինու, կոնյակի, օղու և գարեջրի միջազգային տոնավաճառում ոսկե մեդալով է պարգևատրվել ռեհանի սպիրտային էքստրակտով պատրաստված լիկյորային վերնուտի կիսաարտադրական նմուշը:

«Մուսկատ սպիրտակ» և «Մուսկատ ոսկեգույն» գինիներն ու «Ծիրանի օղին» «Արմարտոլէքսպո-2007» միջազգային ցուցահանդեսում գիտական կենտրոնի՝ «Մուսկատ ոսկեգույն», «Մուսկատ սպիրտակ» լիկյորային տիպի աղանդերային գինիները, բնական կիսաքաղցր «Սուտակի» գինին և «Գիշերային հանգիստ» լիկյորը արժանացել են ոսկե մեդալների: Բարձր որակի համար պատվավոր դիպլոմի են արժանացել բնական կիսաքաղցր, «Զովունի» և կիսաաղանդերային «Նորք» գինիները:

2002թ. ստացվել է «Հացահատիկային կուլտուրաների ածխաջրերից եթի սպիրտի ստացման ՀՀ հեղինակային վկայականը» (արտոնագիր 120/Ա-2):

Կոլեկցիոն գինիների արտադրության բնագավառում 2006թ. ստացվել է h. 1787-A2 արտոնագիր՝ կոնյակի սպիրտների հասունացման համար 2008 և 2009թթ. համապատասխանաբար h.2238A և h.2340A արտոնագրերը:

2001 թվականին հրատարակվել է «Մասնավոր գինեգործություն» գիտահանրամատչելի ձեռնարկը, 2005 թվականին «Խաղողի և պտղա-հատապտղատուտնկարկների պաշտպանությունը վնասատուներից ու հիվանդություններից» հանձնարարականները և «Ակնարկներ հին և միջնադարյան Հայաստանի խաղողագործության և գինեգործության պատմություն» աշխատությունը (մենագրություն):

2007թ. հրատարակվել է “Технология получения этилового спирта из плодового сырья и растения амаранта” (259 էջ ոուսերեն և անգլերեն լեզուներով), “Виноградарство и виноделия в Армении” (704 էջ), “Природная среда армянского вина” (952 էջ) մենագրությունները:

“Агробиологические особенности зимостойкости сортов винограда в условиях Арагатского равнины и предгорной зоны Армении” (118 £) мենագրությունը:

Մշակվել է «Խաղողի հումքով ոգելից խմիչքների մասին» ՀՀ օրենքի և հարակից մոտ 80 ենթաօրենսդրական ակտերի նախագծեր:

ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության «Սելեկցիոն նվաճումների փորձարկման և պաշտպանության կենտրոն»-ին ներկայացված հեռանկարային Կարմիր իծապուտ, Չարենցի և Մուսկատ SULU սորտերը 2008թ. շրջանացվել են Արարատյան դաշտի ու նրա նախալեռնային գոտիներում մշակելու համար:

«ՔԱՆՉԱՐԱԲՈՍԻԱՆԱՅԻՆ ԵՎ ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿԱԲՈՒՅՑԵՐԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ» ՊՈԱԿ

Գիտական կենտրոնը, որպես Սելեկցիոն սերմնաբուծական հանրապետական կայան, հիմնադրվել է անվանի սելեկցիոներ Անահիտ Անանյանի կողմից՝ 1949 թվականին:

Սելեկցիոն սերմնաբուծական հանրապետական կայանը 1993 թվականին վերանվանվել է Բանջարաբոստանային մշակաբույսերի գիտահետազոտական ինստիտուտի, իսկ 1998 թվականին՝ Բանջարաբոստանային և տեխնիկական մշակաբույսերի գիտական կենտրոնի:

Գիտական կենտրոնը տեղակայված է Արարատի մարզի Դարակերտ գյուղում, ունի 27, 5 հա գյուղատնտեսական օգտագործելի հողատարածք, որից վարելահող՝ 21, 0 հա;

Ներկայումս Գիտական կենտրոնն ունի 5 բաժին և մեկ լաբորատորիա.

- Մորմազգի մշակաբույսերի սելեկցիայի, սերմնաբուծության, մշակության տեխնոլոգիայի բաժին,
- Դղմազգի մշակաբույսերի սելեկցիայի, սերմնաբուծության, մշակության տեխնոլոգիայի բաժին,
- Ծածկած գրունտի մշակաբույսերի սելեկցիայի, սերմնաբուծության մշակության տեխնոլոգիայի բաժին,
- Ոչ ավանդական մշակաբույսերի սելեկցիայի, սերմնաբուծության, մշակության տեխնոլոգիայի բաժին,
- Բույսերի կենսաքիմիայի, ֆիզիոլոգիայի և հումքի վերամշակման բաժին,

- Բույսերի կենսատեխնոլոգիայի լաբորատորիա:

Ներկայումս Գիտական կենտրոնում աշխատում են 32 գիտնականներ՝ նրանցից երկուսը՝ դոկտորներ, տասը՝ գիտությունների թեկնածուներ և երեքը՝ ասպիրանտներ:

Վերջին տասնամյակում տեղական գենոֆոննի, համաշխարհային հավաքածուի նմուշների հիման վրա հայ սելեկցիոններների կողմից բուծվել, շրջանացվել և ներդրվել են 80 ավելի սորտեր և հիբրիդներ, ընդլայնվել է մշակաբույսերի տեսականին, արտադրվել են բանջարային մշակաբույսերի տեղական սորտերի նախահիմնային և հիմնային սերմեր: Ստացված սորտերի մի մասը շրջանացվել են նաև ԱՊՀ երկրներում:

Գիտական կենտրոնում բուծվել և պետական սորտափոնձարկման ու շրջանացման համար ներկայացվել են ՀՀ ԳՆ «Սերմերի գործակալություն» ՊՈԱԿ-ին բանջարաբույսերի 20-ից ավելի սորտեր և հիբրիդներ:

Գիտական կենտրոնի գործունեությունը փոխկապակցված է ՀՀ ԳՆ «Սերմերի գործակալություն» ՊՈԱԿ-ի և Գյուղատնտեսական աջակցության հանրապետական կենտրոնի հետ: Բոլոր սորտերը և արտադրված սերմերը արտոնագրվում և հավաստագրվում են ՀՀ ԳՆ «Սերմերի գործակալություն» ՊՈԱԿ-ի կողմից:

Գիտական կենտրոնում բուծված սորտերը և մշակված տեխնոլոգիաները «Գյուղական ձեռնարկությունների և փոքրածավալ առևտրային գյուղատնտեսության զարգացման» ծրագրի խորհրդատվական համակարքի հղորացման ենթաբաղադրիչի մասնավորապես՝ «Տեխնոլոգիաների գնահատման» ծրագրերի (ՏԳԾ) շրջանակներում ներդրվել են գյուղացիական տնտեսություններում և ստացել լայն տարածում 2001 թ-ից առ այսօր կատարվել է թվով 227 ծրագիր, որին մասնակցել են 200-ից ավելի գիտնականներ: Հատկապես կարևոր է նշել, որ այս ծրագրերի շրջանակներում, նախալեռնային և լեռնային գոտիներում, լայն տարածում են գտել ոչ ավանդական բանջարային մշակաբույսերը: Դրանց թվին են պատկանում՝ բրյուելյան, չինական, պեկինյան կաղամբները, ինչպես նաև բրոկկոլին, կոլուրին և այլն:

Գիտական կենտրոնը համագործակցում է Բանջարեղենի համաշխարհային

կենտրոնի (AVRDC), Բուսական գենետիկական ռեսուրսների եվրոպական կոոպերատիվ ծրագրի հետ (ECPGR): Գյուղացիական տնտեսությունների աջակցության նպատակով Գիտական կենտրոնը համագործակցում է նաև «Հազարամյակի Մարտահրավեր Հիմնադրամ-Հայաստան»-ի Զրից դեպի Շուկա ծրագրի հետ, որի շրջանակներում ֆերմերների համար արտադրվում է բարձրորակ սածիլներ, այդ թվում նաև ոչ ավադական մշակաբույսերի: Գիտական կենտրոնի ծառայություններից օգտվող շահառուների թիվը տարեկան կազմում է 450-ից ավելի:

«ԱՆԱՍՆԱԲՈՒԺՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՆԱՍՆԱԲՈՒԺՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ» ՊՈԱԿ

1930 թվականին Երևանի հակաժամտախտային կայանի բազայի վրա ստեղծվել է Հայաստանի անասնաբուժության գիտահետազոտական ինստիտուտը: 1950 թվականին այս ինստիտուտի հետ միավորվել են նաև անասնաբուժության և կերարտադրության ինստիտուտները, որոնք հետագայում նորից առանձնացվել են:

1992 թվականին ԽՍՀՄ-ի փլուզման հետևանքով Անասնաբուժության գիտահետազոտական ինստիտուտի հետ միավորվել է Երևանում գտնվող Խորհրդային Միության դարադի գիտահետազոտական ինստիտուտի անդրկովկասյան մասնաճյուղը:

1998 թվականին Անասնաբուժության գիտահետազոտական ինստիտուտը միավորվել է Անասնաբուժության գիտահետազոտական ինստիտուտի հետ և վերանվանվել «Անասնաբուժության և անասնաբուժության գիտական կենտրոն» ՊՓԸ, իսկ 2004 թվականից վերակազմավորվել է «Անասնաբուժության և անասնաբուժության գիտական կենտրոն» ՊՈԱԿ-ի:

Անասնաբուժության և անասնաբուժության գիտական կենտրոնը բաղկացած է երկու մասից:

Առաջին մասն ընդգրկում է անասնաբուժական հինգ բաժիններ և տեղակայված է Կոտայքի մարզի Արովյանի տարածաշրջանի Նոր-Գյուղ համայնքում:

Երկրորդ մասը, որում գտնվում են անասնաբուժական հինգ բաժինները, տեղակայված է Երևանի մերձակա Նուբարաշենի սարահարթում:

Անասնաբուժական բաժինները զբաղվում են խոշոր երդերավորների, մանր եղջերավորների, խողերի և թոշումների գենոֆոննի պահպանման և նրանց մթերատվության բարձրացման, ինչպես նաև կերարտադրության զարգացման գիտական

հետազոտություններով:

Իսկ անասնաբուժական բաժինները գյուղատնտեսական կենդանիների վիրուսային հիվանդությունների, եղքերավոր կենդանիների, խոզերի և թռչունների վարակիչ հիվանդությունների ուսումնափրման, մակաբուծաբանության, բջջային կուլտուրաների ու վարակիչ հիվանդությունների (դարձաղ, բրուցելյող, տուրերկուլյող, լեյկող, խոզի դասական և աֆրիկյան ժանտախտ, հավերի ասկարիդիող, կոկցիոնիող և այլն) ախտորոշման, կանխարգելման, բուժման գիտական հետազոտություններով:

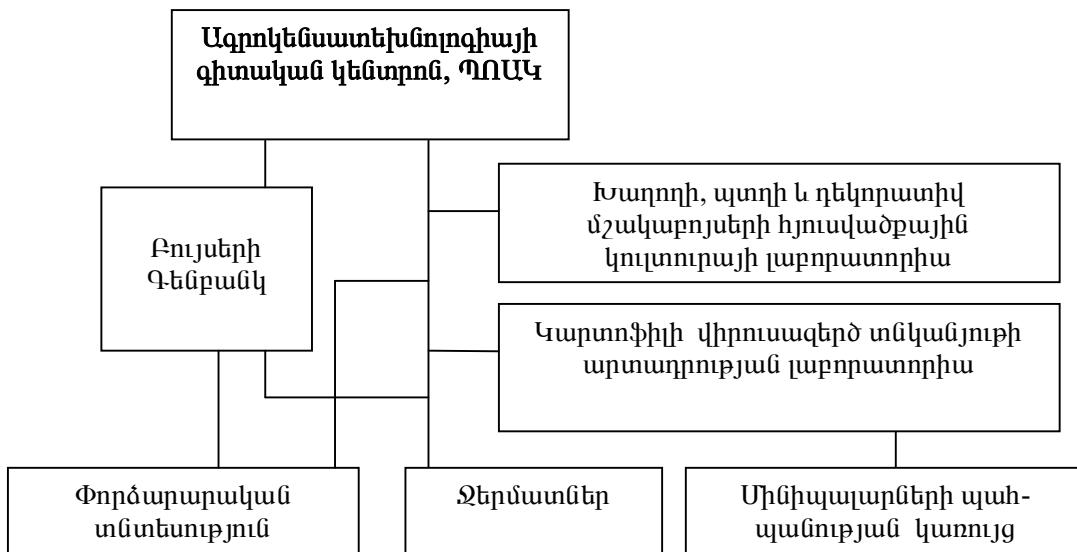
Բացի այդ, գիտական կենտրոնի կողմից իրականացվում է անասնաբուժության ոլորտում օգտագործվող կենսապատրաստուկների, ախտորոշիչ միջոցների և շիճուկների փորձաքննություն, ինչպես նաև ոլորտի գիտական կազմերի պատրաստում:

«ԱԳՐՈԿԵՆՍԱՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՅԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ» ՊՈԱԿ

Ազրոկենսատեխնոլոգիայի գիտական կենտրոնը կազմավորվել է 2004 թվականի հոկտեմբերի 25-ին «Երկրագործության և բույսերի պաշտպանության գիտական կենտրոն»-ի կենսատեխնոլոգիայի լաբորատորիայի բազայի վրա:

Սուածնահատուկ ուշադրության արժանացնելով բույսերի բազմազանության պահպանման կարևորությանը, 2005թ ին, ՀՀ Ազրոկենսատեխնոլոգիայի գիտական կենտրոնում, ՀՀ Գյուղատնտեսության նախարարության աջակցությամբ ստեղծվել է Բույսերի Գենետիկական Ռեսուրսների Բանկ, որը միակն է հանրապետությունում:

Գիտական կենտրոնի կառուցվածքը

Գիտական կենտրոնը աշխատանքներ է իրականացնում հետևյալ հիմնական ուղղություններով՝

- Հյուսվածքային կուլտուրայի եղանակով կարտոֆիլի վիրուսագերծ տնկանյութի արտադրություն,
- Բույսերի վիրուսագերծ տնկանյութի միկրոբազմացման բարձր արդյունավետ տեխնոլոգիաների մշակում,
- Վիրուսների իմունոֆերմենտային անալիզ (ELISA թեսք)
-
- Ասախրում,
- Ավանդաբար եղանակով դժվար բազմացող մշակաբույսերի և բույսերի եզակի նմուշների արագ բազմացում հյուսվածքային կուլտուրայի կիրառմամբ:
- Բույսերի
-

Գիտական կենտրոնը հիմնարար և կիրառական բնույթի հետազոտություններ է իրագործում ՀՀ Գյուղատնեսության կրթության և գիտության նախարարությունների կողմից ֆինանսավորվող մեկ բազային և երկու թեմատիկ ծրագրերով։

Հայաստանի Հանրապետության պայմաններում առաջին անգամ լայնածավալ գործունեություն է իրականացվել ՀՀ-ում շրջանացված կարտոֆիլի (Նևսկի, Խմպալա, Առասունիա, Մարֆոնա, Արինդա և այլն) և հեռանակարային (հմնականում CIP ից ներկրված) սորտերի առողջացված տնկանյութի ստացման և մասսայական արտադրություն կազմակերպելու ուղղությամբ։ Կարտոֆիլի ուսումնասիրած մի քանի սորտերի համար արդեն մշակված է ամբողջական տեխնոլոգիա, որը հնարավորություն կը նձեռի կազմակերպել միջազգային ստանդարտներին համապատասխան կարտոֆիլի բարձրորակ տնկանյութի արտադրություն, ինչն էլ կօժանդակի կարտոֆիլի որակյալ տնկանյութի հանդեպ հանրապետության սերմ արտադրողների պահանջի բավարարմանը և կխթանի կարտոֆիլարուծության զարգացումը հանրապետությունում։

Կարտոֆիլի միջազգային կենտրոնից (CIP) ներկրված կարտոֆիլի սորտանմուշներից ՀՀ պայմաններում առանձնացվել են առավել բարձր արդյունավետություն ապահովողները։ Այս ուղղությամբ աշխատանքները կատարվել են հիմնականում ԳԱՍԿ-երի հետ համատեղ։

Աշխատանքներ են իրականացվում նաև կենսատեխնոլոգիական մեթոդների

կիրառմամբ խաղողի, պտղատեսակների և դեկորատիվ մշակաբույսերի բարձրությական մասայական արտադրության տեխնոլոգիաների մշակման ուղղությամբ:

Գենքանկում իրականացվում է գյուղատնտեսական մշակաբույսերի և դրանց վայրի ազգակիցների հավաքման, ռեգեներացիայի, բնութագրման, գնահատման, դոկումենտացիայի աշխատանքներ:

Այն նախատեսված է երաշխավորելու, որ այդ ռեսուրսները օգտագործվելու են նաև սելեկցիոներների և ֆերմերների կողմից:

Հետազոտական աշխատանքներ և բույսերի նմուշներ հավաքելու նպատակով կատարվում են նաև գիտարշավներ ՀՀ տարբեր մարզերում: Գենքանկում առկա է տեղական ծագման գյուղատնտեսական մշակաբույսերի և դրանց վայրի ազգակիցների ավելի քան 2000 նմուշ, որոնց մեջ մասը ICARDA ի ձևաչափով մուտքագրված է համակարգիչ և դրված է երկարատև պահպանության:

Ընդլայնվում է համագործակցությունը միջազգային կազմակերպությունների հետ՝ ICARDA, Կարտոֆիլի միջազգային կենտրոն՝ CIP: Մեծացվել է ՊԳԲԳՌ հավաքման, պահպանման և կառավարման գործում համագործակցությունը գիտական կենտրոնների միջև թե ազգային, և թե միջազգային մակարդակներով: Կապ է հաստատվել Համառուսաստանյան Բուսաբուծության Ինստիտուտի, Շապոնիայի, Նիդեռլանդների, Սլովակիայի, Մոլդովայի, Վրաստանի, Ուզբեկստանի գենքանկերի գիտնականների հետ:

Կենտրոնում աշխատում են 17 գիտաշխատողներ, որոնցից 9 ունեն գիտական կոչումներ:

Ազրարային բարեփոխումների խորացման և արդյունավետ տնտեսավարման տեսանկյունից մեծ կարևորություն ունի ոլորտի համապատասխան մասնագետներով ապահովումը: Այս առումով ազրոպարենային համակարգը բարձրագույն կրթությամբ մասնագետներով համալրելու մեջանորիկ պատկանում է Հայաստանի պետական ազրարային համալսարանին (ՀՊԱՀ):

Հարկ է նշել, որ ազրոպարենային ոլորտի ներկայիս աշխատանքային շուկայի թելադրմամբ վերջին տարիներին ՀՊԱՀ ի մասնագիտությունների շարքում տեղ են գտել «Ազրուկոլոգիա», «Մանկական և ֆունկցիոնալ սննդի տեխնոլոգիա», «Գյուղատնտեսական հումքի և պարենամբերքի փորձաքննություն, ստանդարտա-

ցում և սերտիֆիկացում», «Ապահովագրական գործ», «Ազրոպարենային համակարգի խորհրդատվություն և տեղեկատվություն» և այլ նոր մասնագիտություններ:

Հայաստանի Հանրապետության գիտակրթական խոշոր կենտրոններից մեկը՝ **Հայաստանի պետական ազգարային համալսարանը** (նախկին Հայկական գյուղատնտեսական ակադեմիան) հիմնադրվել է 1994թ. Հայկական գյուղատնտեսական և Երևանի անասնաբուժական-անասնաբուժական ինստիտուտների միավորման արդյունքում:

Հայաստանի պետական ազգարային համալսարանը կայուն է պատրաստում 36 մասնագիտությունների գծով (23-ի գծով՝ նաև հեռական ուսուցման դեպարտամենտում): Կրթական համակարգը ներառում է ցերեկային ուսուցման 7 ֆակուլտետ, 46 ամբիոն, մագիստրատուրա, ասպիրանտուրա, ագրոբիզնեսի դեպարտամենտ (հայամերիկյան ուսումնական կենտրոն), հեռակա ուսուցման դեպարտամենտ, շարունակական ուսուցման, վերապատրաստման, լրացուցիչ կրթության և ստրատեգիական պլանավորման կենտրոն, հենակետային վարժարան և մարզային հոսքային դասարաններ, պետական գյուղատնտեսական բոլեզ: Ազգարային համալսարանի ուսանողների թիվն անցնում է տասը հազարից:

Համալսարանն ունի բարձրակարգ պրոֆեսորադասական և գիտական կազմ: Գործում է գիտական աստիճանաշնորհման մասնագիտական հիմք խորհուրդ՝ ազդունամիկա, անասնաբուժական, անասնաբուժական, ճարտարագիտական և տնտեսագիտական ոլորտների 14 մասնագիտությունների գծով:

Ինը պրոբլեմային լրացրատորիաներում իրականացվում են գիտահետազոտական ծրագրեր, որոնց նպատակն է բարձրացնել գյուղատնտեսական արտադրության արդյունավետությունը: Ներկայում ՀՀ կառավարությունը ֆինանսավորում է 12 պայմանագրային թեմա: Արտասահմանյան մի շարք երկրների համալսարանների և ինստիտուտների հետ համատեղ կատարվում են կիրառական նշանակություն ունեցող հետազոտություններ:

Համալսարանն ունի գրքային հարուստ ֆոնդով գրադարան, երկու ուսումնավորձական տնտեսություն՝ Կոտայքի և Արմավիրի մարզերում, անասնաբուժական կլինիկա և այլն:

2003թ. մայիսից լույս է տեսնում «Հայկական գյուղատնտեսական ակադեմիայի տեղեկագիրը» միջազգային գիտական պարբերականը (բուհի անվանափոխությունից հետո այն կոչվում է «Հայաստանի պետական ազգարային համալսարանի տեղեկագիր»): Ուսուերեն և անգերեն լեզուներով հրապարակվող հոդվածների շնորհիվ այն հասանելի է արտասահմանյան շատ երկրների մասնագետներին: Սինչ այդ համալսարանում հրատարակվում էն գիտական աշխատությունների թեմատիկ ժողովածուներ:

ՀՊԱՀ-ում հրատարակվում են «Հասկ» և «Ուսանողական հայացք» թերթերը:

Հայաստանի պետական ազգարային համալսարանը սերտորեն համագործակցում է ազգությունների և գյուղի զարգացման կենտրոնի (CARD), Տեմպու և Էրազմու Մոնթու ծրագրերի շրջանակներում՝ նվազական առաջատար համալսարանների հետ: Միջազգային հեղինակավոր կազմակերպություններ, որոնցից են FAO-ն, ICARDA-ն և SIDA-ն, ինչպես նաև ԱՊՀ և արտասահմանյան այլ երկրների բուհեր նույնպես գործընկերային կապի մեջ են ՀՊԱՀ-ի հետ:

ՀՀ կառավարության որոշմամբ 2004թ. սեպտեմբերին Սիսիան (Սյունիքի մարզ) և Վանաձոր (Լոռու մարզ) քաղաքներում, իսկ ՀՀ և ԼՂՀ կառավարությունների համատեղ որոշումների հիման վրա 2009թ. հունվարին Ստեփանակերտում բացվել են ՀՊԱՀ-ի մասնաճյուղերը:

Հուկայական տնտեսության արտադրատնտեսական պայմաններին հարիր մասնագետներ պատրաստելու գործում իր յուրահատուկ դերն ունի ՀՊԱՀ ուժ գործող Ազրոբիզնեսի դեպարտամենտը, որը հիմնադրվել է ԱՄՆ ի Գյուղդեպարտամենտի աջակցությամբ և հովանավորվում է Տեխասի նահանգի «A & M» համալսարանի կողմից: Ազրոբիզնեսի դեպարտամենտը պատրաստում է ազրոբիզնեսի և շուկայագիտության գծով միջազգային չափորոշիչներին համապատասխան ուսումնառություն ստացած բարձրակարգ մասնագետներ:

Ի դեպ, արտերկրում կիրառվող գյուղատնտեսական ժամանակակից արդյունավետ տեխնոլոգիաներին ուսանողներին ծանոթացնելու գործընթացին յուրահատուկ խթան է հանդիսանում ԱՄՆ ի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Հունաստանի, Շվեյցարիայի, ինչպես նաև ԱՊՀ մի շարք երկրների համանման համալսարանների հետ ՀՊԱՀ ի համագործակցության հանգամանքը, ինչը միաժամանակ հնարավորություն է ընձեռում ՀՊԱՀ ի լավագույն ուսանողներին, ասպիրանտներին և դասախոսներին ուսումնառություն ստանալ այդ երկրների համալսարաններում:

Հանրապետության ազրարային մայր քուի արդյունավետ ուսուցման կարևոր գործոն է հանդիսանում հատկապես շարունակական կրթության ապահովումը: Դա հնարավորություն է ընձեռում գյուղատնտեսության այս կամ այն ճյուղի նկատմամբ հետաքրքրություն ցուցաբերող 8-ամյա կամ միջնակարգ կրթությամբ սովորողներին նախ ընդունել ՀՊԱՀ ին կից գործող վարժարան կամ քոլեջ, խորացնել նրանց մասնագիտական կողմնորոշումը և ամրապնդել գիտելիքները և ավարտելուն պես փոխադրել ՀՊԱՀ ի համապատասխան ֆակուլտետներ՝ երկաստիճան բարձրագույն կրթություն ստանալու նպատակով:

Նոյն սկզբունքով ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության պետական քոլեջների լավագույն շրջանավարտներին ևս հնարավորություն է ընձեռնվում տեղափոխվել ՀՊԱՀ ի երկրորդ կամ երրորդ կուրս՝ բարձրագույն կրթություն ստանալու համապատասխան ֆակուլտետներում:

Հայաստանի Հանրապետության ազրոպարենային համակարգի ձեռնարկությունները համապատասխան մասնագետներով ապահովելու գործում կարևոր դեր ունեն նաև 7 մարզերում և Երևանում գործող ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության համակարգի 10 պետական գյուղատնտեսական քոլեջները: Այստեղ շուրջ 23 մասնագիտությունների գծով առկա և հեռակա ուսուցում են ստանում ավելի քան 3500 սովորողներ: Հաշվի առնելով երկրի ազրոպարենային համակարգի

ձեռնարկությունների պահանջարկը մի շաբթ մասնագիտությունների նկատմամբ, վերջին տարիներին քոլեցների ուսումնական գործընթացում ներառվել են «Սպառողական ապրանքների որակի փորձաքննություն», «Պահածոների և սննդախտանյութերի տեխնոլոգիա», «Ազրարային մենեջմենթ», «Խմորման արտադրության տեխնոլոգիա և գինեգործություն», «Մսի և մսամթեքների տեխնոլոգիա», «Թարգմանություն և մաքսավարություն», «Հաշվողական տեխնիկայի և ավտոմատացված համակարգերի ծրագրային ապահովում» նոր մասնագիտությունները:

Հանրապետության ազրապարենային համակարգի ձեռնարկությունները արհեստագործական կրթությամբ մասնագետներով ապահովելու նպատակով ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության 5 քոլեցներում գործում է նաև նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) կրթության համակարգը, որտեղ պատրաստվում են գյուղատնտեսական մեքենաներ և սարքավորումներ վերանորոգող փականագործներ, գյուղատնտեսական արտադրության տրակտորիստ-մեքենագործներ, անտառապահի և համակարգչի օպերատորի որակավորմամբ կադրեր:

Ընորհիվ մի շաբթ միջազգային կազմակերպությունների (TACIS, GTZ) հետ սերտ համագործակցության, ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության քոլեցների նյութատեխնիկական բազան համալրվել է և զգալիորեն թարմացվել, ինչի արդյունքում բոլոր քոլեցներում գործում են ժամանակակից համակարգչային լսարաններ:

Վերջին տարիներին աշխատանքներ են տարվում նախարարության ենթակայության քոլեցների ներուժը օգտագործել նաև գյուղական ազգաբնակչության շրջանում խորհրդատվական ծառայությունների մատուցման ուղղությամբ: Այդ նպատակով սերտ համագործակցություն է ծավալվել քոլեցների և գյուղատնտեսության աջակցության մարզային կենտրոնների (ԳԱԱԿ-երի) միջև, ինչի արդյունքում քոլեցների առաջատար դասախոսները և ԳԱԱԿ-երի գործակալները քոլեցներին հարակից գյուղական համայնքներում կազմակերպում են սեմինարներ, ուսուցումներ և դաշտային ցուցադրումներ:

2002 թվականից ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարությունը «Գյուղատնտեսական կրթության աջակցություն» միջային ապահովության ծրագրի շրջանակներում համագործակցում է Գերմանական տեխնիկական համագործակցության /GTZ/ կազմակերպության և Գերմանիայի ժողովրդական բարձրագույն դպրոցների միության միջազգային համագործակցության ինստիտուտի /IIZ/DVV/ հետ: Համագործակցության արդյունքում 2003 ուսումնական տարվանից քոլեցներում իրականացվում է

«Ագրարային մենեջմենթ» մասնագիտությամբ ուսուցում, պարբերաբար գյուղատնտեսական մասնագիտությունների գծով իրականացվել են քոլեզի դասախոսների վերապատրաստման դասընթացներ և սեմինարներ: Ծրագրի աջակցությամբ որոշ քոլեզներում ստեղծվել են ուսումնափորձարարական դաշտեր, ծրագրի և նախարարության աջակցությամբ քոլեզներին հատկացվել է նոր տրակտորներ, գյուղատնտեսական գործիքներ, համակարգչային տեխնիկա, հողի անալիզի կատարման և գյուղատնտեսական կենդանիների արհեստական սերմնավորման շարժական ճամպրուկ-լաբորատորիաներ: 6 քոլեզներում գործում են ֆերմերների խորհրդատվական կենտրոններ: Կենտրոնների ծառայություններից օգտվում են ֆերմերները: Իրականացվել են նաև տնօրենների և հաշվապահների վերապատրաստման դասընթացներ:

Այս համագործակցությունը նպաստում է գյուղատնտեսության բնագավառում կրթության համակարգի կատարելագործմանը, կադրերի որակավորման բարձրացմանը, մասնագետների վերապատրաստման աշխատանքների իրականացմանը, ուսումնամեթոդական աշխատանքների արդյունավետության բարձրացմանը: Այն առավելապես կարևորվում է ՀՀ Եվրոպական կառույցներին ինտեգրման և համապատասխան կրթօջախների հետ համագործակցության անհրաժեշտությամբ:

Համառոտ ներկայացնենք ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության քոլեզների այսօրվա գործունեությունը:

«ԱՐՄԱՎԻՐԻ Ս. ԼՈՒԿԱՉԻՆԻ ԱՆՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՔՈԼԵԶ» ՊՈԱԿ

Արմավիրի Ս.Լուկաշինի անվան պետական գյուղատնտեսական քոլեզը հիմնադրվել է 1952թ., կազմված է երկու մասնաշենքից, կից սպասարկող կառույցներից, ունի 0.3 հա. ուսումա-փորձնական հողամաս: Այսօր քոլեզի առկա և հեռակա ուսուցման բաժիններում սովորում են ավելի քան 500 ուսանողներ: Յուրաքանչյուր տարի տարբեր մասնագիտություններով, շուրջ 150 սովորող ավարտում է քոլեզը և աշխատանքի անցնում Արմավիրի մարզի և հանրապետության մյուս մարզերի գյուղատնտեսության ոլորտում:

Քոլեզում միջին մասնագիտական կրթական ծրագրերով կադրեր է պատրաստվում հետևյալ մասնագիտությունների գծով.

1. Գյուղատնտեսագիտություն,

- Մենենջմենթ (կառավարում, ազարային ճյուղում),
2. Խմորման արտադրության տեխնոլոգիա և գինեգործություն,
  3. Սպառողական ապրանքների որակի փորձաքննություն,
  4. Ֆինանսներ (ազրոպարենային համալիրում),
  5. Էկոնոմիկա, հաշվապահական հաշվառում և առողիտ (ազրոպարենային համալիրում),
  6. Ապրանքագիտություն,
  7. Իրավագիտություն:
  8. Փոխադրումների կազմակեպումը և կառավարումը տրանսպորտում:

Անցած տարիներին քուեցը համագործակցում է մի շարք միջազգային կազմակերպությունների հետ: Մասնավորապես՝ «Աջակցություն աղքատության հաղթահարման նախնական և միջին մասնագիտական կրթության բարեփոխման ճանապարհով» ծրագրով արմատապես վերազինվելու, բարեփոխվելու է քուեցի ուսումնական բազան:

«ԳԱՎԱՌԻ ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ Ա. ԹԱՍՍԱԾԵՎԻ ԱՆՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔՈԼԵԶ» ՊՈԱԿ

1929 թվականին Նոր Բայազետում հիմնադրվեց Անասնաբուժական անասնաբուժական տեխնիկումը՝ այսօրվա Գավառի պետական գյուղատնտեսական քուեցը:

1971 թվականին տեխնիկումը, միավորվելով Կամոյի սովխոզին, վերակազմավորվեց որպես Սովխոզ տեխնիկում:

1992 թվականին պայմանավորված սեփականաշնորհման գործընթացով և տնտեսական բարեփոխումներով՝ վերակազմավորվեց Կամոյի գյուղատնտեսական տեխնիկումի:

1995 թվականին վերանվանվեց ՀՀ Գյուղատնտեսության նախարարության Գեղարքունիքի մարզի «Գավառ քաղաքի ակադեմիկոս Ա. Թամամշևի անվան պետական գյուղատնտեսական քուեց» ՊՈԱԿ:

Իր գոյության 80 տարիների ընթացքում քուեցը տվել է շուրջ 21500 շրջանավարտներ, որոնք դարձել են արտադրության հմուտ կազմակերպիչներ, շատերը՝ տարբեր ոլորտների ղեկավար աշխատողներ: Այն գյուղատնտեսական ուղղվածությամբ մարզում միակ ուսումնական հաստատությունն է:

Քոլեջն ունի 5 հա տարածք, 4 հարկանի ուսումնական մասնաշենք, 4 հարկանի հանրակացարանի շենք, երկհարկանի սպորտ դահլիճ, երկհարկանի նիստերի դահլիճ, ավտոտնակ, տնտեսական մասնաշենք, ճաշարան:

Ժամանակի թելադրանքով այսօր քոլեջը կաղըեր է պատրաստում, առկա և հեռակա, հիմնական ընդհանուր և միջնակարգ (լրիվ) ընդհանուր կրթության բազայի վրա հետևյալ մասնագիտությունների գծով.

1. Անասնաբուժություն,
2. Փոխադրումների կազմակերպում և կառավարում տրանսպորտում,
3. Իրավագիտություն,
4. Ֆինանսներ,
5. Մենեջմենթ,
6. Էկոնոմիկա, հաշվապահական հաշվառում և առողջություն,
7. Ապրանքագիտություն:

Քոլեջում ներդրվել է նաև ութնամյա կրթության հիման վրա նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) կրթության համակարգը:

Ուսումնական գործընթացը կազմակերպվում է ժամանակի պահանջներին համապատասխան նորովի կահավորված, ժամանակակից սարքավորումներով և դիդակտիկ նյութերով հազեցած կարինետներում, լաբորատորիաներում, ինտեր-նետ կապով ապահովված համակարգչային լսարանում:

Քոլեջում անցկացվում են «BC» կարգի տրանսպորտային միջոցների վարորդների պատրաստման կարճաժամկետ դասընթացներ:

Քոլեջն ունի մասնագիտական և գեղարվեստական գրքերով հազեցած հարուստ գրադարան:

Ծուրջ 5 տարի Գերմանիայի ժողովրդական բարձրագույն դպրոցների միության միջազգային համագործակցության ինստիտուտի (IIZ/DVV) աջակցությամբ քոլեջը կազմակերպել է գյուղատնտեսությամբ զբաղվող անձանց խորհրդատվություն:

Ծուրջ 7 տարի համագործակցում է GTZ կազմակերպության հետ,որի հովանավորությամբ քոլեջն համալրվել է համակարգչային լսարանով, ապահովվել ինտերնետ կապով, ստեղծվել է ուսումնա-փորձարարական դաշտ:

Արդեն 2-

միջազգային կարողությունների կառուցման կազմակերպության հետ՝ մասնակցելով

նրանց կողմից կազմակերպած վերապատրաստման դասընթացներին: Քոլեջը համագործակցում է նաև «Մեծահասակների կրթություն և ուսումնառություն ողջ կյանքի ընթացքում» հասարակական կազմակերպության հետ, որի ծրագրի շրջանակներում քոլեջի դասախոսների կողմից համայնքի բնակչության համար կազմակերպվել է սեմինար «Գյուղատնտեսական սեկտորի ձեռնարկությունների գործունեության տնտեսագիտական հիմնավորումը և իրավական կարգավորումը» թեմայով: Մեր քոլեջի տնօրենն այդ կազմակերպության խորհրդի հիմնադիր անդամ է:

Քոլեջն համագործակցում է նաև տարածաշրջանի գյուղացիական տնտեսությունների ղեկավարների, ազրոնումների, տոհմային գործի գիտակների, հմուտ մեխանիզատորների հետ:

ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության անմիջական միջամտությամբ և աջակցությամբ 4-րդ տարին է ինչ քոլեջում կատարվում են հիմնանորոգման աշխատանքներ: Զեռուցվող լսարաններում, վերանորոգված կաբինետ - լաբորատորիաներում առավել արդյունավետ են կազմակերպվում ուսումնական պարապմունքները:

Սովորողների գաղափարադաստիարակչական և գեղագիտական դաստիարակության հարցերը միշտ եղել և մնում են քոլեջի տնօրինության ամենօրյա ուշադրության կենտրոնում: Արվում է ամեն ինչ՝ սովորողներին դաստիարակելու հայրենիքի նկատմամբ ջերմ սիրո, հայրենասիրության ոգով: Գաղափարադաստիարակչական աշխատանքները չեն սահմանափակվում ուսուցման գործընթացով: Դասերից դուրս կազմակերպվում են բազմաբնույթ և բովանդակալից միջոցառումներ, գործարար խաղեր, փառատոններ, սպորտային մրցումներ, կլոր սեղաններ և այլ միջոցառումներ, որոնք նպաստում են ուսանողների աշխարհայցքի, ճանաչողության ընդլայնմանը, գեղագիտական ճաշակի բարձրացմանը, մարդկային լավագույն որակների արմատավորմանը:

Հարուստ և բազմաբեղուն ավանդույթներ ունեցող Գավառի գյուղատնտեսական քոլեջը շարունակում է ապրել լիարյուն կյանքով՝ ուսանողների հոգում սերմանելով գիտության, բարության ու մարդասիրության լույսեր:

«ԳՈՐԻՍԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔՈԼԵՋ» ՊՈԱԿ

Հայաստանի կառավարության որոշմամբ 1931թ. Գորիս քաղաքում բացվեց գյուղատնտեսական տեխնիկում, որտեղ սկզբում պատրաստում էին անասնա-

բույծներ: Հետագայում՝ 1934թ. ավելացավ նաև ազրոնոմիական և անասնաբուժական մասնագիտությունները: Տեխնիկումի հիմնադրումը դարձավ նշանակալի երևոյթ Գորիսի և հարակից շրջանների համար: Մինչև 60-ական թվականների սկիզբը տեխնիկումի ուսումնանյութական բազան աղքատիկ էր, չկային դիտողական նյութեր, մայրենի լեզվով դասագրքեր: Հետագայում տարեց-տարի տեխնիկումը համալրվեց բազմափորձ, բարձր գիտելիքներ ունեցող մանկավարժական կադրերով, որոնց ջանքերով և պետական աջակցությամբ հարստացավ նյութատեխնիկական բազան:

Ողջ տարածաշրջանում սկսեց բարձրանալ Գորիսի գյուղատնտեսական տեխնիկումի հեղինակությունը: Պատահական չէր, որ գալիս էին այստեղ սովորելու ինչպես Գորիսի, այնպես էլ հանրապետության բազմաթիվ այլ շրջանների երիտասարդներ:

Տեխնիկումն ավելի ընդլայնվեց, երբ 1961թ. բացվեց հեռակա բաժինը: Իսկ արդեն 1970թ. շահագործման հանձնվեց տեխնիկումի ուսումնական համալիրը:

1973թ. ՀՀ կառավարության որոշմամբ տեխնիկումը միանում է Վերիշենի սովորության և վերանվանվում որպես Վերիշենի սովորություն-տեխնիկում, որի նպատակն էր սերտ կապ ստեղծել տեսական ուսուցման և արտադրության միջև:

2001թ. կառավարության որոշմամբ տեխնիկումին է միանում նախնական արհեստագործական ուսումնարանը և վերանվանվում «Գորիսի պետական գյուղատնտեսական քոլեջ» ՊՈԱԿ-ի:

Ներկայումս քոլեջը միջին մասնագիտական կրթությամբ կադրեր է պատրաստում 5 մասնագիտությունների գծով: Դրանք են.

1. Գյուղատնտեսության մեքենայացում,
2. Անասնաբուժություն,
3. Ագրարային մենեջմենթ,
4. Էկոնոմիկա, հաշվապահական հաշվառում և առողիտ,
5. Փոխադրումների կազմակերպում և կառավարում ավտոմոբիլային տրանսպորտում:

Նախնական արհեստագործական բաժնում պատրաստվում է լայն պրոֆիլի տրակտորիստ մեքենավարների որակավորման մասնագետներ:

Գորիսի պետական գյուղատնտեսական քոլեջն իր գոյության 79 տարիների ընթացքում առկա և հեռակա ուսուցման տարբեր մասնագիտությունների գծով

բողարկել է 9245 շրջանավարտ:

«ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԱՏԱՏԵՍԱԿԱՆ ՔՈԼԵԶ» ՊՈԱԿ

Երևանի գյուղատնտեսական քոլեզը հիմնադրվել է 1928 թվականին: Քոլեզն կադրեր է պատրաստում հետևյալ մասնագիտություններով.

1. Հողաշինարարություն,
2. Հողերի բարելավում, հողավերականգնում և պահպանում,
3. Էկոնոմիկա, հաշվապահական հաշվառում և առողիտ,
4. Ֆինանսներ,
5. Ապրանքագիտություն,
6. Ազրարային մենեջմենթ,
7. Թարգմանություն և մաքսավարություն:

Շրջանավարտների թիվն անցնում է 19000-ից:

Քոլեզը պայմանագրեր ունի Հայաստանի պետական ազրարային համալսարանի, Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի, Հայաստանի պետական ճարտարագիտական համալսարանի, Երևանի ճարտարապետության և շինարարության պետական համալսարանի, Խ. Աբովյանի անվան պետական մանկավարժական համալսարանի, Գավառի պետական համալսարանի և Ուկրաինայի ԿԳՆ Տերնոպոլի ազգային տնտեսագիտական համալսարանի երևանյան մասնաճյուղի հետ, որով նախատեսվում է այդ բուհերում քոլեզի ուսանողների կրթությունը շարունակելու հնարավորությունը:

Քոլեզը ժամանակակից աշխատաշուկայի պահանջներին համապատասխան միջին մասնագիտական կրթությամբ որակյալ կադրեր պատրաստելու համար ունի անհրաժեշտ բոլոր պայմանները: Քոլեզի մանկավարժական կոլեկտիվում դասավանդում են տնտեսագիտական և գյուղատնտեսական գիտությունների թեկնածուներ, երկար տարիների աշխատանքային փորձ և խորը գիտելիքներ ունեցող մանկավարժներ: Քոլեզն ունի ժամանակակից սարքավորումներով հագեցած, կահավորված գեղեղեղիայի, երկրագործության, հողագիտության, գյուղատնտեսական մեքենաների, ավտովիճակումների, լեզուների, հիդրոտեխնիկական կառուցվածքների, նախնական զինվորական պատրաստության, համակարգչային կարինետ-լարորատորիաներ, լսարաններ:

«ՄԿՈՒ-Հայաստան» ծրագրի կողմից քոլեզին տրամադրվել է համակար-

գիշներ, գեղեցիկական և հողագիտական ժամանակակից գործիքներ և լաբորատոր սարքեր, տեսաձայնային տեխնիկա, որը լիարժեք օգտագործվում է քոլեզում ուսումնական պրոցեսում և այլ միջոցառումների ժամանակ: Քոլեզը շարունակում է նորացնել ուսումնաարտադրական բազան, աշխատում է ձեռք քերել նորագույն սարքեր և սարքավորումներ, համակարգչային տեխնիկա և ծրագրեր, ուսումնական նոր գրականություն: Անընդհատ իրականացնում է մասնագետների և դասավանդող անձնակազմի վերապատրաստում՝ ժամանակակից պահանջներին համապատասխան: Քոլեզն ունի մասնագիտական և գեղարվեստական գրականությամբ հարուստ գրադարան: Ուսումնառության ընթացքում սովորողները հնարավորություն ունեն ուսումնաարտադրական պրակտիկաները բարձր մակարդակով անցկացնել իրենց մասնագիտություններին համապատասխան արտադրական ձեռնարկություններում, ստորաբաժանումներում, որոնց հետ քոլեզը կնքել է պայմանագրեր:

Ուսումնական և դաստիարակչական առումով կազմակերպվում են գործարար խաղեր, որոնք օգնում են սովորողներին ժամանակակից պայմաններում ճիշտ ընկալել իրենց մասնագիտության դերն աշխատաշուկայում:

«ՄԱՍԻՍԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶՈԼԵԶ» ՊՈԱԿ

«Մասիսի պետական գյուղատնտեսական քոլեզ» ՊՈԱԿ-ը հիմնադրվել է 1928թ-ին: Սկզբնական շրջանում գործել է Երևանի Հիդրոմեխորատիվ տեխնիկումի շենքում՝ որպես աղբբեջանական գյուղատընտեսական տեխնիկում: Հետագայում տեղափոխվել է Մասիսի շրջանի Դարբնիկ (նախկինում Դեմքչի) գյուղ՝ որպես աղբբեջանական գյուղատնտեսական սովխող տեխնիկում: 1985թ-ին բացվել է հայկական բաժին՝ «Պտղաբանջարաբուժություն» մասնագիտությամբ: 1988 թվականին, աղբբեջանցիների Հայաստանից հեռանալուց հետո վերանվանվել է «Դարբնիկի պետական գյուղատնտեսական քոլեզի» և ուսուցումը իրականացվու է միայն հայերեն լեզվով: 200 թվականին Մասիսի թիվ 61 ՍՊՏՈՒ-ն միավորվել է «Դարբնիկի գյուղատնտեսական պետական քոլեզին» և վերանվանվել է «Մասիսի գյուղատնտեսական պետական քոլեզ» ՊՈԱԿ-ի:

Քոլեզը գտնվում է Մասիս քաղաքում, տարածքը 3.3 հեկտար է, ունի ծիրանի պտղատու այգի 1.8 հեկտար տարածքով, սպորտ մարզահրապարակ 0.5 հեկտար, ավտոտրակտորի տնակներ և ավտովարման հրապարակ 0.4 հեկտար տարածքով:

Քոլեջում գործում է համակարգիչների լաբորատորիա՝ հազեցված նորագույն համակարգիչներով՝ միացված ինտերնետ կապին, փականագործության, տրանսպորտային միջոցների, շարժիչների, էլեկտրոսարքերի, տեխնիկական միջոցների կահավորված լաբորատորիաներ: Քոլեջի «Ապրանքագիտություն» և «Ազրարային մենեջմենթ» մասնագիտությունների գծով սովորողները ստանում են նաև ԷՀՄ-ի օպերատորի բանվորական որակավորում:

Քոլեջը կադրեր է պատրաստում հետևյալ մասնագիտությունների գծով.

1. Փոխադրումների կազմակերպում և կառավարում ավտոտրանսպորտում,
2. Եկոնոմիկա, հաշվապահական հաշվառում և առողիտ,
3. Գյուղացիական (ֆերմերային) տնտեսության կազմակերպում,
4. Ապրանքագիտություն (գյուղ մթերքների),
5. Մենեջմենթ (ազրարային),
6. Անասնաբուժություն (անասնաբուժական սանհիտարիա և փորձաքննություն)
7. Պահածոների և սննդախտանյութերի տեխնոլոգիա:

Քոլեջում գործում է նաև նախնական մասնագիտական (արհեստագործական կրթությամբ) անվճար ուսուցմամբ «Գյուղատնտեսական աշխատանքների տեխնիկական ապահովում» մասնագիտությունը՝ հիմնական ընդհանուր կրթությամբ:

2005 թվականից սկսած քոլեջում անցկացվում են տրակտորիստ-մեքենավարների 3-րդ կարգի մասնագետների պատրաստման և վերապատրաստման երկամյա և 1-ին կարգի երեքշաբաթյա դասընթացներ:

Քոլեջի բարձր առաջադիմություն ունեցող շրջանավարտները իրավունք են ճեղք բերում ուսումը շարունակելու Հայկական պետական ազրարային համալսարանում:

Քոլեջը Արարատի մարզի միակ պետական գյուղատնտեսական ուսումնական հաստատությունն է, որը կադրեր է պատրաստում ինչպես առկա և հեռակա ուսուցմամբ, այնպես էլ արհեստագործական կրթությամբ:

«ՆՈՐ ԳԵՂԻԻ ԱԿ. Գ. ԱՂԱՋԱՆՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔՈԼԵՋ» ՊՈՍԿ

1937 թվականին Երևանի Սիչուրինի անվան գյուղատնտեսական տեխնիկումում կազմակերպվում է գյուղմեքենայացման բաժին, որի բազայի վրա 1938 թվականին ստեղծվում է Գյուղատնտեսության մեքենայացման տեխնիկումը:

1965 թվականին տեխնիկումը տեղափոխում է Աշտարակի շրջանի Նոր Գեղի ավան և վերանվանվում Լուսակերտի սովխող-տեխնիկում:

ՀՀ կառավարության որոշմամբ 1996 թվականին սովխող-տեխնիկումը վերակազմավորվում է ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության «Նոր Գեղի ակ. Գ.Աղաջանյանի անվան պետական գյուղատնտեսական քոլեջ» ՊՈԱԿ-ի: Իր գործումնեության ընթացքում տեխնիկումը տվել է մոտ 20000 շրջանավատ, որոնք աշխատում են ՀՀ տնտեսության տարբեր բնագավառներում:

Այսօր քոլեջը կարդեր է պատրաստում առկա և հեռակա ուսուցմամբ հիմնական ընդհանուր և միջնակարգ ընդհանուր կրթության բազայի վրա հետևյալ մասնագիտությունների գծով:

1. Գյուղատնտեսության մեքենայացում,
2. Փոխադրումների կազմակերպում և կառավարում տրանսպորտում,
3. Գյուղատնտեսության մեքենաների և սարքավորումների շահագործում և նորոգում,
4. Ֆինանսներ (ըստ ճյուղերի),
5. Ապրանքագիտություն (ըստ ճյուղերի),
6. Մենեջմենք,
7. Իրավագիտություն:

Քոլեջին կից գործում է նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) ուսումնարան, փականագործ-էլեկտրիկի, տրակտորիստ-մեքենավարի, ավտոմոբիլ-ների նորոգման մասնագիտություններով:

Քոլեջում գործում են նաև տրակտորիստ-մեքենավարների և համակարգչային օպերատորների պատրաստման և վերապատրաստման կարճաժամկետ կուրսեր:

Քոլեջը բարձր առաջադիմությամբ ավարտած շրջանավարտներն ուսումը շարունակում են Հայաստանի Հանրապետության համապատասխան բուհերում:

«ԾԻՐԱԿԻ ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ Մ. ԹՈՒՍԱՆՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔՈԼԵՋ» ՊՈԱԿ

Ծիրակի ակադեմիկոս Մ. Թումանյանի անվան պետական գյուղատնտեսական քոլեջը, որը նախկինում կոչվում էր Լեմինականի դաշտավարական տեխնիկումը հիմնադրվել է 1922 թվականին:

Իր գործունեության 88-ից ավելի տարիների ընթացքում քոլեջը բողարկել է առևտ և հեռակա ուսուցմամբ 15000-ից ավելի շրջանավարտներ:

Մինչև 1988 թվականի երկրաշարժի քոլեջը գործել է ժամանակակից ուսումնական հաստատությանը հարիր ուսումնական շենքում, հազեցված կարինեալարորատորիաներով և անհրաժեշտ տեխնիկական միջոցներով: Բարձր մակարդակով անցկացվել են տեսական և գործնական պարապմունքները:

1988թ. երկրաշարժի պատճառով տեխնիկումը գրկվել է ուսումնական շենքից և գործունեությունը շարունակել նախ վրաններում, իսկ հետո՝ փայտյա տնակներում: Ներկայումս ժամանակավորապես վարձակալական հիմունքներով գրադեմում է Գյումրիի մանակավարժական ինստիտուտին պատկանող մասնաշենքերից մեկը:

Այժմ քոլեջը առևտ և հեռակա բաժիններում մասնագետներ է պատրաստում վեց մասնագիտությունների գծով.

1. Փոխադրումների կազմակերպումը և երթևեկության կառավարումը,
2. Էկոնոմիկա, հաշվապահական հաշվառում և հակում,
3. Սեմեզմենք,
4. Ապրանքագիտություն,
5. Իրավագիտություն,
6. Մսի և մսամթերքի տեխնոլոգիա:

Սովորողների թիվն առևտ բաժնում կազմում է 180, իսկ հեռակա բաժնում՝ 90 ուսանող:

«ԱՏԵՓԱՆԱՎԱՆԻ ՊՐՈՖ. Ա. ԶԱԼԱՆԹԱՐԻ ԱՆՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔՈԼԵՋ» ՊՈԱԿ

Ստեփանավանի պետական գյուղատնտեսական քոլեջը հիմնադրվել է 1929թ. և անվանվել «Անասնաբուծական-անասնաբուժական տեխնիկում»: 2004թ. հունվարին ուսումնական հաստատությունը վերանվանվեց «Ստեփանավանի պրոֆեսոր Ա.Զալանթարի անվան պետական գյուղատնտեսական քոլեջ» ՊՈԱԿ-ի:

Քոլեջն իր գործունեության ընթացքում արժանացել է բազմաթիվ պետական պարգևների և խրախուսանքների, պարգևատրվել է «Հոկտեմբերյան հեղափոխության» և «Կարմիր դրոշի» շքանշաններով:

Քոլեջում ուսուցումը տարվում է պետական պատվերով և վճարովի հիմունք-

ներով հետևյալ մասնագիտությունների գծով՝ «Անասնաբուժություն», «Ապրանքա-գիտություն», «Մենեջմենթ» (ազրարային), «Փոխադրումների կազմակերպում և կառավարում տրանսպորտում»:

2007-2008 ուստարվանից քոլեջում իրականացվում է նախնական մասնագիտական ուսուցում «Անտառային տնտեսություն» մասնագիտությամբ:

Քոլեջում ներկայումս սովորում են 287 ուսանող, որից 29-ը նախնական մասնագիտական ուսուցմամբ, իսկ 258-ը միջին մասնագիտական ուսուցմամբ, այդ թվում 133 առկա և 125 հեռակա:

Քոլեջի ուսանողների ուսումնական և արտադրական պրակտիկաները կազմակերպվում են և Լոռու մարզի համապատասխան տնտեսություններում, անասնաբուժական սպասարկման կենտրոնում և «Զարախսաչ» ՍՊԸ-ում:

Քոլեջում դասավանդում են երկար տարիների մանկավարժական փորձ ունեցող դասախոսներ, ովքեր իրենց մասնագիտական հմտությունները կատարելագործում են պարբերաբար մասնակցելով վերապատրաստման դաշրնթացների:

Քոլեջի լավագույն ուսանողները, համաձայն համագործակցության պայմանագրի, ուսումը շարունակում են ՀՊԱՀ-ի 2-րդ կամ 3-րդ կուրսերում:

Քոլեջում կա համակարգչային լաբարան, որն ունի ինտերնետ կապ: ՄԿՈՒ համակարգի ուսուցման չափորոշիչների միջազգային պահանջներին համապատասխանեցմանը նպաստում է GTZ (Գերմանական տեխնիկական համագործակցություն) կազմակերպության հետ համագործակցությունը:

Քոլեջում սովորում են ինչպես Լոռու մարզի, այնպես էլ հարևան Վրաստանի Հանրապետության հայաբնակ վայրերի երիտասարդությունը:

2002թ. քոլեջի դասախոսները մասնակցել են «Գերմանիայի ժողովրդական բարձրագույն դպրոցների միության միջազգային համագործակցության ինստիտուտի» (IIZ-DVV) աջակցությամբ կազմակերպված «Մեծահասակների ուսուցում» ծրագրի դասընթացներին և իրավունք ստացել իրականացնել մասնագիտական խորհրդատվություն:

«ՎԱՆԱՉՈՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՍԿԱՆ ՔՈԼԵՋ» ՊՈԱԿ

2001թ. ՀՀ կառավարության որոշմամբ Վանաձորի պետական գյուղատնտեսական քոլեջը (հիմնադրվել է 1925թ.) և Պ. Մելքոնյանի անվան Վանաձորի շինա-

բարական պետական քոլեջը (հիմնադրվել է 1958թ.) միաձուվեցին վերակազմավորելով Վանաձորի պետական գյուղատնտեսական քոլեջ ՊՈԱԿ-ի:

Հաշվի առնելով Լոռու մարզում գյուղատնտեսական կադրերի մեծ պահանջարկը՝ 2001թ. կառավարության որոշմամբ Սպիտակ քաղաքում բացվեց քոլեջի մասնաճյուղը: 2009թ. Սպիտակի մասնաճյուղը առանձնացավ որպես ինքնուրույն քոլեջ:

Քոլեջը գտնվում է Վանաձոր քաղաքում, ունի հարմարավետ ուսումնական մասնաշենք և մարզադաշտի մարզադաշտի:

Քոլեջում ուսումնական գործընթացը կազմակերպվում է միջնակարգ (լրիվ ընդիհանուր) կրթությամբ և լրիվ հիմնական /ոչ լրիվ ընդիհանուր/ կրթության բազայի վրա առկա և հեռակա ուսուցման համակարգով:

Քոլեջը կադրեր է պատրաստում հետևյալ մասնագիտությունների գծով.

1. Իրավագիտություն,
2. Էկոնոմիկա, հաշվապահական հաշվառում և առողջություն,
3. Մենեջմենթ (կառավարում),
4. Փոխադրումների կազմակերպում և կառավարում ավտոտրանսպորտում,
5. Անտառային և անտառապուրակային տնտեսություն,
6. Շենքերի և կառույցների շինարարություն և շահագործում,
7. Հիդրոտեխնիկական շինարարություն,
8. Գյուղատնտեսագիտություն:

Գյուղատնտեսության խորհրդատվական համակարգը ներառում է «Գյուղատնտեսության աջակցության հանրապետական կենտրոն» (ԳԱՀԿ) ՓԲԸ-ն և 10 գյուղատնտեսության աջակցության մարզային կենտրոններ (ԳԱՄԿ) ՊՓԲԸ-ները: Խորհրդատվական համակարգի սխեմատիկ պատկերը ներկայացվում է ստորև: ԳԱՄԿ-երի կազմում ընդգրկված են գյուղատնտեսության գծով տարածաշրջանային 132 գործակալներ, որոնք խորհրդատվական ծառայություններ են մատուցում հանրապետության բոլոր մարզերի 916 համայնքներում: Պետք է խոստվանել, որ ԳԱՄԿ-երի հնարավորությունները դեռևս խիստ սահմանափակ են: Համեմատության համար նշենք, որ անցյալ դարի 80-ական թվականներին գյուղատնտեսության և անտառատնտեսության ոլորտներում գրաղվածների 100 մարդուն բաժին էր ընկնում միջին հաշվով բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթությամբ 5

մասնագետ: Ներկայումս, եթե հաշվարկը կատարենք գյուղատնտեսության և անտառատնտեսության գրաղվածների (504 հազ. մարդ) և ԳԱԱԿ-երի մասնագետների ընդհանուր թվով (162 մարդ), ապա ստացվում է, որ մեկ մասնագետին բաժին է ընկնում 3111 գրաղված: Ըստ համայնքների և գյուղացիական տնտեսությունների ԳԱԱԿ-երի գործակալների ծանրաբեռնվածությունը ներկայացված է ... աղյուսակում:

Աղյուսակ ...

ԳԱԱԿ-երի խորհրդատոմների ծանրաբեռնվածություն (2010թ.)

ԳԱԱԿ-երի անվանումը	Աշխա- տողների ընդհանուր թիվը	այդ թվում՝		1 խորհրդատոմի կողմից սպասարկվող	
		վարչական աշխատող- ներ	խորհրդա- տուներ	համայնքների թիվը	տնտեսություն- ների թիվը
Արագածոտն	22	4	16	8-11	2424
Արարատ	23	4	18	8	3650
Արմավիր	20	4	14	8	5290
Գեղարքունիք	24	3	18	6	2867
Լոռի	22	3	16	8	1465
Կոտայք	21	6	14	6	3384
Շիրակ	23	3	18	7	1374
Սյունիք	28	4	22	6	1000
Վայոց ձոր	16	4	11	6	146
Տավուշ	19	4	15	5	225
Ընդամենը	218	39	162	6-7	2169

Կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ գյուղացիական տնտեսություններին խորհրդատվության մատուցման համակարգը կարողություն-ների հզորացման և կառավարման կատարելագործման լուրջ անհրաժեշտություն ունի: Նախ, առկա սահմանափակ ռեսուրսներն արդյունավետ կառավարելու առումով անհրաժեշտ է խորհրդատվական ծառայություն մատուցել ոչ թե յուրաքանչյուր համայնքի բոլոր գյուղացիական տնտեսություններին, այլ առաջադիմական տեխնոլոգիաների ներդրման ցանկություն, փորձ և հմտություն ունեցող սուբյեկտներին: Փորձը ցույց է տալիս, որ համայնքի մյուս գյուղացիական տնտեսությունների ղեկավարները որպես կանոն հետևում են այդպիսի իսկական ռանչպար տնտեսա-

վարողներին և ընդօրինակում նրանց գործելառնք: Ստացվում է, որ ԳԱՍԿ-երը պետք է աշխատեն ավելի արդիական և արդյունավետ «ուսուցանողի ուսուցում» սկզբունքով: Բացի դրանից անհրաժեշտ է ԳԱՍԿ-երին զինել դաշտային պայմաններում հողի անալիզներ կատարելու, բույսերի պաշտպանության ցուցադրական միջոցառումներ իրականացնելու սարքավորումներով և ավելացնել նրանց տրամադրության միջոցների թիվը, որպեսզի խորհրդատվական ծառայությունը ավելի հասանելի և օգտակար լինի շահառուների համար:

Ազգային մակարդակով ԳԱՍԿ-երին գիտական և տեղեկատվական ծառայություններ է մատուցում ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության «Գյուղատնտեսության աջակցության հանրապետական կենտրոն» ՓԲԸ-ն (ԳԱՀԿ ՓԲԸ):

ԳԱՀԿ ՓԲԸ-ն ստեղծվել է ՀՀ կառավարության 2002թ. օգոստոսի 15-ի թիվ 1240Ն որոշմամբ:

Ընկերությունը գյուղացիական տնտեսություններին գիտելիքի փոխանցման և տեղեկատվական ծառայություններ մատուցող կազմակերպությունների ողջ շղթայում իր ուրույն տեղն ունի: Գործունեություն իրականացնելիս ընկերությունը սերտորեն համագործակցում է տեղական կառավարման մարմինների, ԳԱՍԿ-երի, գիտական հաստատությունների և մի շարք միջազգային կազմակերպությունների հետ:

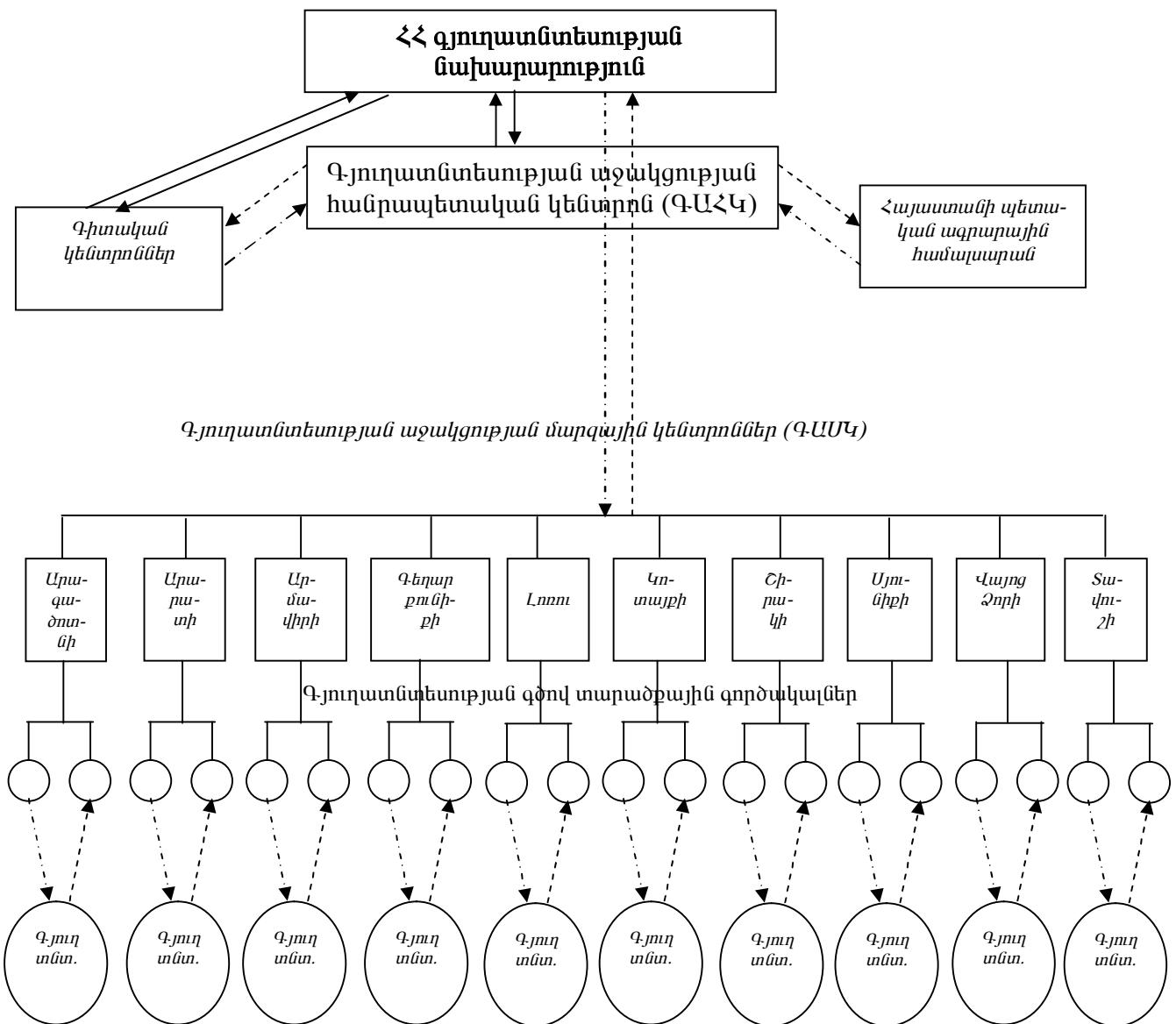
ԳԱՀԿ-ն ԳԱՍԿ-երի և ազգարային ոլորտի գիտնականների մասնակցությամբ գյուղացիական տնտեսություններում իրականացրել է նոր տեխնոլոգիաների ներդրման 950 ծրագրեր: Հաջողված ծրագրերի արդյունքների հիման վրա տպագրվել են 200 անուն շուրջ 130 հազար տպաքանակով խորհրդատվական թերթիկներ:

Ներկայումս ԳԱՀԿ-ն ակտիվորեն ներգրավված է ՄԱԿ-ի Պարենի և գյուղատնտեսության կազմակերպության կողմից իրականացվող «Հայաստանում խորհրդատվական և գիտական տեղեկատվության և հաղորդակցության վիրտուալ ցանցի հիմնում» ծրագրում: Ծրագրի արդյունքում Հայաստանում կստեղծվի ԳԱՀԿ-ի կողմից համակարգվող գյուղատնտեսական համազգային հաղորդակցային ցանց, որն էլ ավելի արդյունավետ կղարձնի տեղեկատվության մատուցումը գիտական և խորհրդատվական կազմակերպություններին:

Գյուղատնտեսական քաղաքականության վերաբերյալ առավել հստակ պատկերացում ունենալու, ֆերմերներին և սննդի վերամշկման արդյունաբերու-

թյանը անկողմնակալ տեղեկատվություն տրամադրելու նպատակով գյուղատնտեսության աջակցության հանրապետական կենտրոնի տեղեկտվության և լրատվության բաժինը հրատարակում է «Ազրոգիտություն» ամսագիրը, «Ազրոլրատու» թերթը, ինչպես նաև յուրաքանչյուր շաբաթ «Ազրո TV»-ին, «Կենտրոն» հեռուստաալիքով և մարզային հեռուստաալիքներով եթեր է հեռարձակում գյուղատնտեսությանը նվիրված հեռուստատեսային հաղորդումներ:

Գյուղատնտեսության խորհրդատվության և տեղեկատվության համակարգի սխեման

Պայմանական նշաններ

հետազոտական կարիքների բազահայտում

Խորհրդատվության մատուցում գյուղական գործակալներ

20. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱԶԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐ

Ի տարբերություն տնտեսության մյուս ճյուղերի, որտեղ լիարժեքորեն կարող են գործել տնտեսավարման շուկայական մեխանիզմները, գյուղատնտեսությունը, օբյեկտիվ առանձնահատկությունների թելադրանքով, պահանջում է որոշակի պետական կարգավորում և պետական աջակցություն: Այս տեսանկյունից միջազգային փորձի լնդիանրացումը ցույց է տալիս, որ գյուղատնտեսության պետական աջակցությունն իրականացվում է հետևյալ հիմնական ուղղություններով.

1. հողերի բարելավում և ոռոգման համակարգերի զարգացում,
2. գյուղական տարածքների զարգացում (սոցիալ-մշակութային ենթակառուցվածքների, ճանապարհային ցանցի կառուցում, գազաֆիլկացում և այլն),
3. գյուղատնտեսական արտադրանք արտադրողներին և վերամշակողներին վարկային ռեսուրսների մատչելիության ապահովում,
4. տոհմային անասնաբուծության զարգացում և անասնաբուժական հակահամաճարակային միջոցառումների իրականացում,
5. էլիտային սերմնաբուծության զարգացում և կարանտին վնասատուների և հիվանդությունների դեմ բույսերի պաշտպանության միջոցառումների իրականացում,
6. գյուղատնտեսական ռիսկերի ապահովագրության համակարգի զարգացում,
7. օրգանական գյուղատնտեսության զարգացում,
8. գյուղատնտեսական արտադրանք արտադրողների արտադրանքի շուկայանման և արտադրության միջոցների ձեռքբերման աջակցություն,
9. ազրարային գիտության զարգացում, խորհրդատվության և տեղեկատվության տրամադրման ապահովում, ինչպես նաև մասնագիտական կադրերի պատրաստում,
10. գյուղատնտեսական արտադրանքների արտադրության մրցունակության բարձրացման նպատակով սուբսիդավորման տարրեր ձևերի կիրառում:

ՀՀ կառավարության կողմից ևս իրականացվում է գյուղատնտեսության պետական աջակցության բազմաբնույթ ծրագրեր: Այդ նպատակով օգտագործվում է ինչպես պետական բյուջեի միջոցները, այնպես էլ արտաքին փոխառություններն ու

դրամաշնորհները: Վերջին տարիներին գյուղատնտեսությանը պետական աջակցություն է ցուցաբերվել հետևյալ հիմնական ուղղություններով.

1. Պետական աջակցություն գյուղատնտեսական հողօգտագործողներին:

Սկսած 2007թվականից նախարարությունը սկսել է իրականացնել պետական աջակցություն գյուղատնտեսական հողօգտագործողներին: 2007թ. ծրագիրը փորձնական էր և իրականացվեց ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Շամբարակի տարածաշրջանի 3 և Արագածոտնի մարզի Արագածի տարածաշրջանի 12 համայնքներում: Նախատեսվում էր մշակվող գյուղատնտեսական հողատարածքի յուրաքանչյուր հեկտարի համար, անվերադարձ և անհատույց տրամադրել է 35.0 հազ դրամի պետական աջակցություն: Առաջին տարվա ծրագրում ընդգրկվեցին 846 շահառուներ, շուրջ 4800 հա հողատարածության մշակության համար հատկացվեց 166.2 մլն դրամ:

2008 թվականին ծրագրի ծավալներն ընդլայնվեցին: Այն ընդգրկեց հանրապետության ութ մարզերի 253 համայնքները: Նույն պայմաններով 28065 շահառուներ 49855.1 հա հողատարածության մշակության համար ստացան 1.6 մլրդ դրամի աջակցություն:

2009 թվականին ծրագրին ուղղորդվեց հանրապետության ութ մարզերի բարձր լեռնային տարածաշրջանների 181 համայնքների շահառուներին: Նրանք 45073.3 հա հողատարածության վրա հացահատիկային մշակաբույսերի մշակության համար ստացան 1.6 մլրդ դրամի պետական աջակցություն:

2009 թվականին ծրագրում ընդգրկված տարածաշրջաններում մշակվող ցանքատարածությունները ընդարձակվել են շուրջ 2492 հեկտարով և համախառն արդարանքը ավելացել է շուրջ 403700.0 հազ. դրամով:

2. Աջակցություն աճասնաբուծության զարգացմանը:

Աճասնաբուծության զարգացման համար կարևոր նշանակառություն ունի արհեստական սերմնավորումը: Նախկինում (1980-ական թթ.) հանրապետությունում սերմնավորվում էին 200-220 հազ. կողեր, սակայն նախորդ դարի 90-ական թվականներից ավելի քան մեկ տասնամյակ այդ աշխատանքները գրեթե անտեսվեցին: 2003թ. պետական բյուջեից հատկացվեց 11.5 մլն դրամ, որն ամբողջությամբ ուղղվեց բարձր մթերատու հատկանիշներով օժտված ցուլերից ստացված սերմնահեղուկի, խորը սառեցման եղանակով պահպանմանը: Հետագա տարիներին աճասնաբուծության արհեստական սերմնավորման պետական աջակցության դինամիկան երևում է ... աղյուսակից:

Աղյուսակ ....

Անասունների արհեստական սերմնավորման պետական աջակցության ծրագրերը

		2004	2005	2006	2007	2008	2009
1.	Սերմնահեղուկի խորը սառեցման եղանակով պահպանում						
	ա) պահպանման ծավալը (հազ. դոզա)	560	525	491	388.5	370.6	346.4
	բ) պահպանման ծախսերը (մլն դրամ)	11.5	10.8	10.0	7.9	7.5	6.3
2.	Կովերի արհեստական սերմնավորում						
	ա) գլխարանակը (հազ. գլուխ)	23.4	17.0	14.1	9.1	13.4	
	բ) ծախսերը (մլն դրամ)	30.0	28.0	17.4	15.2	16.8	
3.	Այլ անասունների արհեստական սերմնավորում						
	ա) գլխարանակը (հազ. գլուխ)		3.3	4.9	3.7	4.7	
	բ) ծախսերը (մլն դրամ)		9.9	14.0	11.0	13.9	

2007 թվականից պետական բյուջեի միջոցներով աջակցություն է ցուցաբերվում տավարաբուծության զարգացմանը:

Հայաստանի Հանրապետությունում կարի արտադրության ծավալների խթանման և կարնային տավարաբուծության զարգացման նպատակով ծրագրի շրջանակներում ՀՀ է ներկրվել 2007 թվականին 110, 2008 թվականին՝ 415 և 2009 թվականին՝ 269 գլուխ հոլչտինյան, շվից և սիմենթալ ցեղերի տոհմային երինջներ, որոնք տարածամկետ վճարման պայմանով (4 տարի ժամկետով) վաճառվել են ֆերմերային տնտեսություններին: Ներկրված կենդանիների մթերատվությունը շուրջ 2 անգամ գերազանցում է տեղական ցեղերի մթերատվությանը:

3. **Հակակարկտային կայանքների տեղակայում:** Խորհրդային միության տարներին հանրապետությունում գործել է հակակարկտային կայանների և գյուղատնտեսության ոլորտում ապահովագրական համակարգերը: Խորհրդային միության փլուզումից հետո նշված համակարգերը ամբողջությամբ չեն գործում և ամեն տարի հանրապետությունում տեղի ունեցած տարբեր աղետների հետևանքով գյուղացիական տնտեսությունները միջին հաշվով կրում են 20-25 մլրդ դրամի վնաս, որի մեծ բաժինը ընկնում է կարկտահարությանը: ՀՀ մարզպետարաններից ստացված օպերատիվ տվյալների համաձայն 2009 թվականի ընթացքում հանրապետությունում արձանագրված տարբեր բնական աղետներից տուժել են 270 համայքների 35368.8 հա գյուղատնտեսական տարածքներ և վնասի չափը կազմել է 11894.8 մլն դրամ:

Խնդրի կարգավորման նպատակով 2005 թվականից սկսած հանրապետությունում իրականացվելում է հակակարկտային կայանքների տեղակայման գործընթացը: 2005 թվականին ՀՀ Արագածոտնի մարզում տեղակայվել է 15 հակակարկտային կայանը՝ 294300.0 հազ. դրամ արժեքով, 2007 թվականին Արմավիրի մարզում տեղակայվել է 15 հակակարկտային կայանը՝ 186700.0 հազ. դրամ արժեքով, 2009 թվականին Արարատի մարզում տեղակայվել է 12 հակակարկտային կայաններ՝ 120000.0 հազ. դրամ և 2010 թվականին ՀՀ Արարատի և Արմավիրի մարզերում նախատեսվում է տեղակայել 80 հակակարկտային կայաններ՝ 700250.0 հազ. դրամ արժեքով:

Պետական աջակցությամբ հակակարկտային կայանքների տեղակայումը հնարավորություն է տալիս զգալիորեն մեղմել կարկտահարության ռիսկերը և բարձրացնել գյուղատնտեսության ոլորտի ներդրումային գրավչությունը:

4. Սերմնաբուծության զարգացում: Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի բերքատվության բարձրացման համար կարենք նշանակություն ունի սերմնաբուծության զարգացում: Նկատի ունենալով, որ հացահատիկային մշակաբույսերի էլիտային սերմնաբուծությունը գիտատար և ծախսատար գործունեություն է, սկսած 2007 թվականից իրականացվում է աջակցության ծրագիր: Այսպես, 2007 թվականին ձեռք է բերվել աշնանացան ցորենի և գարնանացան զարու համապատասխանաբար 60 և 15 տոննա սուպեր էլիտային և էլիտային սերմացու՝ 29175.0 հազ. դրամի և հետագա բազմացումն ապահովելու նպատակով հատկացվել է սերմնաբուծությամբ զբաղվող 14 տնտեսություններին: Բացի դրանից, տեղում հիմնային սերմերի արտադրությանն աջակցելու նպատակով նախարարության համակարգի գիտական կենտրոններին հատկացվել է 34597.6 հազ. դրամի սուբսիդիա: Նշված կազմակերպությունների կողմից արտադրվել է 700 տոննա աշնանացան և գարնանացան ցորենի և գարնանացան զարու սուպեր էլիտային և էլիտային սերմեր:

2008 թվականին ձեռք է բերվել եզրակացորենի հիբրիդների և սորտերի 42 տոննա սերմ՝ 32619.4 հազ. դրամի և հատկացվել է սերմնաբուծությամբ զբաղվող տնտեսություններին: Գիտական կենտրոններին և մասնավոր սերմնաբուծական տնտեսություններին տրամադրվել է 62893.0 հազ. դրամի սուբսիդիա՝ 1104.0 տոննա հիմնային սերմերի արտադրության համար:

2009 թվականին սերմնաբուծության պետական աջակցությունը կազմել է 76495.3 հազ. դրամ և արտադրվել է 1205.9 տոննա աշնանացան և գարնանացան ցորենի և գարնանացան գարու սուպեր էլիտային և էլիտային սերմեր:

5. Աճասնաբուժություն և հակահամաճարակային միջոցառումների: Հաշվի առնելով սննդամբերքի անվտանգության, երկրում կայուն անասնահամաճարակային վիճակի ապահովման, ինչպես նաև մարդու և կենդանիների համար ընդհանուր վարակիչ հիվանդությունների կանխարգելման կարևորությունը՝ հակահամաճարակային միջոցառումների համար ՀՀ 2009 թվականի պետական բյուջեով հատկացվել է 948.4 մլն դրամ, որը 2008 թվականին հատկացված ծախսերը գերազանցել է 17.4 տոկոսով:

Միաժամանակ պատվաստուկները աճասնաբուժական նորմերին համապատասխան պահպանելու համար ձեռք է բերվել և անհատույց համայնքների անասնաբույժներին է հատկացվել 2007թ.-ին 325, 2008թ.-ին՝ 367 և 2009 թ.-ին՝ 110 սառնարան:

Սկսած 2004 թվականից աճասնաբուժության ոլորտում իրականացվող ծառայությունները պետությունը ի դեմս ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության պատվիրակել է համայնքների ղեկավարներին: Արդեն իսկ 2004 թվականին համայնքներում ստեղծվել է 700 աճասնաբույժի հաստիք՝ ամսական 25.0 հազ դրամ վճարով, 2005թ.-ին՝ դարձավ 710 հաստիք՝ ամսական 27.0 հազ դրամ վճարով, 2006թ.-ին՝ 750 հաստիք՝ ամսական 32.0 հազ դրամ վճարով, 2007թ.-ին՝ 800 հաստիք՝ ամսական 40.0 հազ դրամ վճարով, 2008 թ.-ին՝ 850 հաստիք՝ ամսական 50.0 հազ դրամ վճարով և 2009 թվականին 850 հաստիք՝ ամսական 56.0 հազ. դրամ վճարով:

Բացի այդ, համաձայն «Աննդամբերքի անվտանգության մասին» և «Աճասնաբուժության մասին» ՀՀ օրենքների, Հայաստանի Հանրապետությունում կենդանական և բուսական ծագման սննդամբերքը ենթակա է պարտադիր փորձաքննության և բուսասանիտարական ստուգման: Նախարարությունը նշված գործառույթը իրականացրել է սննդամբերքի արտադրության և իրացման կետերից փորձանմուշներ վերցնելու և դրանք լաբորատոր փորձաքննության ենթարկելու միջոցով: Սույն ծրագրի իրականացման համար ՀՀ 2007 թվականի պետական բյուջեից հատկացվել է 5931.5 հազ.դրամ, 2008 թվականին՝ 21443.2 հազ. դրամ և 2009 թվականին՝ 26713.0 հազ. դրամ:

Համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը իր բացասական

ազդեցությունն ունեցավ Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության, մասնա-
փորապես ագրարային ոլորտի վրա: ՀՀ կառավարությունը հակածգնաժամային
միջոցառումների շրջանակներում իրականացրեց գյուղատնտեսության և ագրո-
վերամշակման հատվածի աջակցության ծրագրեր: Մասնավորապես այն տնտեսա-
վարող սուբյեկտները, որոնց արտադրանքն ուներ արտահանման ուղղվածություն և
պահանջարկ արտաքին շուկայում, ըստ ներկայացրած բիզնես-ծրագրերի, ստացան
աջակցություն՝ դրամաշնորհների, վարկային երաշխիքների կամ արտոնյալ
վարկերի ձևով: Առանձնահատուկ ուշադրություն դարձվեց օրգանական տեխնոլո-
գիաներով գյուղատնտեսության զարգացմանը և ագրովերամշակող կազմակեր-
պությունների կարողությունների հզորացմանը:

Վերջին 3 տարիներին ՀՀ պետական բյուջեից գյուղատնտեսության
հատկացվող ֆինանսական միջոցները ըստ հիմնական ուղղությունների
ներկայացված է աղյուսակ ....-ում:

Աղյուսակ ....

ՀՀ պետական բյուջեից գյուղատնտեսության ֆինանսավորումը

հ/հ	Միջոցառման անվանումը	Տարիները		
		2008թ.	2009թ.	2010թ.
1	Բույսերի պաշտպանության միջոցառումներ	300,0	300,0	150,0
2	Գյուղատնտեսական կենդանիների պատվաստում	1353, 8	1531,4	1000, 0
3	Գյուղական խորհրդատվական ծառայությունների իրականացման նպատակով ԳԱՄԿ-ների և ԳԱՀԿ-ների ֆինանսավորում	141,5	183,1	293,1
4	Գյուղատնտեսության կենդանիների հիվանդությունների լաբորատոր ախտորոշման և կենդանական ծագում ունեցող հումքի և նյութի փորձաքննության միջոցառումների իրականացում	184,3	217,4	185,0
5	Գյուղատնտեսական հողատեսքերի պահպանում, բարելավում և ինժեներական կառուցվածքների վերականգնում	369,1	844,7	547,1
6	Պետական աջակցություն գյուղատնտեսական հողօգտագործողներին	1645, 0	1602,4	558,0
7	Հայաստանի Հանրապետության տավարաբուժության զարգացման ծրագիր	500,0	500,0	0,0

8	Տավարաբուծության զարգացման ծրագիր (Ճապոնիայի կառավարության աջակցությամբ իրականացվող «Դրամաշնորհային աջակցություն սակավ ապահով ֆերմերներին» ծրագրի շրջանակներում)	0,0	0,0	345,0
9	Հայաստանի Հանրապետությունում ցորենի և գարու սերմնաբուծության զարգացման ծրագիր	105,1	188,2	76,6
10	Անտառապահպանական անտառապաշտպանական, անտառվերականգման աշխատանքների իրականացում	1465, 5	1465,5	765,5
11	Ճապոնիայի կառավարության «Պարենային արտադրության աճ» ծրագրի շրջանակներում ծևավորված գործընկերային ֆոնդի հաշվին իրականացվող անտառվերականգման միջոցառումներ	400,0	300,0	0,0
ԸՆԴԱՄԵՆԸ		6464, 3	7132,7	3920, 3
Այլ ծրագրեր		2275, 6	1925,6	1874, 8
Վարկային միջոցներ		589,5	4408,4	3387, 3
ԱՄԲՈՂՋԸ		9329, 4	13466, 7	9182, 4

19. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՏԵՍԼԱԿԱՆԸ ԵՎ ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ազրարային բարեփոխումների և տնտեսության շուկայական կողմնորոշման հետևողական խորացման և ազրարային հատվածի առանձնահատկություններով պայմանավորված պետական աջակցության արդյունքում գյուղի և գյուղատնտեսության զարգացման տեսլականն է.

- 1) ինտենսիվ տեխնոլոգիաների կիրառմամբ առևտրային գյուղատնտեսական կազմակերպությունների, կոռպերատիվների և շուկայական ենթակառուցվածքների հետ ինտեգրված ընտանեկան գյուղացիական տնտեսությունների զարգացում,
- 2) երկրի պարենային անվտանգության շահերի և ազրոպարենային արտադրանքների արտաքին առևտրի հարաբերական առավելության սկզբունքների իրատեսական համադրումով՝ բնակչության կայուն պարենային ապահովում և ազրովերամշակող հատվածի գյուղատնտեսական հոմքի պահանջարկի բավարում,
- 3) գյուղատնտեսությունում համախառն արտադրանքի ավելացում գերազանցապես աշխատանքի արտադրողականության աճի հաշվին, գյուղատնտեսության մեջ զբաղվածների թվաքանակի կրճատում և ավելցուկային աշխատուժի մի մասի օգտագործում գյուղատնտեսության սպասարկման և ոչ գյուղատնտեսական գործունեության բնագավառներում,
- 4) արտադրված գյուղատնտեսական հոմքի զգալի մասի վերամշակում գյուղական համայնքներում փոքր ու միջին ձեռնարկատիրության զարգացման արդյունքում ձևավորված արտադրամասերում,
- 5) բուսաբուծության և անասնապահության ներճյուղային կառուցվածքում բարձր ավելացված արժեք ապահովող գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության գերակշռություն,
- 6) հանրապետության բնակչության պարենային անվտանգության բարձր մակարդակ, կարևորագույն պարենամթերքների ինքնարավության ապահովում, գյուղական աղքատության և արտագաղթի կրճատում:

Այս տեսլականի իրականացման համար գյուղատնտեսության և ագրովերամշակման ոլորտների զարգացումը պետք է ուղղորդվի հետևյալ գերակայություններին.

- Ազրարային բարեփոխումների խորացում, գյուղատնտեսությունում տնտեսավարման ձևերի (կոռուպերատիվների, ասոցիացիաների, միավորումների) և շուկայական ենթակառուցվածքների զարգացում,
- Պարենային ապահովության մակարդակի բարձրացում, սննդամթերքի անվտանգության և հիմնական պարենային մթերքների ինքնարակության նվազագույն մակարդակի ապահովում,
- Տեղական արտադրության գյուղատնտեսական արտադրանքների նրգունակության բարձրացում, ըստ նպատակահարմարության ներմուծվող պարենամթերքների փոխարինում և արտահանման ուղղվածություն ունեցող գյուղատնտեսության զարգացում,
- Հողօգտագործման արյունավետության բարձրացում,
- Գյուղատնտեսության արտադրատեխնիկական սպասարկումների զարգացում և արտադրության տեխնիկական հազեցվածության բարձրացում,
- Գյուղի սոցիալական ենթակառուցվածքների զարգացում,
- Գյուղատնտեսական ռիսկերի մեղմացում,
- Ազրարային ոլորտի վարկավորման բարելավում,
- Ազրարային ոլորտի գիտակրթական և խորհրդատվական համակարգերի արդիականացում:

Բուսաբուծության ճյուղի զարգացման գերակայություններն են.

- առաջնային սերմնաբուծության զարգացման համար նպաստավոր պայմանների ստեղծում,
- ազրոտեխնիկայի առաջադիմական համակարգերի ներդրման միջոցով գյուղատնտեսական մշակաբույսերի բերքատվության բարձրացուլ և միավոր արտադրանքի հաշվով արտադրական ծախսերի կրճատում,
- ցանքատարածությունների կառուցվածքում բարձր ավելացված արժեք ապահովող մշակաբույսերի տեսակարար կշռի ավելացում,
- օրգանական գյուղատնտեսության զարգացում,
- դաշտային կերարտադրության զարգացում,

- գյուղատնտեսական մշակաբույսերի և դրանց վայրի նախնիների գենետիկական ռեսուրսների պահպանություն և օգտագործում,
- արտահանման ուղղաձություն ունեցող պտղի, խաղողի և հատապտուղների արտադրության ծավալների ավելացում:

Անասնաբուծության զարգացման գերակայություններն են.

- թարմ կաթի և կաթնամթերքների, ոչխարի մսի և ձվի նկատմամբ հանրապետության ներքին շուկայի պահանջարկի ամբողջական, իսկ տավարի ու խոզի մսի նկատմամբ շուրջ 80 տոկոսով, իսկ թռչնի մսի նկատմամբ ավելի քան 50 տոկոսով բավարարում: Պանիրների և վերամշակված մսամթերքների արտահանման ծավալների ավելացում.
- բարձր մթերատու հատկանիշներ ունեցող կաթնատու և մսատու ուղղության գյուղատնտեսական կենդանիների ներմուծման և տեղական ցեղերի տոհմային հատկանիշների բարելավման միջոցով անասնաբուծության վարման արդյունավետ համակարգերի ներդրում,
- մանր եղջրավորների գլխաքանակի կրկնապատկումը և քնական կերահանդակների բարելավման և շուրջտարյա արածեցման (ամառային արոտներից ձմեռային արոտներ փոխադրելու միջոցով) խճայողական սխեմաների կիրառում,
- կերային մշակաբույսերի տարածքների ընդլայնման, քնական կերահանդակների (արոտների և խոտհարքների) արդյունավետ օգտագործման մեխանիզմների կիրառման միջոցով անասնակերերի սեփական արտադրության հնարավորությունների լիարժեք օգտագործում,
- խորհրդատվության ապահովման և նպատակային վարկավորման միջոցով անասնապահության ոլորտում տնտեսությունների խոշորացում և առևտրային կազմակերպությունների ձևավորման խթանում,
- անասունների կերակրման և պահվածքի բարելավման, տոհմային գործի զարգացման և անասնաբուժասանիտարական աշխատանքների կազմակերպման մեխանիզմների կատարելագործման միջոցով անասնապահության ճյուղում արտադրողականության և անասնապահական մթերքների նրգունակության բարձրացում,
- արտահանման ուղղվածություն ունեցող թերև արդյունաբերության ավանդական

ճյուղերի (գորգագործություն, կոշիկի և հազուստի արտադրություն) գարզացում և անհրաժեշտ հումքի ապահովում,

- ալպիական արոտների բարելավման և նպատակային օգտագործման միջոցով շվեյցարական պանիրների արտադրության և արտահանման ծավալների ավելացում.
- անասնագլխաքանակի հաշվառման, համարակալման և տեղեկատվական համակարգի ձևավորման հիման վրա տոհմային գործի կատարելագործում ու անասնաբուժական միջոցառումների արդյունավետության բարձրացում:

Ազրովերմշակման համակարգի գարզացման գերակայություններն են.

- արտադրական հզորությունների ընդլայնում, տեսականու մեծացում և արտադրանքի մրցունակության բարձրացում,
- արտադրանքի իրացման (շուկայահանման) գործառույթների ակտիվացում և արտահանման ծավալների ավելացում,
- որակի կառավարման, ստանդարտացման և հավաստագրման միջազգային շափանիշներին բավարարող համակարգի ներդրում,
- վերամշակող արտադրության ռացիոնալ տեղաբաշխում, հատկապես Տավուշի, Սյունիքի, Վայոց ձորի և Լոռու մարզերում վերամշակման ոլորտի փոքր և միջին ձեռնարկատիրության գարզացման խթանում:

Գյուղատնտեսական հումքի վերամշակման համակարգի պետական աջակցության ուղղություններն են.

- արտաքին առևտրի ռազմավարության հստակեցում, տրանսպորտային ուղիների շրջափակման վերացման հետևողական քայլերի ձեռնարկում,
- բիզնես-տեղեկատվության տարածում, մարքեթինգային և գիտական հետազոտությունների ընդլայնում,
- մասնագիտական կայրերի պատրաստում և առաջադիմական տեխնոլոգիաների ներդրման տեխնիկական աջակցություն,
- հումք արտադրողների և վերամշակողների միջև կոռպերացիայի ձևավորմանն աջակցություն,
- շուկային արագ հարմարվող փոքր արտադրությունների ստեղծմանն աջակցություն,

- խաղողագործության և գինեգործության և մաքերինգային բնագավառում կաղըերի պատրաստում, վերապատրաստում, գիտական հետազոտությունների իրականացում և դրանց արդյունքների ներդրմանն աջակցություն,
- վերամշակող արդյունաբերության, հատկապես՝ գինիների, մուրաքաների, ջեմերի, կոնֆիտյուրների, օշարակների, չրերի, համեմունքների, ազգային աղանդերների և այլնի (ալանի, տուզուխ, դոշաք, ըմպելիքների և թեյերի համար խոտաբույսերի և դեղաույսերի փաթեթավորում և այլն) արտադրության ուղղությամբ փոքր և միջին ձեռնարատիրության զարգացման խթանում,
- վերամշակող կազմակերպությունների և տեխնիկական սրտերի խաղող արտադրողների միջև պայմանագրային փոխհարաբերությունների ձևավորման գործընթացին աջակցություն՝ այդ ուղղությամբ գործող մեխանիզմների մշակում, որոնք պետք է միտված լինեն վարկավորման մատչելիության բարձրացմանը, ոիսկերի նվազեցմանը և վճարային կարգապահության բարձրացմանը.
- խաղողագործության և գինեգործության զարգացման գործում տեղական և արտաքին ներդրումների համար բարենպաստ գործարար և ներդրումային միջավայրի ձևավորում, հումքի արտադրության և վերամշակող համատեղ կազմակերպությունների ստեղծման խթանում.
- ներքին և արտաքին շուկաներում խաղողի վերամշակումից ստացված արտադրատեսակների մրցունակությունը բարձրացնելու նպատակով փոխշահավետ առևտրային կապերի ընդլայնում, Անկախ Պետությունների Համագործակցության և այլ երկրներում ցուցահանդեսներին մասնակցության, տեղեկատվական միասնական դաշտի ձևավորման և տնտեսավարող սուբյեկտների համար տեղեկատվության մատչելիության ապահովում:

19. ՆԵՐԴՐՈՒՄԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

Հայաստանի ագրարային ոլորտի ներկա վիճակը լայն հնարավորություն է ստեղծում ազրորիզնեսի տարբեր ճյուղերում գործարարության զարգացման համար: Փորձենք թվարկել այն հիմնական ուղղությունները, որտեղ ներդրումներ կատարելը շահեկան է: Նախ, գյուղատնտեսական հումքի, հատկապես՝ բանջարեղենի, խաղողի, պտղի, կարտոֆիլի և կաթի արտադրական ներուժը պահանջում է ազրո-

Վերամշակման կարողությունների հզորացում և սուբյեկտների տեղաբաշխման ռացիոնալացում: Երկրորդ, հանրապետությունում դեռևս քոյլ է զարգացած գյուղատնտեսության սպասարկումների և այդ ճյուղում անհրաժեշտ արտադրամիջոցների արտադրության համակարգը: Երրորդ, բավականին եկամտաբեր և հեռանկարային ոլորտ է սերմնաբուծությունը: Ուստի, բարձրորակ սերմերի արտադրությունում կատարվող ներդրումները կարող են ապահովել արագ և բարձր փոխհատուցում: Չորրորդ, առաջադիմական տեխնոլոգիաների կիրառմամբ գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպումը: Մասնավորապես՝ ծիրանի, դեղձի, կեռասի, խնձորի և խաղողի ինտենսիվ այգիների հիմնումը: Հինգերրորդ, հետքերքահավաքային ենթակառուցվածքների՝ սառնարանների և չորանոցների կարողությունների հզորացումը և հատկապես արտահանման ուղղվածություն ունեցող արտադրատնտեսակների փաթեթավորման ու փոխադրումների կազմակերպումը: Վեցերորդ, ազրորիզնեսի նոր ուղղությունների, հատկապես ազրոտուրիզմի և էկոտուրիզմի զարգացումը:

Վերոհիշյալ հիմնական ուղղությունների շրջանակներում ներդրումների համար բարձր փոխհատուցում կարող են ապահովել.

- սերտիֆիկացված, էկոլոգիապես մաքուր, բարձ և վերամշակված գյուղատնտեսական մթերքի արտադրությունը և իրացումը,
- ալկոհոլային և ոչ ալկոհոլային խմիչքի փոքր արտադրության կազմակերպումը,
- յուղատու բույսերի արտադրությունը և վերամշակումը,
- ջերմատնային տնտեսության, մասնավորապես՝ ծաղկաբուծության զարգացումը,
- կաթնային ֆերմաների ստեղծումը,
- տավարի և խոզերի ինտենսիվ բտման կազմակերպումը,
- խտացրած կերերի արտադրության կազմակերպումը,
- գյուղատնտեսական ապրանքների մեծածախ շուկաների կազմակերպումը,
- պանրի, մասնավորապես՝ շվեյցարական, հոլանդական, ոռքֆոր և այծի պանրի արտադրությունը,
- փոքրածավալ սպանդանոցների կազմակերպումը և մսամթերքի արտադրությունը,
- սառնարանային տնտեսությունը,

- կարտոֆիլի և այլ սերմացուի արտադրությունը և իրացումը,
- չոր մրգերի արտադրությունը,
- ռոռզման ժամանակակից տեխնոլոգիաների կիրառումը և սարքավորումների արտադրության կազմակերպումը,
- մասնավոր անասնաբուժական ծառայությունների մատուցումը,
- գյուղատնտեսական մեքենասարքավորումների ներկրումը և լիզինգային գործունեության ծավալումը,
- փոքրածավալ գյուղտեխնիկայի արտադրության կազմակերպումը,
- պարարտանյութերի, բույսերի պաշտպանության միջոցների, անասնաբուժական դեղերի արտադրության կազմակերպումը,
- լճային ձկնաբուծության զարգացումը և հումքի վերամշակումը,
- ազրոտուրիզմի կազմակերպումը:

Ներդրումային այս ուղղությունները ներկայացված են ՀՀ Գյուղատնտեսության կայուն զարգացման ռազմավարությունում: Դրանք հիմնված են հայրենական և արտահանման շուկաներում իրականացված նրգակցային և համեմատական առավելությունների գնահատման վրա: Ներդրումային ոլորտների ուղղությունները չեն սահմանափակվում վերոհիշյալով: Այս ոլորտում շարունակական ուսումնասիրություններ են կատարվում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ավետիսյան Ս. Ա. «Հայաստանի Հանրապետության ազգարային շուկայի ձևավորման հիմնախնդիրները անցումային տնտեսության պայմաններում», Եր.: «Վահան», 2002թ. 260 էջ
2. Ավետիսյան Ս. - «Հայաստանի գյուղատնտեսությունը (համառոտ ակնարկ)». - Եր.: «Ասողիկ» հրատարակչություն, 2006թ., 32 էջ
3. Ավետիսյան Ս. - «Հայաստանի գյուղատնտեսությունը. - Եր.: «Ասողիկ» հրատարակչություն, 2008թ., 32 էջ
4. Ավագյան Գ. Ն. - «Սովետական Հայաստանի գյուղատնտեսությունը (տնտեսա-աշխարհագրական ուսումնասիրություն)». - Երևանի համալսարանի հրատարակ-չություն, 1970թ., 394 էջ
5. Հակոբյան Թ. Խ. - Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն: (Ուրվագծեր). 5-րդ հրատ. - Եր.: Երևանի պետական համալսարան, հրատ., 2007թ., 520 էջ
6. «Հայկական ծիրան» միջազգային համաժողովի նյութեր (6-7 հուլիսի 2007, Հայաստան, Երևան), Եր., «Լիմուշ», 120 էջ
7. Առուշանյան Ռ. Յակով Զարոբյանը իմ հուշերում. Մարդ քաղաքացի պետական գործիչ. - Եր., 2007, «Եվրոպինտ» տպագրատում, 55 էջ
8. Գևորգ Էմին «Յոթ երգ Հայաստանի մասին», «Հայաստան» հրատարակ-չություն, Երևան, 1974
9. Դավիթ Լանգ – “Արմանե Հարօդ – սոցիդատուլ”, Մոսկվա, Կենտրոնուրաֆ 2006